

Ivana Janković

NASILJE U ADOLESCENTSKIM PARTNERSKIM VEZAMA

<https://doi.org/10.46630/nav.2023>

Operativna urednica
Dr Maja D. Stojković

Recenzentkinje:
Prof. dr Jelisaveta Todorović
Prof. dr Tamara Džamonja-Ignjatović
Prof. dr Sanja Radetić-Lovrić

Ivana Janković

NASILJE U ADOLESCENTSKIM PARTNERSKIM VEZAMA

Filozofski fakultet u Nišu
2023.

Monografija je pripremljena u okviru projekta *Popularizacija nauke i naučnih publikacija u sferi psihologije i socijalne politike*, koji se realizuje na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu (br. 300/1-14-6-01) i podržana od strane Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (broj ugovora 451-03-47/2023-01/200165)

Mojoj deci Stefani i Radošu i suprugu Nikoli

SADRŽAJ

1. IZAZOVI ADOLESCENCIJE	13
1.1. Adolescencija i romantični odnosi	13
1.2. Kvalitet partnerskog odnosa i konflikti	16
2. NASILJE U ADOLESCENTSKIM PARTNERSKIM VEZAMA	19
2.1. Definisanje značenja adolescentskog partnerskog nasilja	19
2.2. Prevalencija adolescentskog partnerskog nasilja	23
3. TEORIJSKA OBJAŠNENJA NASILJA U PARTNERSKIM VEZAMA	27
3.1. Teorija socijalnog učenja	27
3.2. Pozadinski/situacioni model	28
3.3. Teorija vezivanja	28
3.4. Teorija porodičnog sistema	30
3.5. Feministička teorija	30
3.6. Individualne osobine/tipologije	31
3.7. Kontekstualni model	32
4. RIZIKO I PROTEKTIVNI FAKTORI POVEZANI SA NASILJEM U ADOLESCENTSKIM PARTNERSKIM VEZAMA	35
4.1. Riziko i protektivni faktori za doživljavanje nasilja u partnerskim vezama	36
4.1.1. Makrosistem	36
4.1.2. Egzosistem	36
4.1.3. Mikrosistem	38
Porodični kontekst	38
Vršnjački kontekst	41
4.1.4. Individualni nivo	43
4.2. Riziko i protektivni faktori za počinjenje nasilja u partnerskim vezama	46
4.2.1. Mikrosistem	47
4.2.2. Egzosistem	48
4.2.3. Mikrosistem	49
Porodični kontekst	49
Vršnjački i partnerski kontekst	50
4.2.4. Individualni nivo	51

5. POSLEDICE PARTNERSKOG NASILJA U ADOLESCENTSKIM VEZAMA	55
5.1. Posledice po fizičko zdravlje	55
5.2. Posledice u domenu mentalnog zdravlja i psihičkog funkcionisanja	57
5.3. Rizična ponašanja	58
5.4. Nasilje koje rađa nasilje	59
6. PROGRAMI PREVENCIJE ADOLESCENTSKOG PARTNERSKOG NASILJA	65
6.1. Veze: partnerski odnosi i brak (<i>Connections: Relationships and Marriage</i>)	66
6.2. Očekujte poštovanje (<i>Expect respect</i>)	68
6.3. I ja volim tebe (<i>Love U2</i>)	72
6.4. Dopiranje do tinejdžera i učenje da zaustave nasilje (<i>Reaching and Teaching Teens to Stop Violence</i>)	75
6.5. Sigurni sastanak (<i>Safe Date</i>)	77
6.6. Menjanje granica (<i>Shifting boundaries</i>)	81
6.7. Mentori u prevenciji nasilja (<i>Mentors in Violence Prevention</i>)	84
6.8. Partnerski odnosi mladih (<i>Youth relationship project</i>)	88
6.9. Tinejdžeri Saut Sajda o poštovanju (<i>S.T.A.R. Southside Teens About Respect</i>)	91
6.10. Stečena znanja na osnovu analiziranih programa prevencije	93
7. NASILJE U PARTNERSKIM VEZAMA U DIGITALNOM OKRUŽENJU ...	97
8. ADOLESCENTSKO PARTNERSKO NASILJE U SOCIOKULTURNOM KONTEKSTU REPUBLIKE SRBIJE	103
8.1. Partnersko nasilje u relevantnim zakonskim dokumentima Republike Srbije	103
8.2. Pregled istraživanja o nasilju u adolescentskim partnerskim vezama u Republici Srbiji	108
8.3. Istraživanje odnosa doživljenog i počinjenog partnerskog nasilja sa nekim od faktora prediktivnim za nasilje prema ekološkom modelu	119
8.3.1. Teorijsko utemeljenje istraživanja	120
8.3.2. Procedura sprovođenja istraživanja i opis uzorka	122
8.3.3. Opis korišćenih instrumenata	123
8.3.4. Procedura obrade podataka	125
8.3.5. Rezultati	125
8.3.6. Diskusija	134
9. PREPORUKE ZA PREVENCIJU ADOLESCENTSKOG PARTNERSKOG NASILJA	137
10. ZAKLJUČAK	145

LITERATURA	147
Indeks pojmov	183
O autorki	185

Adolescencija je razvojni period u kome se uspostavljaju prve romantične veze i stiču prva romantična iskustva. Otuda je ovo vrlo osetljiv period i u razvojnem smislu veoma značajan za kreiranje slike zdravog i kvalitetnog partnerskog odnosa, za usvajanje veština i stavova da se takve veze održe, a prekinu one koje to nisu. Partnerske veze mogu se razumeti kao vrsta svojevoljnih interakcija koje se uspostavljaju između dvoje ljudi s ciljem zadovoljavanja različitih potreba, kao što su potreba za bliskošću, intimnošću, ljubavlju, prihvatanjem. Takođe, partnerski odnos trebalo bi da bude i kontekst u kome će se partneri osećati sigurno, zaštićeno i slobodno u pogledu iskazivanja svojih potreba, kontekst u kome je moguće ostvarivanje svih ličnih prava i sloboda. Nažalost, svedoci smo da u mnogim slučajevima to nije tako. Nekada, partnerski odnosi mogu biti izvor patnji, nezadovoljstva, uznemirenosti, što je i slučaj kada se doživljava nasilje u partnerskim vezama.

Problemu nasilja u adolescentskim partnerskim vezama u ovoj monografiji pristupićeemo iz više uglova. Najpre, uvodni deo monografije biće posvećen sagledavanju karakteristika partnerskih veza u ovom razvojnem periodu i konflikata kao oblika interakcija između partnera koji ne mora nužno biti nasilan. Ipak, u zavisnosti od načina na koji partneri razrešavaju konflikte, njihovi partnerski odnosi mogu postati nasilni. Nadalje ćemo se upoznati sa značenjem partnerskog nasilja, karakteristikama određenih oblika nasilja i njihovom prevalencijom na ovom uzrastu. Moguća objašnjena partnerskog nasilja potražićemo u teorijama koje nude različita razumevanja nastanka i održavanja nasilja u partnerskim vezama. Iz ugla ekološkog teorijskog modela pokušaćemo da definišemo riziko i protektivne faktore kako za doživljavanje tako i za počinjenje nasilja u partnerskim vezama. Destruktivnost nasilja sagledaćemo kroz moguće posledice do kojih nasilje može dovesti u domenu fizičkog i mentalnog zdravlja i kroz ispoljavanje rizičnih oblika ponašanja. Kako bismo razumeli moguće načine prevencije nasilja u adolescentskim partnerskim vezama, biće predstavljeni i analizirani neki od postojećih programa prevencije nasilja. Poseban deo biće posvećen razumevanju digitalnog partnerskog nasilja i njegovog odnosa sa nasiljem koje se sprovodi u realnom, oflajn prostoru. Potom ćemo posmatrati nasilje u adolescentskim partnerskim vezama u sociokulturnom kontekstu Republike Srbije, analiziranjem postoje-

će zakonske regulative kojom se definiše značenje ovog fenomena i određuje okvir preventivnih i interventnih mera. Pravna „prepoznatost” ovog problema dala je vetar u leđa sprovođenju brojnih istraživanja u cilju njegovog razumevanja; neka od njih biće u našem radu prezentovana i analizirana. U završnom delu monografije, a na osnovu svih prikupljenih uvida i saznanja, formulisane su preporuke za kreiranje preventivnih programa za sprečavanje nasilja u partnerskim vezama adolescenata i adolescentkinja.

Ideja i želja autorke je bila da monografija bude od koristi različitim čitaocima i čitateljicama. Najpre, glavnim akterima ove monografije, adolescentima i adolescentkinjama, kako bi bolje razumeli svoje partnerske odnose i prepoznali oblike prihvatljivih i neprihvatljivih vidova partnerskih interakcija i shodno tome adekvatno reagovali u cilju sopstvene zaštite. Dalje, svima onima koji o njima brinu, kako iz porodičnog tako i iz školskog konteksta, da bi uvideli koliko su važne njihove uloge u sprečavanju partnerskog nasilja na ovom uzrastu. I na kraju, svima onima koji su u poziciji da pomognu da programi prevencije nasilja budu implementirani i sprovedeni na nivou škole, lokalne zajednice i društva u celini.

1. IZAZOVI ADOLESCENCIJE

1.1. Adolescencija i romantični odnosi

Adolescencija je razvojni period u kome se dešavaju značajne biološke, fizičke, psihološke i društvene promene u životu pojedinca. Glavni i univerzalni razvojni zadaci adolescencije obuhvataju one koji se odnose na pubertet i seksualno sazrevanje, razvoj ličnih i društvenih interesovanja, postizanje nivoa hipotetičkog i deduktivnog rasuđivanja, izgradnja identiteta i samopoznavanja (Christie & Viner, 2005).

Pod terminom „adolescencija” obično se podrazumeva period razvoja između detinjstva i odraslog doba (Cicchetti & Rogosch, 2002). Precizniju definiciju, zasnovanu na uzrastu, daje Svetska zdravstvena organizacija (2014), određujući adolescenciju kao period između 10. i 19. godine (SZO, 2014). Adolescencija se može podeliti u tri razvojne faze: rana adolescencija (10–13 godina), srednja adolescencija (14–17 godina) i kasna adolescencija (od 18 do ranih 20-ih) (Smetana et al., 2006). Na osnovu pregleda postojeće literature, Smetana i saradnici (Smetana et al., 2006) zaključuju da je u većini istraživanja sprovedenih sa adolescentima/adolescentkinjama obuhvaćena uzrastna grupa između 10 i 18 godina, te shodno tome i adolescenciju definišu kao period razvoja između 10. i 18. godine.

Centralna odlika socijalnog razvoja u adolescenciji je pojava romantičnih odnosa. Izraz „romantični odnosi” obično označava uzajamne, dobrovoljne interakcije koje karakteriše izražavanje naklonosti prema partneru/partnerki, aktuelno ili anticipirano seksualno ponašanje (Collins et al., 2009). Iako se definicija odnosi na sve romantične odnose bez obzira na pol i seksualnost pojedinca, u ovoj monografiji pažnja će biti usmerena na heteroseksualne partnerske odnose. Adolescentske romantične veze karakterišu intenzivna osećanja ljubavi. Ovo stanje velike uzbuđenosti izaziva snažne fiziološke, kognitivne i emocionalne reakcije adolescenata/adolescentkinja. Zaljubljeni mladi ljudi često izveštavaju o gubitku sna i nemogućnosti koncentracije na svakodnevne zadatke usled opsesivnih misli o voljenoj osobi (Brand et al., 2007). Suočavanje sa ovakvim osećanjima i reakcijama može biti izazovno, ne samo zbog novine ovog relacionog konteksta, već i zato što adolescenti i adolescentkinje imaju još uvek nedovoljno razvijene veštine koje su neophodne za suočavanje sa ovim novim romantičnim iskustvima (Larson et al., 1999).

Romantični odnosi u adolescentskom periodu mogu biti imenovani na različite načine, npr. zabavljanje, provođenje vremena sa nekim ili izlaženje (Furman & Hand, 2006). Bez obzira na to kako ćemo ih označiti i imenovati, romantični odnosi uključuju buđenje seksualnosti i intenzivna osećanja ljubavi koja adolescentsko iskustvo razlikuju od prethodnih godina detinjstva. Iako deca mogu da dožive strastvena osećanja prema vršnjacima (Carlson & Rose, 2007; Hetfield et al., 1988), tek u pubertetu se takva osećanja povezuju sa seksualnom željom i usmeravaju ka interakciji sa potencijalnim partnerom/partnerkom. Romantični odnosi postaju važan kontekst za učenje i sticanje veština za buduće bliske odnose, a adolescentska romantična iskustva su prvi koraci ka posvećenom partnerskom odnosu u svetu odraslih.

Stupanje u romantične veze i sticanje romantičnih iskustava usko je povezano sa samim društvenim životom adolescenata i adolescentkinja. Pre adolescencije, razvijaju se prijateljski odnosi sa vršnjacima istog pola (Kovacs et al., 1996). Polno mešovite prijateljske interakcije počinju da budu intenzivnije u ranoj i srednjoj adolescenciji i one olakšavaju napredovanje od istopolnih prijateljskih odnosa ka dijadnim romantičnim vezama (Connolly et al., 2004). Tokom tinejdžerskih godina, mladi ljudi provode sve više vremena sa vršnjacima suprotnog pola i romantičnim partnerima (Laursen & Villiams, 1997; Richards et al., 1998), a do ranog odraslog doba vreme sa romantičnim partnerom se dalje povećava na račun druženja sa prijateljima (Reis et al., 1993).

Budući da u adolescentskom uzrastu još uvek nije izgrađen vlastiti identitet u pogledu romantičnih interakcija, adolescenti i adolescentkinje se u ovim odnosima oslanjaju na rodna i stereotipna verovanja prezentovana u medijima o tome šta čini prikladan i kvalitetan partnerski odnos (Feiring, 1999). U popularnoj kulturi predstava o strastvenoj ljubavi prezentovana je kao osnova svih romantičnih odnosa. Ovo osećanje strastvene ljubavi dovodi se u vezu sa intenzivnom povezanošću sa partnerom/partnerkom, a idealizacija ovog iskustva počinje u srednjem detinjstvu i ostaje nepromenjena i u adolescentskom periodu (Connolly et al., 1999). Ovakvoj normi suprotstavlja se norma u pogledu suzdržavanja od izražavanja romantičnih osećanja, što bi značilo – ne dozvoliti partneru/partnerki da postane preokupacija, bar da tako ne izgleda u očima vršnjaka (Tolman et al., 2004). Iako ovakva „pravila” o prikladnom ponašanju neće usvojiti svi adolescenti/adolescentkinje, sledi da je prikladan način izražavanja intimnosti u partnerskim odnosima najpre oblikovan normama šire kulture, koje dalje bivaju interpretirane od strane vršnjačke grupe, a onda internalizovane od strane pojedinca u kontekstu sopstvenog romantičnog odnosa (Connolly & McIsaac, 2009).

Romantični odnosi su česti u adolescentskom uzrastu i njihova frekvencija se povećava sa povećanjem godina adolescenata/adolescentkinja. Do

perioda srednje adolescencije većina adolescenata i adolescentkinja imala je najmanje jednu romantičnu vezu (Carver et al., 2003). Takođe, većina srednjoškolaca/srednjoškolki ima češće interakcije sa romantičnim partnerima/partnerkama nego sa roditeljima, braćom i sestrama, ili prijateljima (Laurson & Villiams, 1997). Trajanje samih partnerskih odnosa varira sa godinama adolescenata/adolescentkinja. Partnerske veze adolescenata/adolescentkinja ispod 14 godina obično traju nekoliko nedelja, a retko duže od četiri meseca. Veze šesnaestogodišnjaka/šesnaestogodišnjakinja traju oko šest meseci, a osamnaestogodišnjaka/osamnaestogodišnjakinja godinu dana ili duže. Trajanje veze može biti uslovljeno kapacitetom za održavanje intimnih partnerskih odnosa, gde su stariji adolescenti/adolescentkinje u boljoj poziciji u odnosu na mlađe (*Add Health Survey*, prema Connolly & Johnson, 1996). U ranoj adolescenciji dečaci su češće u romantičnom odnosu (Connolly et al., 2004; Darling et al., 1999; Longmore et al., 2001). Verovatno da je reč o različitim roditeljskim praksama, gde roditelji mnogo više nadgledaju i ograničavaju devojčice nego dečake u pogledu njihovih romantičnih odnosa u ovom uzrastu (Kan et al., 2008). Ovaj obrazac se menja u periodu od srednje do kasne adolescencije, kada devojke više nego mladići saopštavaju da su u partnerskom odnosu (Carver et al., 2003; Davies & Windle, 2000).

Najčešće identifikovane aktivnosti u vezi sa zabavljanjem jesu razgovori u školi, praktikovanje kućnih poseta, slušanje muzike, razgovor telefonom, razgovor o ličnim i manje ličnim stvarima (Carlson & Rose, 2012). Slično odraslima i adolescentkinje i adolescenti navode da bi idealni partner/partnerka bio onaj ko je inteligentan, vešt u interpersonalnim interakcijama i fizički privlačan (Regan, 2003). Mladići češće biraju partnerke koje su im bliske po godinama, dok devojke često biraju partnere koji su stariji od njih (Carver et al., 2003). Takođe, adolescenti/adolescentkinje češće biraju za partnere/partnerke one koji su im slični i po određenim socijalnim i ličnim karakteristikama, kao što su popularnost, fizička atraktivnost (Simon et al., 2008).

Istraživanja pokazuju da postoji predvidljiv redosled seksualnog i intimnog ponašanja koji se dešava u adolescentnim partnerskim vezama. Napreduje se od grljenja i držanja za ruke do ljubljenja i dodirivanja grudi/genitalnih organa najpre preko, a zatim ispod odeće, i dalje ka intimnijim i koitalnim ponašanjima, uključujući oralni seks i seksualne odnose (Hansen et al., 1999; Hansen et al., 1992; Waylen et al., 2010). Značenje seksualnog ponašanja unutar romantičnog odnosa je različito u različitim fazama razvoja (Welsh et al., 2000). Kada romantični odnosi tokom kasne adolescencije postaju intimniji i posvećeniji, seksualno ponašanje može predstavljati fizički izraz intimnosti i posvećenosti između partnera, dok će seksualno ponašanje

u ranoj adolescenciji verovatnije označavati pokušaj da se izbegne gubljenje partnera (O'Sullivan et al., 2003) ili može označavati poteškoće u komunikaciji o seksualnom ponašanju (Widman et al., 2006).

1.2. Kvalitet partnerskog odnosa i konflikti

Kvalitet partnerskog odnosa označava stepen u kome partneri pokazuju jedni drugima intimnost, naklonost i brigu. Partnerske odnose niskog kvaliteta odlikuje međusobno neslaganje, visok nivo konflikta i kontrolišućeg ponašanja (Galliher et al., 2004). Visokokvalitetne odnose karakterišu međusobno podržavanje i intimnost koji dovode do dobrobiti oba partnera (Seiffge-Krenke & Lang, 2002). Rezultati longitudinalnih istraživanja potvrđuju vezu između kvaliteta adolescentskih partnerskih odnosa i kvaliteta porodičnih odnosa u primarnoj porodici, od rođenja pa nadalje (Collins & Van Dulmen, 2006; Furman & Collins, 2009). Kvalitet prijateljskih odnosa u srednjoj i kasnoj adolescenciji je takođe povezan sa kvalitetom partnerskog odnosa adolescenata i adolescentkinja (Collins & Van Dulmen, 2006; Furman et al., 2002). Odnosi sa prijateljima imaju dvostruku funkciju: oni predstavljaju prototipove interakcija koji su kompatibilni sa interakcijama u romantičnim odnosima, a ujedno su i mesto za doživljavanje i upravljanje emocijama koje se javljaju u kontekstu dobrovoljnih bliskih odnosa (Connolly et al., 2004). Prijatelji takođe služe i kao modeli i izvori socijalne podrške za iniciranje i ulaženje u partnerske odnose, a takođe su i podrška u situacijama suočavanja sa teškoćama u partnerskoj vezi (Connolly & Goldberg, 1999).

Porodični kontekst jedan je od najvažnijih za razvijanje zdravih kompetencija i osobina koje kasnije mogu biti od značaja za održavanje kvalitetnih partnerskih odnosa. Istraživanja pokazuju da su fleksibilni i kohezivni porodični odnosi u kojima se komunikacija između članova porodice odvija sa uvažavanjem svih uključenih strana značajni za razvijanje empatije (Simić i sar., 2013), a ona je jedan od važnih elemenata međuljudskih odnosa, pa i partnerskih. Takođe, način razrešavanja konflikata između roditelja i adolescenata/adolescentkinja povezan je sa načinom razrešavanja konflikata kasnije sa romantičnim partnerom/partnerkom (Conger et al., 2000; Cui & Conger, 2008; Donnellan et al., 2005). Nasuprot tome, neadekvatno roditeljstvo i averzivna porodična komunikacija povezana je sa kasnijom agresijom ka romantičnom partneru/partnerki, a negativna emocionalnost u dijadi roditelj–adolescent povezana je sa negativnom emocionalnošću i lošijim kvalitetom interakcija sa romantičnim partnerom u ranom odraslom dobu (Conger et al., 2000; Kim et al., 2001). Ova povezanost je posredovana negativnim afektom

i neodgovarajućim nadzorom i disciplinom u odnosu roditelja i adolescenta/adolescentkinje. Odnos između roditelja i dece ima više uticaja na kasnije ponašanje u partnerskim odnosima nego odnos sa siblingom ili modeli koji roditelji prezentuju u svojim bračnim odnosima (Conger et al., 2000). Slično, konflikti između roditelja i bračna disharmonija utiču na romantične odnose njihove dece indirektno, kroz štetan efekat bračnog stresa na posvećenost i brigu o deci (Conger et al., 2000; Cui & Conger, 2008).

Iskustva koja adolescenti i adolescentkinje stiču u partnerskim vezama važni su za formiranje ličnog identiteta, prilagođavanje promenama u porodičnim odnosima, poboljšanje odnosa sa vršnjacima, uspeh ili neuspeh u školi, razvoj seksualnosti (Furman & Collins, 2009; Furman & Shaffer, 2003). Kvalitet romantičnih doživljaja povezan je sa samopoštovanjem, samopouzdanjem i socijalnim kompetencijama (Pearce et al., 2002; Zimmer-Gembeck et al., 2001, 2004). Suprotno, anksioznost u partnerskom odnosu često rezultira samostišavanjem, gde osobe skrivaju svoja razmišljanja iz straha da ne izgube partnera/partnerku (Harper et al., 2006; Harper & Welsh, 2007). Partnerski odnosi slabijeg kvaliteta povezani su sa upotrebom alkohola i droge, slabijim akademskim postignućem, eksternalizovanim i internalizovanim problemima, lošijim emocionalnim zdravljem, nižim poslovnim kompetencijama (Zimmer-Gembeck et al., 2001, 2004). Kvalitetni romantični odnosi u srednjoj adolescenciji povezani su sa posvećenošću, privrženošću i u drugim odnosima u ranom odraslom dobu (Seiffge-Krenke & Lang, 2002). Dakle, romantični odnosi mogu biti povezani sa zdravim, normativnim razvojem kod nekih adolescenata i adolescentkinja, ali takođe mogu prouzrokovati i nepovoljne razvojne ishode kod drugih (Welsh et al., 2003).

Takođe, interesantni su i podaci o dinimaci moći u adolescentnim vezama. Mnogi adolescenti i adolescentkinje izveštavaju da je moć u njihovim partnerskim vezama jednaka (Furman & Buhrmester, 1992). Ovakav nalaz je stabilan tokom celog adolescentnog perioda i ne razlikuje se između momaka i devojaka. Ipak, na osnovu rezultata studija u kojima je korišćeno intervjuisanje i posmatranje interakcija parova, potvrđuje se da je disbalans moći centralna tema u adolescentnim partnerskim odnosima. Naročito devojke naglašavaju da je najveći problem u partnerskoj vezi pitanje jednakosti i sebe vide kao inferiorne u odnosu na muškarce (Banister & Jakubec, 2005; Chung, 2005). Ipak, devojke koje osećaju da imaju kontrolu u diskusiji koja vodi ka određenoj (željenoj) odluci, zadovoljne su partnerskim odnosom (Bentley et al., 2007).

Konflikti koji se dešavaju u partnerskom odnosu povećavaju se sa porastom godina adolescenata/adolescentkinja (Furman & Buhrmester, 1992; Shulman et al., 2006). Na osnovu samoprocene adolescenata/adolescentkinja, najčešće korišćena strategija za rešavanja problema je kompromis, što podra-

zumeva slušanje partnera, izražavanje sopstvenih osećanja, predlaganje rešenja kojim će obe strane biti zadovoljne. Adolescenti ređe navode da koriste strategije izbegavanja, kao što je pravljenje šale, uključivanje u druge aktivnosti. Kao manje korišćenu strategiju navode traženje pomoći od prijatelja ili otvoreno izražavanje ljutnje (Feldman & Gowen, 1998). Ipak, posmatranjem načina razrešavanja konflikata u realnim situacijama, može se zaključiti da adolescenti i adolescentkinje manje koriste kolaborativne strategije i kompromis nego što o tome izveštavaju. Naročito, mladići retko priznaju da se služe nekom negativnom strategijom za razrešavanje konflikta, dok će devojke pre priznati da su bile ljute ili da s vremena na vreme upotrebljavaju strategiju prisile (Feldman & Gowen, 1998).

S obzirom na to da su romantični odnosi izvori i intenzivnih emocija i konflikata, to može stvoriti osnovu za pojavu partnerskog nasilja (Larson et al., 1999). Kada dve mlade osobe, koje su u razvoju, započinju romantičnu vezu, njihovi ciljevi, interesi i ideje o tome kako bi veza trebalo izgledati često se razlikuju. Iz tih razloga, nije pod znakom pitanja da li će do sukoba doći u vezama mladih nego kako će se ti sukobi rešavati. Upravo u procesu rešavanja sukoba otvara se prostor za različite oblike nasilnih ponašanja (Capaldi & Gorman-Smith, 2003; Connolly & Josephson, 2007; O' Leary & Slep, 2003).

2. NASILJE U ADOLESCENTSKIM PARTNERSKIM VEZAMA

2.1. Definisane značenja adolescentskog partnerskog nasilja

Pri razmatranju značenja adolescentskog partnerskog nasilja potrebno je najpre uzeti u obzir način definisanja ovog fenomena u pravnom diskursu, s obzirom na to da su zakoni važni za konstruisanje značenja različitih društvenih fenomena i našeg razumevanja istih (Niemi-Kiesiläinen et al., 2007, prema: Burman, 2010). Krivični zakon definiše norme dopuštenog i nedopuštenog delanja time što propisuje odgovornost i krivicu za akcije koje su štetne za pojedinca i neželjene u društvu (Burman, 2010). Otuda je uloga zakona i pravnih odluka naročito važna u socijalnoj konstrukciji normi i odstupanja od normi. Načini na koje se nasilje konceptualizuje i definiše određuje i šta će biti vidljivo i prepoznato kao nasilje, kao i šta će biti i/ili neće biti urađeno kroz politiku¹ i praksu (Itzin, 2000 prema: Murray & Powell, 2009).

Definisanje značenja nasilja u porodici daje najbliži okvir za razumevanje adolescentskog partnerskog nasilja. Nasilje u porodici u pravnoj regulativi biva prepoznato sedamdesetih godina prošlog veka (Dobash & Dobash, 1979), a među prvim dokumentima je *Domestic Violence and Matrimonial Proceedings Act 1976*, u kome je *domestic* označavalo odnose između supružnika ili heteroseksualnih parova u kohabitaciji (Burton, 2008). Vremenom, definicije nasilja u porodici su se menjale kako bi obuhvatile različite „porodične aranžmane” kao što su sadašnji ili bivši partneri, kohabitanti (heteroseksualni ili homoseksualni), one koji su roditelji ili imaju roditeljsku odgovornost prema detetu ili one koji su bili ili su aktuelno u dugotrajnom odnosu (Reece, 2006). Definicija nasilja u porodici kojom su obuhvaćeni i partnerski odnosi izvan kohabitacije data je u *Istanbulskoj konvenciji* (Savet Evrope, 2011, str. 5) i glasi:

„Nasilje u porodici” označava svako delo fizičkog, seksualnog, psihičkog odnosno ekonomskog nasilja do kojeg dođe u porodici ili domaćinstvu, odnosno između bivših odnosno sadašnjih supružnika odnosno partnera, nezavisno od toga da li učinilac deli ili je delio domaćinstvo sa žrtvom.

¹ Pod politikom ovde podrazumevamo skup postupaka, mera, strategija koje se na državnom nivou preduzimaju u cilju eliminacije i sankcionisanja nasilja u porodici.

Ovakvom definicijom nasilja u porodici obuhvaćeni su i partnerski odnosi van kohabitacije i u periodu „zabavljanja”, budući da nije definisana donja starosna granica za uključivanje u definiciju. Osvrt ne genezu značenja nasilja u porodici i partnerskog nasilja u pravnim dokumentima u Republici Srbiji biće prikazan u osmom poglavlju.

Pored pravnih dokumenata, definicije adolescentskog partnerskog nasilja mogu se naći u mnogim naučnim radovima, knjigama posvećenim ovom obliku nasilja, priručnicima u kojima se razmatra značenje i prevalencija adolescentskog partnerskog nasilja kao i strategije za njegovu prevenciju. U inostranoj literaturi ovaj oblik nasilja označen je različitim terminima (npr. *teen dating violence; relationship abuse; intimate partner violence; dating abuse; domestic abuse and domestic violence*). Zajedničko svojstvo svih definicija je da su široko određene kako bi obuhvatile različite karakteristike ovog oblika nasilnog ponašanja. Jedna od definicija koju daju Mulfordova i Blakmen-Demnerova (Mulford & Blachman-Demner, 2013, str. 756) jeste da adolescentsko partnersko nasilje (eng. *adolescent dating violence, ADV*) obuhvata:

Različita zlostavljajuća ponašanja koja predtinejdžeri/predtinejdžerke, adolescenti/adolescentkinje i mladi odrasli doživljavaju u kontekstu prošlih ili sadašnjih romantičnih odnosa. Ponašanja se odnose na fizičko i seksualno nasilje, uhođenje i psihičko zlostavljanje koje uključuje kontrolu i prisilu. Zlostavljanje može da se doživi lično ili putem različitih tehnologija.

Generalno, partnersko nasilje se u literaturi najčešće definiše kroz tri oblika ponašanja: fizičko nasilje/zlostavljanje; psihičko/emocionalno ili verbalno zlostavljanje i seksualno nasilje/zlostavljanje (Wekerle & Wolfe, 1999). Termini nasilje i zlostavljanje se gotovo sinonimno koriste, a saglasnost o sasvim preciznom značenju ovih termina i njihovoj upotrebi ne postoji. Pojedini autori ukazuju da se razlika između nasilja i zlostavljanja ispoljava pre svega u tome što zlostavljanje podrazumeva više sistematsko štetno ponašanje koje ima za cilj da uspostavi kontrolu nad osobom nad kojom se vrši, tj. predstavlja sistem odnosa kontrole i dominacije, dok nasilje može predstavljati i eksplozivno, nekontrolisano reagovanje koje ne mora sadržati ovu pozadinu kontrole i dominacije (Hampton, 1999 prema: Babović i sar., 2010). Reč zlostavljanje bolje odražava psihološku i fizičku dimenziju nasilja i pomaže menjanju naglaska od same fizičke manifestacije do manipulacije moći u intimnim odnosima (Hearn & McKie, 2010). I jedan i drugi termin sadrže konotaciju agresije prema drugoj osobi, mada je ona izražena kod termina „nasilje”. Ipak, danas se u istraživanjima najčešće upotrebljava termin nasilje, s tim da on vrlo često sadrži i konotaciju sistematske kontrole i dominacije² (Babović i sar., 2010).

² Termini nasilje i zlostavljanje biće korišćeni naizmenično, pri čemu se u oba slučaja podrazumeva da je reč o sredstvima uspostavljanja i održavanja kontrole i dominacije nasilnika nad žrtvom.

Fizičko nasilje se odnosi na širok repertoar ponašanja koja mogu izazvati bol ili povredu. Neke od manifestacija fizičkog nasilja su grebanje, šamaranje, guranje, udaranje ili držanje nekoga uza zid, ujedanje, gušenje, spaljivanje, bacanje predmeta na partnera/partnerku, čupanje za kosu, prebijanje nekoga, napad oružjem (Foshee et al., 2001; Foshee et al., 2008; Foshee et al., 2014; Bonomi et al., 2012; Halpern et al., 2001; Sesar et al., 2012).

Psihičko/emocionalno ili verbalno nasilje obuhvata različite oblike ponašanja kao što su omalovažavanje, vređanje, ignorisanje, psovanje, ismevanje, podrugivanje, prigovaranje, zastrašivanje, kontrola (uključuje ljubomorno ponašanje), izolacija (npr. ograničavanjem partnerovih/partnerkinih aktivnosti sa drugim ljudima, zabranjivanje/ograničavanje telefonskih razgovora), prezir, maltretiranje, okrivljavanje, verbalni napad, izazivanje ljubomore (Fernández- González et al., 2012; Ignjatović, 2011; O’Leary & Slep, 2003; Orpinas et al., 2012). Bonamijeva i saradnice (Bonami et al., 2012) kao oblike psihičkog nasilja izdvajaju pretnje, uvrede i uhođenje. Uhođenje podrazumeva aktivnosti praćenja, špijuniranja kretanja i aktivnosti partnera/partnerke, insistiranje da partner/partnerka uvek kaže gde se nalazi, šta radi i sa kim je. Pretnja se može odnosti na fizičku povredu partnera/partnerke (sa ili bez upotrebe oružja), uništavanje partnerovih/partnerkinih stvari, povređivanje partnerovih/partnerkinih bliskih osoba (Draucker & Martsolf, 2010), pretnju raskidom ili samoubistvom (Orpinas et al., 2012). U psihičko nasilje spada i korišćenje tehnologija za uznemiravanje ili zastrašivanje partnera/partnerke slanjem poruka, pozivanjem ili praćenjem preko društvenih mreža i mobilnih telefona (Draucker & Martsolf, 2010). Jednim vidom psihičkog nasilja može se smatrati i relacionala agresija jer uključuje uvrede, optužbe i zastrašivanje partnera/partnerke, ali ima i specifične odlike u kontekstu partnerskih veza, kao što je izazivanje ljubomore i nesigurnosti u vezi (Linder et al., 2002). Obuhvata tri oblika ponašanja: pretnje raskidom, činjenje partnera/partnerke ljubomornim/ljubomornom i flertovanje pred partnerom/partnerkom (Schad et al., 2008). Ovakvi vidovi ponašanja mogu biti neprepoznati kao oblici nasilja od strane adolescenata/adolescentkinja, a često i odraslih, jer se mogu smatrati načinima „testiranja” ljubavi – što je ljubomora intenzivnija, ljubav je jača. Međutim, ovakve provokacije mogu vrlo negativno uticati na ličnost u razvoju i rezultirati negativnom slikom o sebi, padom samopoštovanja, samopouzdanja, razvojem nesigurnog obrasca afektivne vezanosti, osećanjem bezvrednosti (Schad et al., 2008; Sousa, 1999).

Seksualno nasilje podrazumeva širok spektar radnji koje predstavljaju svako neželjeno ponašanje seksualne prirode bez pristanka i uključuje nepoželjne seksualne komentare i predloge, prisilu na učešće ili gledanje pornografije, neželjeno dodirivanje i ljubljenje, bolni i ponižavajući seksualni

čin, prisilni seks, silovanje, sabotiranje kontrole rađanja (pr. manipulisanjem upotrebe kondoma) (Ignjatović, 2011; Miller et al., 2007). Iako se ne odnosi specifično samo na adolescentsku populaciju, seksualnim nasiljem se smatra i prenošenje (postovanje) seksualnih eksplicitnih slika i poruka putem mobilnih telefona i društvenih mreža, bez pristanka osoba o čijim porukama i slikama je reč. Ovaj oblik nasila se naziva seksting (eng. *sexting*, Madigan et al., 2018), i u tom slučaju se seksualno nasilje povezuje sa sajber/digitalnim nasiljem (eng. *cyberbullying*, Korenis & Billik, 2014; Strassberg et al., 2013).

Ekonomsko nasilje u porodično-partnerskom kontekstu (ne samo među mladima) može obuhvatiti oduzimanje imovine (patika, novca, mobilnih telefona), nedovoljno davanje novca za život (npr. uskraćivanje novca za hranu), uništavanje imovine (npr. lomljenje nameštaja, kompakt-diskova, garderobe), nejednaku dostupnost zajedničkim sredstvima, uskraćivanje ili kontrolisanje pristupa novcu, sprečavanje zapošljavanja ili obrazovanja i stručnog napredovanja ženi od strane muža, ili ćerkama od strane oca, uskraćivanje prava na vlasništvo, prisiljavanje da se odrekne vlasništva ili da traži vlasništvo kojeg se odrekla/nameravala da se odrekne, prodaja stvari bez saglasnosti vlasnika/vlasnice, prodaja stvari i imovine pod prinudom (Đan i Jovanović, 2011). Ipak, može se reći da ovaj oblik nasilja nije naročito prisutan u partnerskim vezama adolescenata/adolescentkinja jer njihov odnos ne karakteriše visok stepen ekonomske zavisnosti (Mulford & Giordano, 2008).

Dobru ilustraciju različitih oblika nasilnog ponašanja u partnerskim vezama predstavlja prikaz *Točka moći i kontrole*. Prvenstveno, prikaz je imao za cilj da demonstrira različite taktike koje muškarci koriste u okviru partnerskog nasilja da bi obezbedili moć i kontrolu nad ženom žrtvom nasilja (Pence & Paymar, 1993). Skoriye, ilustracija je prilagođena kako bi bila primenljiva i na adolescentskom uzrastu (*Teen Power and Control Wheel, Domestic Abuse Intervention Programs*³). U središtu točka je cilj, a to je ostvarivanje moći i kontrole nad žrtvom. Centralni krug točka (moć i kontrola) simbolično predstavlja osovinu koja pokreće točak. Spoljašnji prsten ili okvir točka, koji sve njegove segmente drži zajedno, predstavlja različite vidove ispoljavanja fizičkog i seksualnog nasilja. Središnji deo točka čine različite strategije ili taktike koje nasilnik može koristiti kako bi postigao cilj koji želi. One predstavljaju niz radnji koje se mogu koristiti pojedinačno ili u kombinaciji. Nasilnici ih ne moraju koristiti istovremeno, niti svaki nasilnik mora da koristi sve taktike. Izbor, načini primene, intenzitet i učestalost primene zavise od procene nasilnika koja će taktika ili koja njihova kombinacija dovesti do željenog cilja. U adolescentskom uzrastu, taktike mogu da uključuju: vršnjački pritisak (npr.

---

³ Grafički prikaz Točka moći i kontrole dostupan je na: <http://www.ncdsv.org/images/teen%20p&c%20wheel%20no%20shading.pdf>

pretnje razotkrivanja neke slabosti ili tajne druge osobe, širenje laži i glasina o pojedincu u grupi vršnjaka); emocionalno zlostavljanje (npr. ponižavanje, činjenje da se osoba oseća krivom zbog nečega, ismevanje, prozivanje); korišćenje društvenog statusa (npr. tretiranje druge osobe kao sluge, donošenje svih odluka bez dogovora sa drugom osobom); zastrašivanje (npr. činjenje da se druga osoba plaši, domonstriranjem ponašanja kao što su razbijanje stvari, pokazivanje oružja ili određenim izrazima lica, gestovima); minimiziranje, poricanje, okrivljavanje (npr. govorenje da to što se desilo nije ništa ozbiljno, da se nasilje nije ni dogodilo ili da je sama žrtva odgovorna za nasilje); pretnje (npr. da će povrediti nekog drugog ili samog sebe, pretnje napuštanjem ili raskidanjem partnerskog odnosa); seksualna prinuda (npr. manipulisanje ili upućivanje pretnji kako bi se ostvario seksualni odnos); izolacija/isključivanje (npr. kontrolisanje šta druga osoba radi, s kime se viđa i razgovara, zabranjivanje/ograničavanje izlazaka, korišćenje ljubomore za pravdanje svojih postupaka).

Iako postoje sličnosti između partnerskih veza odraslih i adolescentskih partnerskih veza u pogledu taktika koje počinioci nasilja koriste, kao i cilja sprovođenja nasilja, takođe postoje i razlike između njih. Prema jednoj studiji sprovedenoj u Sjedinjenim Američkim Državama (Mulford & Giordano, 2008), nasilje u vezama mladih razlikuje se od nasilja među odraslima po tome što je nasilje češće obostrano, neravnoteža moći nije toliko izražena jer je finansijska zavisnost od drugog retka, sama partnerska veza se više odvija u javnom prostoru (u školi npr.) nego u privatnom prostoru, kao i po tome što mladi imaju manje veština i iskustava u upravljanju partnerskim odnosom.

2.2. Prevalencija adolescentskog partnerskog nasilja

Procena prevalencije adolescentskog partnerskog nasilja izazovan je zadatak. Izazovi proističu iz činjenice da se u različitim istraživanjima koriste različite definicije nasilja, raznovrsne tehnike prikupljanja podataka, uzorkovanja i metodoloških pristupa (Foshee et al., 2007; Vézina & Hébert, 2007), te iz tih razloga poređenje dobijenih rezultata nije uvek jednostavno. Pregledom 130 studija, Smitova i saradnici (Smith et al., 2015) utvrdili su da su najčešće upotrebljavane skale za procenu nasilja bile *Revised Conflict Tactics Scale* (CTS2) (Straus et al., 1996), zatim *Safe Dates Scale* (Foshee et al., 1996), i *Conflict in Adolescent Dating Relationships Inventory* (CADRI) (Wolfe et al., 2001). Mada se pomoću ovih skala procenjuju isti oblici nasilja (psihičko, fizičko i seksualno), postoji velika varijabilnost u broju ajtema i u pogledu ozbiljnosti nasilnih dela koja se procenjuju (Smith et al., 2015). Takođe, u

mnogim studijama se koriste skraćene verzije skala i jezičke modifikacije ajtema, kao i modifikacije kategorija odgovora. Utvrđeno je da promene ove vrste proizvode veliku heterogenost u proceni prevalencije i ometaju uporedivost podaka iz studija (Krahe et al., 2014). Pored toga, takve adaptacije skala mogu uticati i na validnost i pouzdanost skala (Smith et al., 2015).

Takođe, partnersko nasilje se može posmatrati iz ugla počinjenog partnerskog nasilja i ugla doživljenog nasilja. Otuda možemo govoriti odvojeno o prevalenciji viktimizacije i prevalenciji počinjenja nasilja. U nastavku će biti predstavljeni rezultati iz preglednih studija o prevalenciji adolescentskog partnerskog nasilja, sprovedenih u Severnoj Americi (Wincentak et al., 2017) i Evropi (Tomaszewska & Schuster, 2021). Nakon toga biće prezentovani rezultati istraživanja u zemljama u okruženju (Hrvatska), dok će rezultati istraživanja sprovedenih u Srbiji biti prikazani u osmom poglavlju.

U meta-analizi koju su sproveli Vinsentakova i saradnici (Wincentak et al., 2017) obuhvaćena je 101 studija o fizičkom i seksualnom partnerskom nasilju na uzorku adolescenata i adolescentkinja od 13 do 18 godina. Sve studije su bile na engleskom jeziku (sprovedene u Severnoj Americi), objavljene u periodu od 1980. do 2013. godine. Rezultati ove analize pokazuju veliku varijabilnost i fizičkog i seksualnog nasilja. Fizičko nasilje se kretalo u rasponu od 1% do 61%, a seksualno od manje od 1% do 54%. U pogledu rodni razlika, utvrđene su statistički značajne razlike u pogledu počinjenja fizičkog nasilja, gde je 25% devojaka i 13% mladića izveštavalo da su izvršili fizičko nasilje. Rodne razlike u pogledu doživljenog fizičkog nasilja nisu utvrđene (21% devojaka i mladića izveštavalo je o iskustvu viktimizacije fizičkim nasiljem). Drugačiji obrazac se uočava kada se posmatra seksualno nasilje, gde su devojke izveštavale o nižoj stopi počinjenja seksualnog nasilja u odnosu na mladiće (3% naspram 10%), i višoj stopi viktimizacije (14% prema 8%).

U meta-analizi koju su sproveli Tomaševska i Šuster (Tomaszewska & Schuster, 2021) obuhvaćene su 34 studije iz evropskih zemalja koje su bile objavljene u periodu od 2010. do 2021. godine. U analiziranim studijama se izveštavalo o prevalenciji različitih oblika viktimizacije i počinjenja adolescentskog partnerskog nasilja na uzrastu adolescenata i adolescentkinja od 10 do 20 godina. Analizirana istraživanja bila su sprovedena u više zemalja Evrope. Stopa prevalencije viktimizacije psihičkim nasiljem za devojke kretala se od 25,1% (mešoviti evropski uzorak) do 95,5% (Španija), a za mladiće od 19% (Norveška) do 94,5% (Španija). Stopa viktimizacije fizičkim nasiljem kod devojaka kretala se od 4,7% (Portugalija) do 32,9% (Španija), a za mladiće od 7,3% (mešoviti evropski uzorak) do 29,8% (Španija). U pogledu seksualnog nasilja, viktimizacija devojaka kretala se od 7,8% (Portugalija) do 41% (Ujedinjeno Kraljevstvo), a za mladiće od 6,1% (mešoviti evropski uzo-

rak) do 39% (Italija). Slični podaci su i kada je reč o počinjenju nasilja. Konkretno, stopa izvršenja psihičkog nasilja od strane devojaka kretala se od 21% (Danska) do 97% (Španija), a od 19,9% do 95,3% za mladiće u istim zemljama. Dalje, stopa izvršenja fizičkog nasilja kod devojaka bila je u rasponu od 3,1% (Portugalija) na 46,% (Španija), a za mladiće 4,8% (Nemačka) do 37% (Španija). I na kraju, počinjenje seksualnog nasilja od strane devojaka kretalo se od 0,8% (Nemačka) do 23,6% (Španija), a za mladiće od 2,6% (Nemačka) do 43,6% (Španija). Što se tiče testiranih statistički značajnih razlika između polova u pogledu viktimizacije i počinjenja nasilja, u polovini studija bile su utvrđene rodne razlike. Nasuprot tome, u polovini studija nisu utvrđene rodne razlike, što pokazuje da je značajan procenat i adolescenata i adolescentkinja pogođen u sličnoj meri i viktimizacijom i počinjenjem nasilja.

Posmatrajući oblike nasilja odvojeno, u pogledu seksualne viktimizacije veća stopa prevalencije prijavljena je od strane devojaka u odnosu na mladiće, a u smislu počinjenja seksualnog nasilja veću stopu prevalencije prijavljuju mladići. Ovi rezultati u skladu su sa nalazima Vinsentakove i saradnika (Wincentak et al., 2017), a takođe su u skladu i sa rezultatima o seksualnom nasilju među studentima/studentkinjama (Krahé, 2021). Kao i u studiji Vinsentakove i saradnika (Wincentak et al., 2017), utvrđeno je da su devojke češće fizički nasilne nego mladići. S druge strane, dok Vinsentakova i saradnici (Wincentak et al., 2017) nisu pronašli rodne razlike u pogledu doživljenog fizičkog nasilja, Tomaševska i Šuster (Tomaszewska & Schuster, 2021) utvrdili su da rezultati četiri istraživanja ukazuju na veću stopu doživljenog fizičkog nasilja kod devojaka, a tri istraživanja kod mladića. Ipak, autori zaključuju da je broj polnih razlika premali da bi se izveo konačan zaključak o smeru razlika između polova. Što se tiče psihičkog nasilja, devojke ga više doživljavaju, ali ga i više čine u svojim partnerskim odnosima nego mladići (Tomaszewska & Schuster, 2021).

Podatak koji se potvrđuje u različitim istraživanjima jeste da devojke čine više ili barem jednako nasilja kao i mladići u partnerskim vezama (O'Leary et al., 2008; Sears et al., 2007; Wolfe et al., 2001). Takođe, neki istraživači sugerišu da je nasilje koje čine devojke manje ozbiljno i da se dešava kao odgovor na doživljeno nasilje (Archer, 2000). U cilju razumevanja ovakvih nalaza, istraživači ukazuju da je potrebno imati u vidu razvojnu perspektivu i obrasce razrešavanja konflikta koje devojke i mladići usvajaju najpre u istopolnim prijateljskim grupama tokom detinjstva, a potom ih primenjuju u početnim romantičnim vezama (Connolly & McIsaac, 2009; Underwood, 2007). Dok devojke usvajaju tipično maskulina agresivna ponašanja da izraze frustraciju i razreše konflikt, muškarci češće inhibiraju takva ponašanja (McIsaac et al., 2008; Rose & Rudolph, 2006; Shute & Charlton, 2006). Ono što

dodatno podstiče ovakve stilove ponašanja jeste to što postoji veće socijalno prihvatanje nasilnog ponašanja devojaka prema mladićima u romantičnim vezama nego kada je u pitanju obrnuti slučaj. Adolescenti i adolescentkinje često izveštavaju da je sasvim prihvatljivo da devojka udari momka (Simon et al., 2010). Još jedno od mogućih objašnjenja ovakvih rezultata je i to što mladići manje od devojaka prijavljuju doživljeno nasilje, kao što postoji i mogućnost da su devojke postale agresivnije (Jain et al., 2010).

Među zemljama u regionu, na prostoru bivše Jugoslavije, problem adolescentskog nasilja najviše je istraživano u Hrvatskoj. U istraživanju na uzorku od 478 srednjoškolaca i srednjoškolke uzrasta 17 godina dobijeni su podaci da je čak 93,1% mladih koji su u proteklih 6 meseci bili u vezi počinilo neki oblik nasilja u vezi, a 86,4% njih izjavljuje da je to doživelo. U pogledu različitih oblika nasilja, 46,9% mladih izjavljuje kako su tokom poslednjih šest meseci u vezi počinili barem jedan oblik fizičkog nasilja, 27,2% neki oblik seksualnog nasilja, dok je čak 93,3% počinilo psihičko nasilje u vezi. Među mladima koji su imali iskustvo veze u tom vremenskom razdoblju, 37,2% je doživelo neki oblik fizičkog nasilja, 26,6% seksualnog nasilja, a 86,2% neki oblik psihičkog nasilja (Ajduković i sar., 2011). U vezama mladih najčešća su ona ponašanja kojima se nastoji uspostaviti dominacija i kontrola partnera/partnerke, kao što je izrazita ljubomora, posesivnost, optuživanje i emocionalne ucene, dok su seksualno nasilje i fizički napad ređe prisutni (Hodžić, 2007).

Kada su u pitanju polne razlike, dobijaju se različiti podaci. Istraživanje Ajdukovića i saradnika (Ajduković i sar., 2007) pokazuje da devojke čine više fizičkog nasilja nego mladići. Hodžić (2007) nalazi da su devojke sklonije doživljavanju, ali i činjenju psihičkog nasilja, dok drugo istraživanje Ajdukovića i saradnika (Ajduković i sar., 2011) pokazuje da devojke češće od mladića čine fizičko i psihičko nasilje, a da mladići češće doživljavaju navedene oblike nasilja. U pogledu seksualnog nasilja takođe ima suprotnih nalaza. U jednom od istraživanja (Hodžić, 2007) utvrđeno je da mladići više koriste različite oblike seksualnog nasilja i pritisaka, dok u drugom nisu utvrđene razlike između polova (Ajduković i sar., 2011).

3. TEORIJSKA OBJAŠNJENJA NASILJA U PARTNERSKIM VEZAMA

Razumevanje mehanizama nastanka i održavanja nasilja u partnerskim odnosima važno je za kreiranje efektivnih programa prevencije za sprečavanje ovog oblika nasilja. Izučavanju ovog problema može se pristupiti iz različitih disciplina, te je i veliki broj postavljenih teorija o nasilju u partnerskim vezama. Rotmanova (Rotman, 2018) ističe da postoji više od dvadeset teorija koje objašnjavaju zašto dolazi do nasilja u partnerskim vezama. Neke od postojećih teorija bave se analizom istih mehanizama koje se različito označavaju, npr. teorija proksimalno/distalno (eng. *proximal/distal theory*) i pozadinski/situacioni model (eng. *background/situational model*), ili su elementi jedne teorije inkorporirani u drugu teoriju s ciljem unapređenja originalne teorije (npr. socijalno kognitivna teorija i teorija socijalnog učenja) (Rotman, 2018).

U postojećoj literaturi primetan je nedostatak teorijskih objašnjenja nastanka nasilja specifično u adolescentskim partnerskim vezama, te će u nastavku biti prikazane neke od teorija koje važe za partnersko nasilje uopšteno. Samo nekoliko istraživanja bavilo se specifično razvojem teorijskog razumevanja nasilja u adolescentskim partnerskim vezama (Follingstad et al., 1999; Riggs & O’Leary, 1989). Pretpostavka je da su izdvojene teorije od značaja i za razumevanje nastanka nasilja u adolescentskim partnerskim vezama.

3.1. Teorija socijalnog učenja

Prema učenju po modelu (Bandura, 1973), načini ponašanja uče se posmatranjem ili imitacijom ponašanja drugih ljudi. Još od ranog detinjstva važni modeli učenja o pravilima ponašanja jesu roditelji. Razumevanje nasilnog ponašanja prema ovoj teoriji zasniva se na hipotezi o intergeneracijskoj transmisiji nasilja, koja pretpostavlja da se nasilno interpersonalno ponašanje uči kroz nasilne interakcije u porodici porekla (O’Leary, 1988). Posmatranje ili svedočenje nasilju u kontekstu porodice može dovesti do toga da deca nauče da nasilje može biti potencijalno funkcionalno, time što omogućava izražavanje nezadovoljstva, koristi se kao sredstvo razrešavanja konflikta i kontrole drugih, povećava osećanje samoefikasnosti (Riggs & O’Leary, 1989; Wekerle & Wolfe, 1999). Iako postoje

empirijske potvrde da nasilno ponašanje u partnerskim odnosima može biti povezano sa iskustvom nasilja u detinjstvu ili sa svedočenjem međuroditeljskom nasilju (Fang & Corso, 2007; Linder & Collins, 2005), ovakvi nalazi su ograničeni, te se ističe da je potreban mnogo složeniji set faktora za objašnjenje nasilnog ponašanja u partnerskom odnosu (Follette & Alexander, 1992).

3.2. Pozadinski/situacioni model

Jedna od retkih teorija koja je razvijena specifično za razumevanje nasilja u partnerskim vezama adolescenata/adolescentkinja jeste *pozadinski/situacioni model* (eng. *Background/situational model*, Riggs & O'Leary, 1989, 1996) koji se zasniva na pretpostavkama teorije socijalnog učenja. Kao što sam naziv teorije implicira, ovaj model se sastoji iz dve komponente, pozadinske i situacione. Pozadinska komponenta se odnosi na istorijske, socijalne i individualne karakteristike koje mogu doprineti pojavi nasilnog ponašanja. Ona uključuje istoriju doživljenog nasilja u detinjstvu ili svedočenje nasilju, agresivnost kao osobinu ličnosti, veću pobuđenost (eng. *arousability*), psihopatologiju, prihvatanje agresivnosti kao sredstva za rešavanje konflikta. Situaciona komponenta se odnosi na one okolnosti koje kreiraju odgovarajući seting za pojavu nasilnog ponašanja. Ona obuhvata interpersonalni konflikt, zloupotrebu supstanci, (ne)zadovoljstvo partnerskim odnosom i nivo intimnosti, veštine za razrešavanje konflikta, lična očekivanja ishoda nasilja, komunikacione veštine. Autori ovog modela pretpostavljaju da će interakcija između ove dve komponente imati uticaj na intenziviranje konflikta u partnerskom odnosu, i posledično, odrediti da li će doći do fizičkog nasilja ili ne (Riggs & O'Leary, 1989).

Mada su određene studije pokazale empirijsku potvrdu ovog modela (Riggs & O'Leary, 1996; White et al., 2001), skorija istraživanja daju različite rezultate, pokazujući veću primenljivost ovog modela za predviđanje nasilja koje čine devojke nego mladići (Luthra & Gidycz, 2006). Takođe, istraživanja pokazuju da situacioni faktori imaju većeg udela u varijansi za objašnjavanje partnerskog nasilja u odnosu na pozadinske faktore (White et al., 2001), te su potrebna dalja istraživanja i provera korisnosti ovog modela.

3.3. Teorija vezivanja

Dinamika bliskih odnosa, kako između prijatelja, tako i između partnera, može se posmatrati i iz perspektive teorije vezivanja (eng. *attachment theory*). Ova teorija se zasniva na proučavanju kvaliteta interakcija između

dece i njihovih negovatelja (najčešće majki) i implikacijama ovog odnosa na razvoj dece (Ainsworth et al., 1978). Takođe, teorija je našla primenu i u objašnjavanju kasnijih partnerskih odnosa, te je otuda i njena primena u razumevanju nasilnih partnerskih odnosa. Najpre, prema ovoj teoriji, deca formiraju mentalne reprezentacije ili prototipove odnosa (radne modele) koji se zasnivaju na njihovim iskustvima sa primarnim negovateljima tokom detinjstva (Bowlby, 1980). Pretpostavlja se da su ovi prototipi odnosa stabilni tokom vremena i da će predstavljati model za buduće partnerske odnose (Waters et al., 1993). Tako, zdravi i kvalitetni partnerski odnos biće rezultat konzistentnog i respozivnog odnosa na relaciji dete – negovatelj, dok će nekonzistentan i averzivan odnos negovatelja prema detetu biti povezan sa nezdravim partnerskim odnosom (Hazan & Shaver, 1987). Različiti odnosi između negovatelja i deteta dovode do formiranja različitih stilova afektivne vezanosti, gde sigurni stil dovodi do sigurnih i pozitivnih partnerskih odnosa, a nesigurni stil predviđa niži nivo poverenja i intimnosti u partnerskim odnosima (Hazan & Shaver, 1987). Tako na primer, osobe sa anksioznim stilom vezivanja (Ainsworth et al., 1978) u kasnijim partnerskim odnosima mogu biti kontolišuće, nametljive, kako bi osigurale blizinu i pažnju partnera (Mikulincer et al., 2003). Prema ovoj teoriji, osnovna pretpostavka je, dakle, da će osobe sa nesigurnim stilom afektivne vezanosti biti u većem riziku od nasilja u partnerskim vezama jer će težiti onim partnerskim odnosima koji odgovaraju njihovom prototipu odnosa koji su razvili u detinjstvu (Cicchetti & Howes, 1991).

Empirijska provera i ove teorije takođe daje različite rezultate, što sugeriše na potrebu dodatnog istraživanja njene primene u razumevanju nasilnih partnerskih odnosa. Tako, rezultati jednog istraživanja (Loh & Gidycz, 2006) potvrđuju da su osobe koje su imale iskustvo zlostavljanja u detinjstvu ili lošeg tretmana od strane negovatelja u većem riziku i od počinjenja nasilja i od doživljavanja nasilja u partnerskim vezama. Slično, Tošić Radeva i Jankovićeva (Tošić Radev & Janković, 2022), analizom većeg broja istraživanja, zaključuju da su deca sa nesigurnim obrascem vezanosti češće u poziciji nasilnika i žrtve, kao i u poziciji nasilnik-žrtva (istovremeno i žrtva i počinilac nasilja) u odnosu na decu koja su u ranom detinjstvu imala kvalitetan odnos sa senzitivnim i respozivnim starateljem. S druge strane, ova teorija ne nudi objašnjenje zašto i među osobama sa sigurnim stilom vezivanja ima počinilca nasilja, kao i onih koji veruju u korisnost nasilja u partnerskim odnosima (Schwartz et al., 2006).

3.4. Teorija porodičnog sistema

Teorija porodičnog sistema takođe ukazuje na važnost porodičnih odnosa i kvalitet unutarporodičnih interakcija na razvoj i dobrobit svih članova porodice. Prema ovoj teoriji, svi članovi porodice su međusobno povezani i utiču jedni na druge, tako da promene u jednom delu sistema utiču i na ostale delove sistema. Važna pretpostavka ove teorije je cirkularna kauzalnost prema kojoj svaka posledica predstavlja rezultat dejstva višestrukih uzroka, a s druge strane, ove posledice utiču na početne uzroke (Guttman, 1991). Takođe, pretpostavke ove teorije su da su za razvoj i način ponašanja svakog člana porodice značajni međugeneracijski porodični procesi, oblici komunikacije u porodici, regulacija porodične strukture kroz eksplicitna i implicitna pravila, protok informacija i povratni (eng. *feedback*) procesi (Guttman, 1991; Murray, 2006). Za razvoj dece, dakle, značajne su karakteristike i kvalitet međusobnih odnosa ne samo na relaciji roditelj – dete, već i kvalitet odnosa između roditelja, kao i kvalitet odnosa između braće i sestara. U skladu sa ovom teorijom, neka istraživanja potvrđuju značaj nasilnog odnosa na relaciji roditelj–dete, kao i svedočenje međuroditeljskom nasilju za predviđanje budućeg nasilnog ponašanja u partnerskom odnosu (Heyman & Slep, 2002). Ono što je glavna zamerka ovoj teoriji jeste da iz njenih pretpostavki proizilazi da je i sama žrtva odgovorna za svoju viktimizaciju jer i žrtve na neki način dele odgovornost za nezdravu porodičnu dinamiku (Bograd, 1984), a sa druge strane počiniteljima nasilja obezbeđuje opravdanje za sopstveno nasilno ponašanje (Saunders, 2001)

3.5. Feministička teorija

Feministička teorija jedna je od onih koja se bazira na povezivanju socio-kulturnog konteksta i nasilja u partnerskim vezama i dominantno nudi okvir za razumevanje nasilja muškaraca prema ženama. Prema ovoj teoriji, glavni uzrok nasilja u partnerskim odnosima jeste seksizam i nejednakost žena sa muškarcima u patrijarhalnom društvu (Dobash & Dobash, 1979; Walker, 1984). Učenjem rodnih uloga tokom detinjstva muškarci zauzimju poziciju moći u odnosu na žene (Dobash & Dobash, 1979; Mihalic & Elliott, 1997). Valkerova smatra (Walker, 1984) da ove društveno definisane rodne uloge dovode do nasilja muškaraca nad ženama. U partnerskim vezama nasilje je rezultat kombinacije patrijarhalnih uverenja i romantizma, što omogućuje viđenje muškarca kao dominantnog, a žena kao zavisne (Lloyd, 1991), dok je nasilje samo jedna od taktika koje muškarci koriste kako bi kontrolisali ženu i ostvarili dominaciju u porodici (Dobash & Dobash, 1979; Pence & Paymar, 1993).

Više istraživanja potvrđuje tezu o povezanosti nejednake moći i kontrole sa nasiljem u partnerskim vezama. Interpersonalna kontrola može biti značajan faktor u predviđanju počinjenja nasilja u partnerskim vezama oba pola (Stets & Pirog-Good, 1989), a takođe, žene žrtve nasilja vide moć i kontrolu kao motive za nasilje koje su doživele, kao što i žene počiniteljke nasilja svoje sopstveno ponašanje vide kao sredstvo ostvarivanja kontrole u partnerskom odnosu (Follingstad et al., 1991). Ono što ne ide u prilog ovoj teoriji jesu istraživanja koja potvrđuju da su i žene često izvršiteljke nasilja nad muškarcima (Archer, 2000; Dutton, 2007; Hettrich & O'Leary, 2007). Iako feministkinje ovakve rezultate objašnjavaju time da je nasilje žena rezultat njihove samoodbrane, istraživanja pokazuju da su razlozi nasilja žena nad muškarcima, pored samoodbrane, takođe i loša regulacija emocija, provokacija od strane partnera i odmazda za zlostavljanje doživljeno u prošlosti (Stuart et al., 2006), kao i ljutnja i loša komunikacija (Hettrich & O'Leary, 2007). Ovi protivrečni rezultati daju osnova za dalja istraživanja primene feminističke teorije za razumevanje nasilnih partnerskih odnosa.

3.6. Individualne osobine/tipologije

Iako ne čine strukturisanu teoriju u pogledu objašnjenja nasilja u partnerskim vezama, u psihološkim istraživanjima se često ispituje odnos između individualnih karakteristika i uključenosti u partnersko nasilje. U nekim od takvih istraživanja utvrđena je povezanost počinjenja nasilja i socijalne anksioznosti (Hanby et al., 2012), ljutnje (Taft et al., 2007), hostilnosti (Eckhardt et al., 2002), otvorenosti, ekstraverzije, neuroticizma (Ulloa et al., 2016). Takođe, postoje i pokušaji da se na osnovu individualnih karakteristika osmisle i tipologije počinitelja nasilja, a jedna od najpoznatijih u literaturi je *razvojni model podtipova nasilnika* (eng. *Developmental Model of Batterer Subtypes*, Holtzworth-Munroe & Stuart, 1994).

Holtzworth-Munroe i Stuart (Holtzworth-Munroe & Stuart, 1994) osmislili su tipologiju počinitelja nasilja imajući u vidu težinu, učestalost nasilja, univerzalnost nasilja i psihopatologiju, odnosno, postojanje poremećaja ličnosti. Na temelju ovih dimenzija predložili su tri tipa počinitelja nasilja:

- nasilnik ograničen na porodičnu sredinu (eng. *family-only batterer*) – ovi počinitelji nasilja najmanje koriste sve tipove nasilja i čine ga sporadično i samo u krugu porodice. Oni najčešće nemaju dijagnostikovani neki poremećaj ličnosti ili mentalni poremećaj, ali su pasivno/zavisni i često potiskuju ljutnju i kontrolišu negativne emocije, što nakon dugog potiskivanja dovodi do pucanja i nasilnog reagovanja;

- disforički tip/nasilnik sa graničnom ličnošću (eng. *dysphoric/borderline batterer*) – za ovaj tip nasilnika je tipična smena nasilja i razdoblja „medenog meseca”. Nasilje nastaje kada nasilnik ne može više da izdrži unutrašnju napetost, a koja proizilazi iz granične strukture ličnosti. Takvu ličnost karakteriše krhki identitet, strah od napuštanja i, kao posledica toga, ljutnja. Ovi počinitelji nasilja koriste srednje do teško nasilje, koje je najčešće usmereno na partnerku, ali ponekad mogu biti nasilni i izvan porodice. Od psiholoških smetnji najviše izražavaju depresiju i anksioznost;
- uopšteno nasilan/antisocijalni nasilnik (eng. *Generally violent/antisocial batterer*) – ova grupa nasilnika čini najteže oblike nasilja, a nasilni su i u okviru porodice i izvan nje. To su osobe sa antisocijalnim, psihopatskim osobinama ličnosti, često konzumiraju alkohol i kriminogeno se ponašaju, što ih dovodi i u sukob sa zakonom.

U kasnijem istraživanju, sprovedenom 2000. godine, Holveort-Munroeva i saradnici (Holtzworth-Munroe et al., 2000) testirali su tipologiju nasilnika koja je objavljena 1994. godine. Tom prilikom potvrdili su postojanje prethodno utvrđenih tipova nasilnika, i dodali još jedan, četvrti tip, koji su nazvali antisocijalni nasilnik niskog nivoa (eng. *low-level antisocial*). Prema autorima, može se ustanoviti kontinuum antisocijalnosti između tri tipa nasilnika. U tom kontinuumu najniži nivo nasilja i antisocijalnog ponašanja imaju *nasilnici ograničeni na porodičnu sredinu*, a najviši oni iz grupe *uopšteno nasilni/antisocijalni*, dok se *antisocijalni nasilnici niskog nivoa* nalaze između ova dva tipa. S druge strane, *disforički tip sa graničnom ličnošću* nije lako smestiti u ovaj kontinuum. Iako ovaj tip nasilnika ima sličnosti sa onima koji su svrstani u *uopšteno nasilni, antisocijalni tip* (npr. impulsivnost, neprijateljski stavovi prema ženama, prihvatanje nasilja), oni najviše skorove postižu na drugačijem setu koherentno povezanih varijabli (npr. strah od napuštanja, preokupirani-anksiozni stil vezanosti, zavisnost, ljubomora). Autori zaključuju da je ovo zasebna grupa počinitelja nasilja, te da je verovatnije da postoje dve dimenzije (antisocijalnost i granično-zavisne karakteristike ličnosti), a ne jedna (antisocijalnost), koje su neophodne za objašnjenje sva četiri tipa počinitelja nasilja.

3.7. Kontekstualni model

Analizirajući prednosti i nedostatke dotadašnjih teorija o intimnom partnerskom nasilju, Belova i Noglova (Bell & Naugle, 2008) predložile su *kontekstualni model* (eng. *Contextual model*) za predviđanje partnerskog nasilja.

On se bazira na bihevioralnim principima i paradigmi o pozitivnom i negativnom potkrepljivanju nasilnog ponašanja. Za predviđanje nasilnog ponašanja prema ovom modelu uključeno je više varijabli. Najpre, model uključuje distalne, statične i proksimalne antecedente nasilnog ponašanja.

Distalne varijable jesu tzv. pozadinske varijable koje ne moraju direktno biti povezane sa nasilnim ponašanjem, ali mogu ostvariti uticaj na njega preko drugih varijabli sa kojima su u vezi. U ove varijable spadaju npr. istorija zlostavljanja u detinjstvu, iskustvo ranog afektivnog razvoja (vezivanja), istorija partnerskog odnosa, kriminogena prošlost.

Statične varijable mogu biti vremenski bliže ciljnom ponašanju (nasilnom ponašanju) i postoje nezavisno od toga da li se nasilno ponašanje dešava ili ne, ali slično kao i distalne varijable, uticaj na nasilno ponašanje ostvaruju preko povezanosti sa drugim kontekstualnim varijablama. Tu se ubrajaju genetika, demografske karakteristike, kao što su etnička pripadnost, rasa, socioekonomski status, osobine ličnosti, prisustvo određenog psihijatrijskog poremećaja (npr. granični poremećaj).

Proksimalne varijable su vremenski najbliže ciljnom ponašanju (nasilnom) i najdirektivnije povezane sa njim. One uključuju zahteve partnera/partnerke, interpersonalni konflikt, različite averzivne interakcije sa partnerom/partnerkom (npr. ignorisanje od strane partnera/partnerke), aktuelne i skorije stresore.

Zasebnu kategoriju antecedentata prema ovom modelu čine *diskriminativni stimulusi* (podsticaji) i oni se odnose na određene događaje ili uslove čije prisustvo može neposredno povećati verovatnoću da će se desiti nasilna epizoda. Tu spada npr. prisustvo partnera, prisustvo ili odsustvo drugih osoba, lokacija (npr. javna ili privatna mesta), neposredna dostupnost potencijalnog oružja.

Motivacioni faktori čine antecedente koji su takođe od značaja za pojavu nasilnog ponašanja jer mogu imati trenutni uticaj na verovatnoću da se nasilno ponašanje dogodi. Tu spada zloupotreba alkohola ili droge, stanja emocionalnog distresa (npr. ljutnja, strah, ljubomora), nezadovoljstvo partnerskim odnosom koje neposredno prethodi nasilnom ponašanju.

Repertoar ponašanja obuhvata set veština koje osoba koristi da bi došla do željenog cilja. U kontekstu partnerskog nasilja, nedostatak takvih veština može povećati verovatnoću da će maladaptivno ponašanje biti korišćeno za postizanje željenog cilja. Za pojavu nasilnog ponašanja bi od značaja bio nedostatak veština rešavanja problema, načina razrešavanja konflikta, nedostatak veština regulacije emocija.

Verbalna pravila se odnose na verovanja koja osoba prihvata, a koja bi mogla da budu povezana sa nasilnim ponašanjem. Tu spadaju npr. verovanja o nasilju, o partnerskom odnosu, o ženama, o strategijama nenasilnog razrešavanja konflikta, verovanja o uticaju koji zloupotreba supstanci ima na pojavu nasilja.

Dakle, prema kontekstualnom modelu sve ove varijable prethode nasilju i mogu biti od značaja za pojavu nasilnog ponašanja. Pored ovih antecedentata, a u skladu sa paradigmom potkrepljivanja, model predviđa da su i posledice do kojih nasilje dovodi od značaja za pojavu nasilnog ponašanja u budućnosti. Posledice se dele na one koje podstiču buduće nasilno ponašanje (*posledice – potkrepljivači*) i one koje imaju snagu da umanje nasilje u budućnosti (*posledice – kazne*). Tako bismo u potkrepljivače budućeg nasilnog ponašanja mogli da uvrstimo povećanje popustljivosti partnera/partnerke, dobijanje pohvale od drugih, dobijanje pažnje od partnera/partnerke, povećanje stabilnosti odnosa, povećanje osećanja kontrole i povećanje uzbuđenja. Alternativno, potkrepljivači nasilnog ponašanja mogu biti i izbegavanje verbalne rasprave, prekidanje partnerove upotrebe fizičke agresije ili smanjenje emocionalnog ili fizičkog stresa.

U posledice koje bi mogle da dovedu do smanjivanja budućeg nasilnog ponašanja spadaju one posledice koje su na neki način averzivne ili neprijatne po počinitelja nasilja. Tu bi se našlo kažnjavanje ili zatvaranje nasilnika u skladu sa zakonskim odredbama, ali i druge negativne posledice nasilja kao što su prekid odnosa, fizička povreda, povećan emocionalni stres, smanjeno zadovoljstvo vezom, povećana kritika od strane značajnih drugih.

Prednost ovog modela ogleda se u njegovoj sveobuhvatnosti i pokušaju da se integrišu postojeća saznanja o antecedentima nasilnog ponašanja na koje ukazuju postojeća istraživanja i ranije teorije. Takođe, prednost ovog modela je i što obuhvata potencijalno proverljive varijable koje mogu biti povezane sa nasiljem u partnerskom odnosu, te ovaj model može biti empirijski proveren (Shorey et al., 2008). Ipak, kao što i same autorke modela priznaju, teško je, ako ne i nemoguće, osmisliti takvu studiju koja bi omogućila istraživanje ovog modela u njegovoj celovitosti. Očekivanja autorki modela su da će, ipak, serija studija omogućiti istraživanje pojedinih jedinica modela ili kombinaciju određenih jedinica i njihovu funkcionalnu povezanost sa pojavom nasilja u partnerskom odnosu (Bell & Naugle, 2008).

4. RIZIKO I PROTEKTIVNI FAKTORI POVEZANI SA NASILJEM U ADOLESCENTSKIM PARTNERSKIM VEZAMA

Istraživanje riziko faktora za uključenost u partnersko nasilje jedna je od oblasti kojom su se istraživači i istraživačice najviše bavili u domenu adolescentskog partnerskog nasilja. Tome svedoči veliki broj radova u kojima su se ispitivali korelati kako počinjenog tako i doživljenog nasilja u partnerskim vezama. U pokušaju da prikažemo što jasniju sistematizaciju i pregled istraživanja u ovoj oblasti, kao okvir za razvrstavanje i analizu identifikovanih riziko faktora koristićemo ekološki model razvoja (Bronfenbrenner, 1979). Prema ovom modelu, razvoj se definiše kao dinamički proces u kome se akcije (delovanje) adolescenata/adolescentkinja posmatraju kao produkt interakcije između individualnih dispozicija i socijalnog okruženja (Bronfenbrenner & Morris, 1998). Socijalno okruženje se prema ovom modelu može podeliti na više nivoa: makrosistem, egzosistem i mikrosistem. Pojedinaac je u centru ovih sistema. Ovaj model je takođe Daton (Dutton, 1995) preuzeo i za razumevanje faktora koji su povezani sa porodičnim nasiljem. Da bi bio primenljiv za razumevanje ovog fenomena, Daton (Dutton, 1995) je model dopunio još jednim nivoom sistema – individualnim (ontogenetskim) nivoom.

Makrosistem predstavlja najširi nivo analize koji odražava sociokulturni uticaj. Faktori koji deluju sa ovog nivoa su rodna nejednakost, norme u pogledu rodni uloga, pronasilne društvene norme (Edleson & Tolman, 1992). Takođe, mediji se posmatraju kao faktor koji deluje u okviru ovog nivoa u funkciji prenošenja sociokulturnih poruka (Connolly et al., 2010).

Egzosistem reprezentuje povezanost između porodice i šire kulture i može uključiti i nivo integracije u lokalnu zajednicu (Dutton, 1995). Takođe, odnosi se na određene socio-demografske faktore kao što su etnicitet, imigracioni status, struktura porodice, socioekonomski položaj, gustina naseljenosti (eng. *neighborhood density*) (O'Keefe, 2005; Vézina & Hébert, 2007).

Mikrosistem obuhvata aktivnosti, društvene uloge i interpersonalne odnose koji se razvijaju u bilo kojem licem u lice (eng. *face to face*) setingu (npr. porodični, vršnjački, partnerski) (Bronfenbrenner, 1979), i obuhvata riziko faktore kao što su, na primer, interakcija između bliskosti i nezavisnosti u di-

jadi, predispozicija ka ljubomori i/ili kontroli koja se može javiti usled straha od napuštanja od strane partnera/partnerke (Dutton, 1995).

Ontogenetski nivo obuhvata faktore koji proizilaze iz pojedinca, kao funkcija fizioloških, kognitivnih i naučenih odgovora ili predispozicija, i emocionalnih odgovora koji mogu povećati ili smanjiti verovatnoću da se nasilje dogodi (Dutton, 1995).

Prema ekološkom modelu se pretpostavlja da je krajnji ishod višestrukih društvenih ili individualnih okolnosti stvaranje klime koja je podržavajuća prema nasilnom ponašanju (Connolly et al., 2010). U daljem radu, u skladu su ekološkim modelom, biće predstavljeni riziko faktori u kontekstu nivoa sa kog deluju – makrosistem, egzosistem, mikrosistem i individualni (ontogenetski) nivo. S obzirom na to da se partnersko nasilje može posmatrati i iz ugla žrtve i iz ugla počinioca nasilja, uz oslanjanje na rezultate istraživanja, biće prikazani riziko faktori odvojeno za viktimizaciju i počinjenje nasilja. Na pojedinim mestima ovi faktori biće predstavljeni zajedno, zato što je u mnogim istraživanjima ispitivan odnos riziko faktora i sa počinjenjem nasilja i sa viktimizacijom. Pored riziko faktora, biće predstavljeni i protektivni faktori, kada su u istraživanjima bili i oni identifikovani, mada je znatno manje istraživanja u kojima su ispitivani protektivni faktori u odnosu na riziko faktore.

4.1. Riziko i protektivni faktori za doživljavanje nasilja u partnerskim vezama

4.1.1. Makrosistem

Faktori koji deluju sa nivoa makrosistema teško mogu biti zahvaćeni istraživanjima, a još je teže naći načine za utvrđivanje direktne povezanosti između npr. kulturnih vrednosti i normi koje se propagiraju u datom društvu sa viktimizacijom u partnerskom odnosu. Kao što i sam ekološki model pretpostavlja, pojedinac neposredno interaguje sa akterima koji su mu najbliži, iz mikrosistema, dok faktori koji potiču iz makrosistema deluju posredno na pojedinaca, preko drugih nivoa sistema (Bronfenbrenner, 1979). Pretpostavljamo da je to razlog nemogućnosti da se pronađe istraživanje u kome je ispitivan odnos između doživljavanja partnerskog nasilja i faktora koji potiču iz makrosistema.

4.1.2. Egzosistem

Takođe, malo je studija u kojima je istraživan odnos između faktora koji deluju sa nivoa lokalne zajednice (eng. *community*) i nasilja u partnerskim

vezama adolescenata/adolescentkinja. Jedno takvo istraživanje sprovedeno je na uzorku mladih iz gradskih sredina na kome je ispitivan uticaj kolektivne efikasnosti, siromaštva i opaženog nasilja u lokalnoj zajednici na doživljavanje ili počinjenje fizičkog partnerskog nasilja (Jain et al., 2010). Kolektivna efikasnost definisana je kao povezanost stanovnika zajednice i njihova spremnost da interveniše za opšte dobro (Sampson et al., 2002). Rezultati ovog istraživanja su pokazali da je kolektivna efikasnost bila važnija u kontekstu viktimizacije nego počinjenja nasilja u partnerskim vezama. Zajednica je mnogo spremnija da reaguje i pomogne žrtvi nego počinioocu nasilja. Isto tako, žrtva će pre potražiti pomoć i podršku od zajednice, usluge zvaničnih institucija, nego što će to učiniti počinilac nasilja. Na poduzorku devojaka, nijedna merena varijabla sa nivoa zajednice nije se pokazala kao značajan prediktor ni viktimizacije ni počinjenja nasilja u partnerskoj vezi. Na poduzorku mladića, kolektivna efikasnost bila je značajan negativan prediktor viktimizacije. Kada je reč o počinjenju nasilja, visok nivo kolektivne efikasnosti u zajednici smanjio je rizik od počinjenja nasilja kod mladića koji žive u krajevima grada niskog do srednjeg nivoa siromaštva, dok je u najsiromašnijim krajevima visoka kolektivna efikasnost povećavala rizik od počinjenja partnerskog nasilja. Ovakvi podaci svedoče da zaštitni efekat kolektivne efikasnosti ne dolazi do izražaja u veoma nepovoljnom okruženju, što može dovesti do većeg priklanjanja bandama ili počinjenja nasilja kod mladića (Jain et al., 2010). U studiji Malikove i saradnica (Malik et al., 1997) izloženost oružju ili nasilju u zajednici bio je jedan od najznačajnijih prediktora uključenosti u nasilje, bilo kao žrtva ili počinilac, i kada je reč o nasilju u partnerskim vezama, i generalno o nasilju u lokalnoj zajednici.

Domenu egzosistema pripada i školski kontekst, kao okruženje na koje su adolescenti i adolescentkinje veoma usmereni i u kome provode dosta vremena, a koje može biti od značaja za razumevanje nastanka i održavanja partnerskog nasilja. Ernestova i Brejdijeva (Earnest & Brady, 2016) utvrdile su da je osećanje nesigurnosti u školi povezano sa viktimizacijom u partnerskom odnosu. Njihovo objašnjenje ovakvih nalaza bilo je da su se adolescenti/adolescentkinje koji/koje su doživeli/doživele partnersko nasilje osećali/osećale nebezbedno u školi zbog potencijalnog prisustva njihovih partnera/partnerki koji su možda činili nasilje u školi.

Više istraživanja potvrdilo je da je nepovoljan socioekonomski položaj od značaja u predviđanju viktimizacije (Foshee et al., 2004b; O'Keefe & Treister, 1998; Spriggs et al., 2009). Smatra se da socioekonomski status porodice i finansijska moć povećavaju nivo opaženog stresa i porodične dezorganizacije koji mogu sa druge strane povećati nivo nasilja i viktimizacije u partnerskom odnosu (Spriggs et al., 2009). Takođe, i u istraživanju

Vives-Casesove i saradnika (Vives-Cases et al., 2021) potvrđeno je da postoji veća verovatnoća doživljavanja partnerskog nasilja ukoliko postoji nepovoljan socioekonomski status porodice, ali je takva povezanost utvrđena samo na poduzorku devojaka.

4.1.3. Mikrosistem

Mikrosistem je nivo koji obuhvata delovanje faktora iz različitih konteksta u kojima se ostvaruju neposredni interpersonalni kontakti. Riziko i protektivni faktori koju su od značaja za partnersko nasilje sa ovog nivoa dostupniji su za istraživanje jer ih je lakše zahvatiti različitim instrumentima merenja. Otuda, veliki broj istraživanja pripada ovom nivou, a ovde će biti predstavljeni faktori koji pripadaju porodičnom i vršnjačkom kontekstu.

Porodični kontekst

Kvalitet interakcija roditelja i dece može, podjednako, olakšati ili otežati razvoj i tranziciju u adolescentski period (Collins et al., 2009). Porodični odnosi koje karakteriše veoma niska ili veoma visoka fleksibilnost i kohezivnost povezani su sa samostišavanjem članova porodice, što podrazumeva skrivanje vlastitih osećanja, potreba, stavova od drugih (Janković et al., 2017). Samostišavanje u kontekstu partnerskih odnosa može dovesti do skrivanja misli i osećanja iz straha od gubitka partnera (Harper & Welsh 2007) i posledičnog trpljenja nasilja. Pored toga, različiti oblici zlostavljanja dece (npr. psihičko, fizičko ili seksualno zlostavljanje, zanemarivanje, svedočenje nasilju) mogu biti značajni korelati viktimizacije u partnerskom odnosu (Vézina & Hébert, 2007). Meta-analička studija koju su sprovedli Hébertova i saradnici (Hébert et al., 2019) pokazala je da su sve forme zlostavljanja u okviru porodice (fizičko, psihičko, seksualno zlostavljanje, zanemarivanje, svedočenje nasilju između roditelja) imale efekta na viktimizaciju u partnerskom odnosu, ali sa malom veličinom efekta. Ista studija takođe pokazuje da nema razlike u jačini povezanosti između različitih tipova zlostavljanja i partnerskog nasilja, što vodi zaključku da nijedna forma zlostavljanja nema veći uticaj od drugih na partnersko nasilje. U istraživanju Vives-Casesove i saradnika (Vives-Cases et al., 2021) utvrđeno je takođe da je viktimizacija u partnerskoj vezi i kod mladića i devojaka bila povezana sa njihovim prethodnim iskustvom sa direktnim ili indirektnim nasiljem tokom detinjstva. Kao moguće objašnjenje navodi se da deca koja su izložena nepovoljnim obrascima interakcije, koji imaju elemente nasilja i agresije, neuspevaju da razviju lične i socijalne veštine za regulaciju emocija i izgrade pozitivne odnose sa drugima. Porodice u kojima su međusobne interakcije obojene nasiljem daju mladima model ponašanja u kome se normalizuje agresivno ponašanje. Mladići i devojke mogu tako

naučiti da je fizička i verbalna prisila (eng. *coercion*) adekvatna i prihvatljiva strategija da se promeni nečije ponašanje i reše konflikti u partnerskim vezama (Vives-Cases et al., 2021).

Ispitivanja rodni razlika daju različite rezultate. Neka istraživanja potvrđuju povezanost između fizičkog zlostavljanja od strane roditelja ili negovatelja sa viktimizacijom u partnerskom odnosu adolescenata nezavisno od pola (Laporte et al., 2011; Earnest & Brady, 2016), dok druga svedoče o jačoj povezanosti između fizičkog zlostavljanja u detinjstvu i viktimizacije u partnerskom odnosu kod devojaka u odnosu na mladiće (Hébert et al., 2019), kao i da je strogo kažnjavanje od strane roditelja i zlostavljanje u detinjstvu važan riziko faktor samo za devojke (Vézina & Hébert, 2007). U studiji Volfa i saradnica (Wolfe et al., 2001a) nije potvrđeno da je istorija zlostavljanja u detinjstvu prediktor viktimizacije mladića u partnerskim odnosima, dok druge studije potvrđuju sličan uticaj zlostavljanja u detinjstvu i na devojke i na mladiće (Ehrensaft et al., 2003; Riggs et al., 1990). Što se tiče svedočenja nasilju između roditelja, kao vrsti nasilja nad decom, takođe ima kontradiktornih nalaza. Dok se u nekim istraživanjima pronalazi povezanost sa viktimizacijom u partnerskom odnosu (Mass et al., 2010; Earnest & Brady, 2016), u drugim takva povezanost nije utvrđena (Foshee et al., 2004b).

Ipak, povezanost između negativnih iskustava u odnosu sa roditeljima i viktimizacije u kasnijim partnerskim vezama ne mora biti ni tako direktna ni postojana. Neće svi adolescenti i adolescentkinje koji su bili na neki način viktimizirani u svojim porodicama doživeti nasilje u partnerskim vezama, već određeni medijatori kao što su emocionalna regulacija, stil afektivne vezanosti mogu posredovati u odnosu između porodičnih faktora i kasnije viktimizacije u partnerskom odnosu (Hébert et al., 2019). Takođe, može se pretpostaviti i postojanje razvojne kaskade, gde zlostavljanje i zanemarivanje u porodici porekla može pokrenuti lanac budućih riziko faktora u različitim razvojnim periodima i u različitim interpesonalnim kontekstima, što bi eventualno kasnije moglo da dovede i do viktimizacije u budućem partnerskom odnosu (Fosco & Feinberg, 2015).

Kada je reč o odnosu sa sibličima, neka istraživanja potvrđuju da imati starijeg brata ili sestru koji su uključeni u rizično ponašanje može povećati verovatnoću sopstvene viktimizacije, budući da stariji problematični sibling može potencijalno uključiti mlađeg u visoko rizično ponašanje, ili ga upoznati sa osobama problematičnog ponašanja koje mogu biti potencijalni nasilnici (Buist, 2010; East & Hakoda, 2016).

Kao što mnogobrojni faktori mogu biti od značaja za viktimizaciju u partnerskom odnosu, tako postoje i oni koji mogu biti važni u sprečavanju buduće viktimizacije.

Prema hipotezi o ublažavanju stresa (eng. *Stress-buffering hypothesis*) pretpostavlja se da socijalna podrška može obezbediti psihološke i materijalne resurse za suočavanje sa stresom, te time umanjiti negativan uticaj stresnih doživljaja (Cohen & Willis, 1985). Ako se ova hipoteza primeni na partnersko nasilje, to bi značilo da će adolescenti/adolescentkinje koji/koje doživljavaju nasilje u kući ili školi ređe ulaziti u nasilne partnerske odnose i manje će tolerisati nasilje u svojim partnerskim vezama ukoliko imaju resurse socijalne podrške. Međutim, ima istraživanja koja pokazuju suprotne rezultate u odnosu na ovu hipotezu. Simonsova i saradnici (Simons et al., 2012) utvrdili su da, umesto da oslabi povezanost između hostilnosti u porodici i viktimizacije u partnerskom odnosu, percepcija topline između roditelja pojačava ovu povezanost. Tumačenje ovakvih rezultata od strane autora bilo je da istovremeno opažanje i hostilnosti i topline između roditelja dovodi do toga da deca zaključuju da je agresija sastavni deo partnerskog odnosa. Ipak, u istom istraživanju nije ispitivano da li toplina majke ili oca usmerena ka detetu moderira odnos između međuroditeljske hostilnosti i viktimizacije u partnerskom odnosu adolescenata/adolescentkinja. Tajlerova i saradnici (Tyler et al., 2011) utvrdili su nezavistan efekat fizičkog zlostavljanja od strane roditelja i niže topline roditelja na viktimizaciju u partnerskom odnosu, ali oni nisu testirali interakciju između fizičkog zlostavljanja i roditeljske topline u odnosu sa viktimizacijom.

I drugi aspekti na relaciji roditelj–dete mogu biti protektivni u odnosu na doživljavanje partnerskog nasilja. Prema teoriji o vezivanju, povezanost i bliskost sa roditeljima može povećati samopoštovanje adolescenata/adolescentkinja (Bowlby, 1988), a takvi adolescenti/adolescentkinje će manje ulaziti u nasilan partnerski odnos ili će kraće ostajati u njemu (Alleyne-Green et al., 2014). Pozitivan roditeljski nadzor kao što je efikasna disciplina, postavljanje granica, otvorena komunikacija, pregovaranje u konfliktima, saznanja roditelja o aktivnostima dece, takođe su povezani sa smanjenim rizikom od nasilja u partnerskom odnosu mladih (Leadbeater et al., 2008). Roditeljska uključenost u aktivnosti i život dece važna je za sprečavanje izolacije, kao jednog od procesa koji se odvija u nasilnom partnerskom odnosu (Leadbeater et al. 2008). Takođe, adolescenti/adolescentkinje koji su opažali manju roditeljsku brigu bili su u većem riziku od viktimizacije u partnerskoj vezi u odnosu na adolescente/adolescentkinje koji su opažali da njihovi roditelji veoma brinu o njima (Earnest & Brady, 2016). Adolescenti/adolescentkinje koji opažaju da roditelji manje brinu o njima mogu podršku tražiti na drugim mestima, između ostalog i od partnera/partnerke. Ukoliko od roditelja ne dobijaju dovoljno ljubavi, onda u partnerskom odnosu mogu prihvatiti nasilje i nastaviti da tolerišu nasilnog partnera/partnerku (Earnest & Brady, 2016).

Teorija socijalne kontrole (Hirschi, 2008) pretpostavlja da oblici kontrole, kao što su roditeljski nadzor i vrlo uključen i zainteresovan roditelj, preveniraju uključenost mladih u rizična ponašanja i druženje sa nasilnim vršnjacima. To bi bila vrsta zaštitnog mehanizma koji mlade odvraća od druženja sa potencijalnim počiniocima nasilja i od ponašanja koja ih čine podložnim nasilju. I druga istraživanja sugerišu da konvencionalni roditeljski stavovi predstavljaju vrstu socijalne kontrole, pri čemu konzervativni roditelji postavljaju standarde o tome šta predstavlja dozvoljeno i tolerisano ponašanje njihove dece (Jessor, 1998). Zaista, istraživanja pokazuju da je pažljiv roditeljski nadzor povezan sa manjom verovatnoćom adolescenata/adolescentkinja da budu viktimizirani/viktimizirane nasiljem u partnerskoj vezi (Brooks-Russell et al., 2013; Chapple, 2003), a prisustvo dve odrasle roditeljske figure u kući (što se u datom istraživanju posmatralo kao indeks roditeljskog nadzora), takođe je povezano sa manjom verovatnoćom seksualne viktimizacije mladih odraslih žena (East et al., 2010) i smanjenom viktimizacijom u partnerskoj vezi (Halpern et al., 2009). Takođe, i istraživanje Istove i Hakodove (East & Hakode, 2016) potvrđuje da je saznanje majki o tome gde se nalaze njihova deca bilo povezano sa manjom verovatnoćom da će oni biti žrtve nasilja u vezi, dok je strogost majki bila povezana sa manjom verovatnoćom seksualne viktimizacije kod mladih.

Rezultati ovakvih istraživanja idu u prilog tome da roditeljska strogost i razumna ograničenja koja se postavljaju u adolescenciji mogu imati blagotvorno dejstvo. Pažljiv roditeljski nadzor, kao i konvencionalni stavovi roditelja, verovatno doprinose postavljanju standarda za ponašanje dece koji se na kraju pokazuju kao zaštitnički od viktimizacije u partnerskom odnosu.

Vršnjački kontekst

Odnosi koji se razvijaju među vršnjacima od velikog su uticaja na kvalitet romantičnih odnosa. Suprotno od odnosa sa roditeljima, odnosi i sa vršnjacima i sa partnerima afilijativni su po prirodi. Kroz odnos sa vršnjacima uče se socijalne veštine, ponašanja, norme koje se mogu preneti i u romantični odnos sa partnerom/partnerkom. Takođe, vršnjaci imaju veliku ulogu u pružanju podrške, davanju saveta za razrešavanje konflikta u partnerskom odnosu (Connolly & Goldberg, 1999).

Doživljaj reciprociteta, bliskosti i poštovanja u odnosima sa vršnjacima, ili suprotno, negativne interakcije i zlostavljanje od strane vršnjaka, mogu uticati na očekivanja u romantičnim vezama (Furman et al., 2002), budući da su vršnjaci jedan od najuticajnijih agenasa socijalizacije, kako za prosocijalna, tako i za nasilna ponašanja. Ovakva premisa u skladu je i sa ekološkim modelom (Bronfenbrenner, 1979), po kome se pretpostavlja da osobe koje

su najbliže adolescentu/adolescentkinji ostvaruju najviše uticaja na njegovo/njeno ponašanje.

U meta-analizi Hebertove i saradnika (Hébert et al., 2019) utvrđeno je da su viktimizacija vršnjaka, seksualno uznemiravanje od strane vršnjaka i pripadnost devijantnoj vršnjačkoj grupi povezani sa viktimizacijom u partnerskom odnosu adolescenata/adolescentkinja. Međutim, reč je o slaboj povezanosti, izuzev povezanosti između seksualnog uznemiravanja od strane vršnjaka i viktimizacije u partnerskom odnosu koja je umerena. U istoj studiji, rodne razlike su utvrđene u pogledu odnosa između seksualnog uznemiravanja od strane vršnjaka i viktimizacije u partnerskom odnosu, gde je ova povezanost bila izraženija kod devojaka (Hébert et al., 2019).

Jedan od predmeta istraživanja u više radova bio je ispitivanje odnosa između nasilja u partnerskim vezama vršnjaka (eng. *peer dating violence*) i nasilja u partnerskim vezama adolescenata/adolescentkinja. Prema teoriji socijalnog učenja (Bandura, 1973), pretpostavlja se da ukoliko postoji model po kome vršnjaci konflikte u partnerskim vezama rašavaju nasiljem, to može biti model koji se imitira i u aktuelnim vezama drugih vršnjaka. Istraživanje Arijagove i Fošejeve (Arriaga & Foshee 2004) pokazalo je da su adolescenti i adolescentkinje koji su izveštavali da su imali prijatelje i prijateljice koji su doživljavali fizičko nasilje u partnerskom odnosu češće bili i žrtve nasilja u svojim vezama i češće su ga i činili. Takođe je utvrđeno da su adolescenti i adolescentkinje koji su svedočili nasilju u partnerskim vezama vršnjaka češće i doživljavali nasilje u sopstvenim romantičnim vezama (Gagné et al., 2005), ali ga i činili (Foshee et al., 2010; Reed et al., 2011; Sears et., 2007). Tri meta-analitičke studije koje su sproveli Garteova i saradnici (Garthe et al., 2017) pokazale su da je partnersko nasilje u vezama vršnjaka, antisocijano i agresivno ponašanje vršnjaka i viktimizacija od strane vršnjaka bila pozitivno povezana i sa doživljavanjem i sa činjenjem nasilja u partnerskim vezama adolescenata/adolescentkinja. Rezultati takođe pokazuju da imati prijatelje sa visokorizičnim ponašanjem (pr. prijatelji koji piju, koriste marihuanu, upražnjavaju seks) povećava rizik sopstvene viktimizacije usled povećavanja prisustva problematičnih drugih u društvu, ali i time što se povećava rizik od podsticanja da se i sami upuste u problematična ponašanja (East & Hakoda, 2016; Scaramella et al., 2002).

Značaj vršnjaka i vršnjačke grupe u kontekstu zaštite i prevencije od nasilja u partnerskim odnosima adolescenata/adolescentkinja potvrđen je u više istraživanja. Uključenost u pozitivnu socijalnu mrežu, tj. posedovanje prijatelja koji su podržavajući i prosocijalni, povećava verovatnoću nalaženja partnera/partnerke koji/koja se uklapa u takvo okruženje. Pored toga, pozitivni odnosi sa vršnjacima mogu dovesti do sličnih očekivanja u pogledu kvaliteta

odnosa sa partnerima/partnerkama. Istraživanje Hebertove i saradnika (Hébert et al., 2019) pokazalo je da je pripadnost prosocijalnoj vršnjačkoj grupi protektivni faktor od viktimizacije u partnerskom odnosu, ali je ta povezanost bila slaba, a razlike u pogledu pola ili godina nisu utvrđene.

Takođe, socijalna podrška, kako od strane roditelja tako i od strane nastavnika, protektivni je faktor u odnosu na viktimizaciju i kod mladića i devojaka (Vivas-Cases et al., 2021). Ovi faktori smatraju se promoterima pozitivnog i zdravog razvoja adolescenata/adolescentkinja (Scales et al., 2000) zato što mogu doprineti razvoju ličnih veština neophodnih za sprečavanje rizičnog ponašanja (Catalano et al., 2002). Sposobnost prepoznavanja potencijalno nasilne situacije i korišćenja socijalne podrške i drugih protektivnih resursa može prevenirati fizičko i seksualno nasilje (Vivas-Cases et al., 2021).

Neka istraživanja potvrđuju da vršnjaci imaju veći uticaj na formiranje stavova i ponašanje adolescenata/adolescentkinja nego članovi porodice porekla (Harris, 1995) i kada se suočavaju sa nasiljem u partnerskim vezama pomoć će pre potražiti od vršnjaka nego od odraslih (Moore et al., 2015). S druge strane, ima istraživanja koja pokazuju da nema razlike između porodičnih i vršnjačkih riziko i protektivnih faktora, već da su obe klase determinanti od jednake važnosti u predikciji viktimizacije u partnerskom odnosu (Hébert et al., 2019).

4.1.4. Individualni nivo

Prema ekološkom modelu (Dutton, 1995), ontogenetski (individualni) nivo u kontekstu partnerskog nasilja obuhvata one činioce koji mogu biti od značaja za pojavu adolescentskog partnerskog nasilja, a koji potiču od samih pojedinaca. Upravo su i u najvećem broju istraživanja koja su se bavila riziko faktorima za pojavu nasilja u partnerskim vezama adolescenata/adolescentkinja ispitivani faktori koji pripadaju ovom domenu (Spenser et al., 2021). U nekim od tih istraživanja ispitivan je odnos između sociodemografskih karakteristika i viktimizacije. Istraživanja koja su se bavila odnosom između porekla adolescenata/adolescentkinja i viktimizacije u partnerskom odnosu pokazala su da povećani rizik od viktimizacije postoji kod adolescenata i adolescentkinja koji su afroameričkog, latino porekla i američkog starosedelačkog porekla (Halpern et., 2009; Malik et al., 1997; Spriggs et al., 2009). S druge strane, u jednoj studiji je utvrđeno da nema razlika u predikciji viktimizacije u odnosu na boju kože adolescenata/adolescentkinja (Keastle & Halpern, 2005).

U pogledu odnosa između doživljavanja nasilja u partnerskoj vezi i starosne dobi adolescenata/adolescentkinja, u više istraživanja je potvrđeno da se verovatnoća doživljavanja nasilja u partnerskoj vezi povećava sa većim

brojem njihovih godina (Malik et al., 1997; Spriggs et al., 2009; Vives-Cases et al., 2021).

Podaci u pogledu odnosa roda i viktimizacije su raznorodni. Dok neke studije potvrđuju da je viktimizacija veća kod mladića nego kod devojaka (Malik et al., 1997; O'Keefe & Treister, 1998), druge studije dolaze do suprotnih nalaza (Halpern et al., 2009; Maas et al., 2010). Takođe, neke studije pokazuju da devojke češće doživljavaju ozbiljnije oblike nasilja od mladića (Foshee et al., 2004b; O'Keefe & Treister, 1998) i češće čine blaže forme nasilja nad svojim partnerima (O'Leary et al., 2008). Fošejeva i saradnici (Foshee et al., 2004b) identifikovali su nekoliko faktora koji predviđaju ozbiljnu fizičku i seksualnu viktimizaciju i za mladiće i devojke: biti udaren od strane roditelja ili nekog odraslog i imati prijatelja koji je bio žrtva. U istom istraživanju utvrđeno je i nekoliko specifičnih rodni prediktora: nisko samopoštovanje, upotreba alkohola i tuča sa vršnjakom za mladiće; život u jednoroditeljskoj porodici, niže obrazovanje roditelja i anksioznost i depresivnost za devojke. U istraživanju koje je sprovedeno samo na poduzorku devojaka (Janković et al., 2019) utvrđeno je da su fizičko i psihičko nasilje češće doživljavale devojke koje su imale niže samopoštovanje, a bile sklonije konformističkom ponašanju.

Više istraživanja bavilo se odnosom između uključenosti u visoko rizična ponašanja i viktimizacije u partnerskom odnosu. Prema *teoriji viktimizacije rizičnih stilova života* (eng. *The risky lifestyles theory of victimization*, Hindelang et al., 1978), osobe koje su uključene u visoko rizična ponašanja (npr. upotreba alkohola, droge) u povećanom su riziku od viktimizacije. Uključenost u rizična ponašanja može narušiti sposobnost opažanja potencijalne pretnje kod adolescenata/adolescentkinja, ali ih i može dovesti u situacije u kojima mogu biti izloženi potencijalnim nasilnicima. Takođe, uključenost u seksualne aktivnosti može se smatrati rizikom faktorom za viktimizaciju, zato što takvo ponašanje adolescente/adolescentkinje dovodi u seting gde ne postoji nadgledanje od strane roditelja ili nekog odraslog (Gover, 2004). Nalazi studije Istove i Hakodove (East & Hakoda, 2016) u skladu su sa teorijom viktimizacije o rizičnim stilovima života i ukazuju na to da je uključenost u visokorizična ponašanja tokom rane adolescencije povezana sa većom verovatnoćom doživljavanja seksualnog nasilja i nasilja u partnerskoj vezi u kasnoj adolescenciji. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da rana uključenost mladih u ponašanja koja ugrožavaju sposobnost da uoče ili reaguju na potencijalne pretnje (npr. biti pijan, koristiti marihuanu, imati seks) dovodi ih u opasnost da budu viktimizirani. Specifično, u ovoj studiji je utvrđeno da stanje pijanstva (bilo da je reč o mladoj osobi ili njenom prijatelju) predviđa buduću seksualnu viktimizaciju, dok je upotreba marihuane od strane adoles-

centkinja, njenih prijatelja, ili starijih sestara bila povezana sa kasnijom viktimizacijom u partnerskom odnosu (u ovoj studiji ispitanice su bile devojke, njihove sestre i majke).

Templ i Frimen (Temple & Freeman 2011) ispitali su povezanost između viktimizacije i upotrebe različitih dozvoljenih i nedozvoljenih supstanci kod 1.565 srednjoškolaca/srednjoškolki različitog etničkog porekla niskog ekonomskog statusa, od kojih je 14,1% mladića i 11,3% devojaka izvestilo o doživljenom nasilju u vezi. Rezultati su pokazali da su mladi koji su doživeli nasilje češće pušili cigarete, pili ili prekomerno konzumirali alkohol, duvali lepak, koristili marihuanu, *Ekstazi*, *Vikodin* i *Ksanak*, u poređenju sa svojim vršnjacima koji nisu bili zlostavljani. Međutim, u multivarijantnoj analizi, kada se posmatrao uticaj svih supstanci zajedno, samo su alkohol i cigarete ostali povezani sa viktimizacijom.

Određeni stavovi i verovanja, kao što je npr. podržavanje mitova o silovanju (Bouffard, 2010; Franklin, 2010; Thompson et al., 2011), mogu povećati verovatnoću i viktimizacije i počinjenja nasilja u partnerskoj vezi. Istraživanja pokazuju da muškarci više prihvataju tradicionalno shvatanje rodni uloga nego žene (Janković i Todorović, 2016); muškarci sa takvim uverenjima će verovatnije počiniti partnersko nasilje, dok će žene koje podržavaju tradicionalni pogled na ulogu žene u društvu verovatnije biti žrtve partnerskog nasilja (Currie, 1983; Sigelman et al., 1984). Hodžić (2007) je našao povezanost između prihvatanja rodni stereotipa i sklonosti nasilnom ponašanju, ali i sklonosti viktimizaciji. Mladi koji smatraju da je prava žena ona koja je pasivna, brižna, osećajna, skloniji su korišćenju, ali i doživljavanju nekih oblika nasilnog ponašanja nego mladi koji ne veruju u takav rodni stereotip. Devojke koje podržavaju ovaj rodni stereotip češće doživljavaju ljubomorno i posesivno ponašanja od strane partnera, ali i same se ljubomorno ponašaju, optužuju i kontrolišu partnera. Mladići koji se slažu s navedenim stereotipom skloniji su kontroli ponašanja i kretanja partnerke, ucenjivanju i nagovaranju na seksualni odnos, ali i sami doživljavaju ljubomoru, optuživanja i ucenjivanja. Devojke i mladići koji veruju u stereotip o pravom muškarcu kao aktivnom, agresivnom, nezavisnom i dominantnom, češće će u vezi doživljavati izrazitu ljubomoru partnera/partnerke nego što je to slučaj sa mladima koji se ne slažu s navedenim stavom.

Seksizam (hostilni i benevolentni) i stavovi o mačizmu takođe su povezani sa viktimizacijom u partnerskom odnosu kod oba pola. Hostilni seksizam se odnosi na osobine i uloge koje žene stavljaju u inferiorni položaj u odnosu na muškarce, a benevolentni seksizam naglašava kvalitete žene koji su povezani sa njenom ulogom u staranju i brizi o porodici (Glik et al., 2000; Glik & Fiske, 2001). Stavovi o mačizmu su oni kojima se brani i opravdava superiornost i dominacija muškaraca nad ženama (Pérez-Martínez et al., 2021). U istraživanju

Vives-Casesove i saradnika (Vives-Cases et al., 2021) utvrđeno je da je benevolentni seksizam povezan sa povećanom viktimizacijom kod devojaka, a mačizam i hostilni seksizam sa viktimizacijom kod mladića. Ovakvi rezultati mogu se delimično objasniti time što seksizam i mačizam pojačavaju tradicionalne rodne stereotipe. Oni takođe pojačavaju i prihvatanje muške dominacije (Glik et al., 2000), što ima funkciju u umanjivanju značaja viktimizacije i posledica koje nasilje izaziva (Pérez-Martínez et al., 2021). Povezanost viktimizacije i benevolentnog seksizma kod devojaka može se objasniti time što su ponašanja koja se povezuju sa benevolentnim seksizmom prihvatljivija ženama zbog njihove povezanosti sa idejom žene kao negovateljice i zaštitnice porodice (Glik & Fiske, 2001; Fernández-Antelo et al., 2020).

Istraživanja pokazuju da je prihvatanje partnerskog nasilja (eng. *acceptance of dating aggression*) povezano i sa viktimizacijom i počinjenjem nasilja u partnerskom odnosu (Orpinas et al., 2013). Muškarci pokazuju veće prihvatanje nasilja koje se dešava u partnerskom odnosu, što ih čini istovremeno i spremnijim da budu agresivni (Karlsson et al., 2016). Medijacionim faktorima za prihvatanje nasilja, bez obzira na to da li je reč o žrtvi ili nasilniku, smatraju se kulturni i porodični obrasci koji se povezuju sa patrijarhatom i dominacijom (You & Shin, 2022). Patrijarhat podrazumeva disbalans moći između uloga koje se dodeljuju muškarcima i ženama, i uprkos brojnim naporima i intervencijama u cilju rodne jednakosti, suptilnije forme nejednakosti i dalje opstaju u stereotipima o muškarcima i ženama (Glick & Whitehead, 2010). Prihvatanje mačo kulture nije samo vidljivo kod mladića, već su i devojke spremne da preuzmu rodne uloge koje ih stavljaju u inferioran položaj u odnosu na mladiće (Fernández-Antelo et al., 2020). Pretpostavke o rodnim ulogama, zajedno sa mitovima o romantičnoj ljubavi, tipične su u adolescentnom periodu i doprinose javljanju iracionalnih opravdanja kako za doživljeno tako i za počinjeno nasilje. Ovakvi stavovi pomažu da se umanje posledice nepovoljnog (nasilnog) iskustva, i samim tim poveća prihvatanje nasilja kao normalnog obrasca u partnerskim odnosima, čime se dodatno i samo nasilje čini nevidljivim (Fernández-Antelo et al., 2020; Reyes et al., 2016).

4.2. Riziko i protektivni faktori za počinjenje nasilja u partnerskim vezama

U dosadašnjem prikazu riziko i protektivnih faktora za doživljavanje partnerskog nasilja na više mesta pomenut je i odnos tih istih faktora i sa počinjenjem nasilja, s obzirom na to da je u nekim istraživanjima odnos i sa viktimizacijom i počinjenjem nasilja ispitivan istovremeno. Zato je te podat-

ke bilo preglednije zajedno prikazati, kako bi se izbeglo njihovo ponavljanje. Takođe, rezultati brojnih istraživanja pokazuju da većina i devojaka i mladića izveštava o istovremenom i činjenju i doživljavanju nasilja u vezama (Connolly et al., 2010; Gray & Foshee, 1997; O'Leary & Slep, 2003), što otežava razdvajanje faktora koji su značajni odvojeno za doživljavanje i činjenje nasilja u partnerskom odnosu.

U nastavku će biti prikazani dodatni riziko faktori koji su, pored do sada navedenih, takođe od značaja za počinjenje nasilja u partnerskoj vezi. Kao i u prethodnom delu, biće strukturisani prema nivoima kojima pripadaju u skladu sa ekološkim modelom.

4.2.1. Makrosistem

Pod faktorima koji svoj uticaj ostvaruju iz domena makrosistema, podrazumevaju se oni koji su povezani sa sociokulturnim kontekstom, vrednostima datog društva, usvojenim normama dozvoljenog i nedozvoljenog ponašanja; oni se mogu očitavati u javnim i moćnim diskursima, kakvi su pravni ili medijski diskurs, koji svoj uticaj ostvaruju konstruišući fenomen nasilja na određeni način. Dominantne konstrukcije fenomena biće one koje poprimaju „zdravorazumski” karakter i čija se ispravnost ne dovodi u pitanje. Tako na primer, pravni i medijski diskurs mogu biti od velikog značaja za definisanje značenja silovanja/seksualnog nasilja. Definicije koje određuju šta će se smatrati silovanjem, ko će biti tretiran kao „istinska”, nevina, a ne odgovorna žrtva, a ko tretiran kao „istinski” počinilac seksualnog nasilja – konstruisane su u diskursu i praksama koje odražavaju socijalne, političke i kulturne uslove određenog društva (Simić, 2011).

Povezanost sociokulturnog konteksta i nasilja u partnerskim vezama ispitivan je u malom broju studija. Razloge verovatno treba tražiti u teškoći operacionalizacije varijabli koje bi mogle da zahvate ovaj kontekst. Makrosistem u najširem smislu obuhvata vrednosti i verovanja koja se propagiraju u datoj kulturi (zajednici), a koje bi članovi te zajednice trebalo da usvoje (Connolly et al., 2010). Jedan od dominantnih načina prenošenja vrednosnih poruka jesu mediji, a istraživanja pokazuju da su adolescenti, bez obzira na pol, aktivni konzumenti različitih vrsta medija (Arnett, 2006). Razmatrajući uticaj masovnih medija na nasilje u partnerskim vezama adolescenata/adolescentkinja, Mangelova (Mangello, 2008) ističe da agresivne realističke scene (slike) koje se prikazuju kroz medije, a sa kojima se adolescenti/adolescentkinje mogu identifikovati, povećavaju rizik od agresije u njihovim partnerskim vezama. Potvrdu ovoj pretpostavci daju rezultati jednog istraživanja u kome je utvrđena pozitivna povezanost između frekvence gledanja scena rvanja na televiziji i broja započinjanja fizičkog sukoba adolescenata/adolescentkinja sa svojim partnerom/partnerkom (DuRant et al., 2006).

Konolijeva i saradnice (Connolly et al., 2010) utvrdile su da agresivni sadržaj koji se prezentuje kroz medije nema direktan uticaj na činj enje nasilja u partnerskom odnosu, već da svoj uticaj ostvaruje indirektno, preko stavova kojima se izražava tolerancija prema upotrebi agresije (eng. *aggression – tolerant attitudes*). To bi značilo da mediji ostvaruju svoj efekat menjajući stavove adolescenata/adolescentkinja čineći ih tako tolerantnijim na nasilje, što, s druge strane doprinosi većoj verovatnoći da budu agresivni u partnerskom odnosu. Isti podaci su dobijeni bez obzira na pol, porodičnu strukturu i migrantski status adolescenata/adolescentkinja. Rezultati istog istraživanja pokazuju da su mediji jedino imali direktan uticaj na pojavu agresije u partnerskom odnosu samo na poduzorku mladih koji su pripadali određenim etničkim manjinama (eng. *ethnic minority youth*⁴). Ovu specifičnost autorke su pokušale da objasne pretpostavkom da su ovi adolescenti/adolescentkinje možda podložniji/podložnije uticaju medija i sadržajima u kojima se prikazuju agresivni partnerski odnosi. Takođe, važan zaključak do koga su autorke došle u ovom istraživanju jeste da broj riziko faktora povećava verovatnoću činjenja nasilja u partnerskom odnosu, bez obzira na prirodu riziko faktora, odnosno, bez obzira na to da li je reč o faktorima koji potiču iz makro, egzo ili mikrosistema (Connolly et al., 2010).

4.2.2. Egzosistem

Kao i u slučaju doživljavanja partnerskog nasilja, tako i u pogledu činjenja nasilja postoji mali broj istraživanja u kojima je ispitivan odnos sa faktorima iz egzosistema. U retkim istraživanjima u kojima je ispitivan odnos karakteristika lokalne zajednice i partnerskog nasilja, utvrđena je povezanost između počinjenja partnerskog nasilja i percepcije nasilnih aktivnosti u zajednici (Malik et al., 1997; Reed et al., 2011), uključenosti u nasilne aktivnosti u zajednici (Reed et al., 2011), življenja u dezorganizovanom okruženju (npr. okruženje sa visokom stopom kriminala, učestale tuče, ispisani grafiti) (Champion et al., 2008), kao i nižeg nivoa nadzora i podrške od strane zajednice (Banyard et al., 2006). Što se tiče uticaja koji dolaze iz školskog okruženja, rezultati pokazuju da su izloženost nasilju u školi (Giordano et al., 2015) i niži nivo vezanosti za školu (eng. *school attachment*) (Banyard et al., 2006) povezani sa počinjenjem partnerskog nasilja.

---

⁴ U pitanju su adolescenti/adolescentkinje afričko/karipskog, azijskog, južnoazijskog, latinskog, starosedelačkog i mešovitog porekla.

4.2.3. Mikrosistem

U okviru mikrosistema biće predstavljeni riziko faktori koji deluju iz domena porodičnog, vršnjačkog i partnerskog konteksta.

Porodični kontekst

Kvalitet porodičnih interakcija veoma je važan i u kontekstu počinjenja nasilja. Tako, porodični odnosi koji su manje kohezivni, gde članovi porodice ne pružaju dovoljno podrške i topline jedni drugima, povezani su sa većom fizičkom agresijom dece koju ona ispoljavaju u školi (Todorović i sar., 2012a). U mnogim radovima je nasilje u porodici identifikovano kao važan rizik za nasilje u partnerskim odnosima adolescenata/adolescentkinja (Foshee et al., 2001; Vézina & Hébert, 2007; Wolfe et al., 2001). Iskustvo počinjenog nasilja u partnerskom odnosu povezuje se sa sličnim iskustvima i uticajima iz porodica porekla, kao i u slučaju doživljavanja nasilja. Brojna istraživanja pokazuju da je iskustvo psihičkog, fizičkog, i/ili seksualnog zlostavljanja samostalno ili u kombinaciji sa svedočenjem nasilju između roditelja povezano sa počinjenjem nasilja u partnerskom odnosu adolescenata/adolescentkinja (Cascardi et al., 2020; Shook et al., 2000). Slično, istraživanje pokazuje da će deca koja su svedočila nasilju između roditelja verovatnije postati nasilna u partnerskim odnosima (Vézina & Hébert, 2007), dok je u istraživanju Milletiča i saradnika (Milletich et al., 2010) utvrđeno da je svedočenje fizičkom nasilju oca nad majkom bilo prediktivno za počinjenje i doživljavanje nasilja u partnerskim vezama kod mladića. Takođe, neka istraživanja pokazuju da se povezanost između svedočenja nasilju između roditelja i počinjenja nasilja u partnerskom odnosu može konzistentnije opaziti kod mladića u poređenju sa devojkama (Shook et al., 2000; Wolfe et al., 2001), dok u istraživanju Volfa i Fošejeve (Wolf & Foshee, 2003) takva povezanost nije utvrđena na poduzorku mladića. Isto tako, emocionalno zlostavljanje koje deca mogu doživeti u svojim porodicama od velikog je značaja za razvoj razumevanja intimnosti u partnerskom odnosu, tendencije ka ispoljavanju ljubomore, opsesije, optuživanja partnera/partnerke (Wekerle & Wolfe, 1998).

Istraživanja koja su se bavila ispitivanjem doživljenog nasilja od strane majke odvojeno od doživljenog nasilja od strane oca daju različite rezultate. U studiji Ričeve i saradnika (Rich et al., 2005) utvrđeno je da je doživljeno verbalno nasilje i od strane majke i od strane oca bilo prediktivno za činjenje fizičkog partnerskog nasilja kod adolescenata oba pola. S druge strane, neke studije potvrđuju da je snažniji uticaj nasilja od strane oca na sinove u odnosu na ćerke (Alexander et al., 1991); suprotno je utvrđeno u studiji Lutreve & Gidičeve (Luthra & Gidycz, 2006), dok je u jednoj studiji utvrđeno da na-

silje od strane roditelja nije prediktivno za kasnije partnersko nasilje ni kod devojaka ni kod mladića (Foshee et al., 1999). Pored ovoga, u istraživanju Martina (Martin, 1990) utvrđeno je da je i nasilje od strane majke i od strane oca prediktivno za nasilje u partnerskim vezama koje su kasnije činile ćerke, dok ovakva povezanost nije utvrđena za sinove.

Kada govorimo o protektivnim faktorima, Mumfordova i saradnici (Mumford et al., 2016) istraživali su odnos između tri profila roditeljstva: pozitivnog roditeljstva (eng. *positive parenting*), strogog/grubog roditeljstva (eng. *strict/harsh parenting*) i nezainteresovanog/grubog roditeljstva (eng. *disengaged/harsh parenting*) i adolescentskog partnerskog nasilja. Pozitivno roditeljstvo karakterišu dobri odnosi sa decom, odsustvo grubih roditeljskih praksi, otvorena komunikacija o seksu i kontroli rađanja i u manjoj meri zastupljeno savetovanje u vezi s partnerskim odnosima i zabranjivanje stupanja u partnerske odnose. Strogo/grubo roditeljstvo karakterišu negativni odnosi sa decom, visoka verovatnoća fizičkog kažnjavanja i kritikovanje dece. Takođe, ova grupa roditelja verovatno će zabranjivati deci da budu u partnerskim odnosima, davaće savete o partnerskim vezama i gotovo sigurno razgovarati sa njima o seksu i kontroli rađanja. Roditelji koji pripadaju profilu nezainteresovanog/grubog roditeljstva, takođe će imati negativne odnose sa decom, kritikovaće ih i kažnjavati kao i roditelji koji praktikuju strogo/grubo roditeljstvo, ali za razliku od njih, manje je verovatno da će im zabranjivati stupanje u partnerske veze, savetovati ih i razgovarati sa njima o seksu i kontroli rađanja. Longitudinalnim istraživanjem autori su utvrdili da je pozitivno roditeljstvo u odnosu na druga dva profila roditeljstva bilo povezano sa manjim rizikom od doživljavanja i počinjenja nasilja u partnerskim vezama adolescenata/adolescentkinja.

Vršnjački i partnerski kontekst

U longitudinalnoj studiji koju su sprovele Arijagova i Fošejeva (Arriaga & Foshee 2004) utvrđeno je da je za počinjenje partnerskog nasilja bilo prediktivno ukoliko su mladi svedočili međuroditeljskom nasilju i imali prijatelja koji je doživeo partnersko nasilje, ali je takođe i utvrđeno da vršnjaci, u odnosu na roditelje, imaju veći uticaj na tendenciju činjenja nasilja u partnerskom odnosu adolescenata/adolescentkinja. Smatra se da je, iz ugla prevencije, ovo ohrabrujući podatak jer se prevencijom mogu menjati dinamički riziko faktori (kao što je uticaj vršnjaka), ali ne i istorijski riziko faktori (npr. zlostavljanje u detinjstvu) (Laporte et al., 2011).

U istraživanjima Sirseve i saradnica (Sears et al., 2007) i Barterove i saradnika (Barter et al., 2009) utvrđeno je da imati prijatelja – vršnjaka koji čini partnersko nasilje prediktivno za činjenje partnerskog nasilja i kod de-

vojaka i kod mladića, dok je u studiji koju su sproveli Mekdonel i saradnici (McDonell et al., 2010) utvrđeno da će samo devojke čiji prijatelji (muškarci) čine partnersko nasilje i same činiti nasilje nad svojim partnerima. Takođe, neka istraživanja potvrđuju da je imati prijatelje koji generalno ispoljavaju agresivno ponašanje, dakle, ne samo u partnerskom odnosu, prediktivno za činjenje partnerskog nasilja (Miller et al., 2009), što se objašnjava modelom ponašanja koji se usvaja i u domenu partnerskih veza.

U meta-analitičkoj studiji koju su sproveli Spenserova i saradnici (Spenser et al., 2021) izdvojeno je 26 riziko faktora za počinjenje fizičkog nasilja u partnerskom odnosu adolescenata i adolescentkinja. Najsnažniji uticaj imali su faktori sa nivoa mikrosistema, i to oni koji su bili povezani sa samim partnerskim odnosom – doživljeno fizičko i psihičko nasilje, prethodno činjenje partnerskog nasilja generalno i činjenje psihičkog partnerskog nasilja. Ovakvi podaci svedoče da je za razumevanje nasilja u partnerskoj vezi važno sagledati kontekst partnerske veze u kome počinitelj može koristiti različite oblike nasilja i u kome i sam može biti žrtva nasilja. Od naročitog je značaja podatak da je za počinjenje nasilja najsnažniji riziko faktor viktimizacija u partnerskom odnosu. Drugi identifikovani značajni riziko faktori iz mikrosistema bili su: nediferencirano partnersko nasilje, ispoljavanje kontrolišućeg ponašanja, imanje druga – vršnjaka koji je počinio partnersko nasilje, svedočenje nasilju između roditelja, kvalitet odnosa sa roditeljima, nasilničko ponašanje prema vršnjacima, zlostavljanje u detinjstvu, loše roditeljstvo. Ovi izdvojeni riziko faktori potvrđuju da su za počinjenje nasilja značajni faktori koji se povezuju sa interakcijama unutar porodice, vršnjačke grupe i samog partnerskog odnosa. Dobijeni podaci daju jasne smernice za moguće pravce delovanja u cilju prevencije.

4.2.4. Individualni nivo

Rezultati studija u kojima je istraživan odnos etničke/rasne pripadnosti i partnerskog nasilja kod adolescenata/adolescentkinja svedoče da je, nakon kontrolisanja socioekonomskog statusa, počinjenje partnerskog nasilja najviše među adolescentima/adolescentkinjama crne boje kože, zatim kod adolescenata/adolescentkinja latinskog porekla i adolescenata/adolescentkinja bele boje kože, a najmanje kod adolescenata/adolescentkinja azijskog porekla (Foshee et al., 2005b; Foshee et al., 2008; Malik et al., 1997; O’Keefe, 1997).

Odnos između počinjenja nasilja i zloupotrebe supstanci ispitivan je u više studija. U istraživanju Templa i saradnika (Temple et al., 2013) utvrđeno je da se fizičko partnersko nasilje povećavalo tokom vremena kada je zloupotreba alkohola i nedozvoljenih supstanci bila povišena. Espelejdževa i saradnici (Espelage et al., 2018) ispitivali su odnos zloupotrebe alkohola,

lekova koji se uzimaju na recept i partnerskog nasilja. Na osnovu upotrebe ovih supstanci, oni su ispitanike i ispitanice podelili na one koji ne koriste ove supstance, koriste samo alkohol i one koji koriste i alkohol i lekove. Utvrdili su da adolescenti i adolescentkinje koji pripadaju grupi koja koristi i alkohol i lekove više i doživljavaju i čini nasilje u odnosu na grupu koja koristi samo alkohol (Espelage et al., 2018). Specifično, u nekim istraživanjima je utvrđeno da je konzumiranje alkohola bilo prediktivno za činjenje partnerskog nasilja samo kod devojaka, ne i kod momaka (Foshee et al., 2001; McDonnell et al., 2010).

U više istraživanja je potvrđeno da će adolescenti/adolescentkinje koji/koje imaju stavove da je prihvatljivo agresijom rešavati konflikte u partnerskom odnosu češće i primenjivati fizičko partnersko nasilje (Foshee et al., 2008; Williams et al., 2008). Slično, Rejeseva i saradnici (Reyes et al., 2016) utvrdili su da je prihvatanje partnerskog nasilja (eng. *acceptance of dating violence*) bilo moderator u odnosu između stavova o tradicionalnim rodnim ulogama i činjenja nasilja. Specifičnije, stavovi o tradicionalnim rodnim ulogama su bili povezani sa činjenjem partnerskog nasilja samo kod mladića koji su izveštavali o visokom prihvatanju partnerskog nasilja. Sirseva i saradnice (Sears et al., 2007) došle su do podataka da stavovi o prihvatanju partnerskog nasilja predviđaju sve tipove partnerskog nasilja kod mladića (fizičko, psihičko i seksualno), dok su kod devojaka bili prediktivni za fizičko i psihičko nasilje. Kod mladića, za počinjenje seksualnog nasilja prediktivno je i prihvatanje stereotipa (mitova) o silovanju i niži nivo znanja o pravnom definisanju silovanja (Maxvel et al., 2002).

Takođe, pored okavkih stavova, utvrđeno je da mladi koji su skloni nasilju imaju i druge osobine koje su nepovoljne za partnerski odnos. Oni su i verbalno agresivni, često okrivljuju partnere/partnerke za greške u vezi, stvarajući tako napetost u partnerskom odnosu (Josephson & Proulx, 2008), pokazuju ljubomoru i kontrolišu partnere/partnerke (O'Leary & Slep, 2003). Takođe, istraživanja pokazuju da su antisocijalne i psihopatske osobine kod mladih povezane sa činjenjem nasilja u partnerskoj vezi (Czar et al., 2011; Woodward et al., 2002). U istraživanju Jankovićeve i Todorovićeve (Janković i Todorović, 2019) utvrđeno je da je niže samopoštovanje bilo prediktivno za počinjenje fizičkog nasilja kod devojaka. Istraživanje Čejsa i saradnika (Chase et al., 2002) daje specifične rezultate o odnosu eksternalizacije i internalizacije i činjenja nasilja kod devojaka i mladića. Dok visoka eksternalizacija pravi razliku između mladića koji čine i koji ne čine nasilje, viši skorovi na internalizaciji prave razliku između devojaka – devojke sklone internalizaciji češće su nasilne. Takođe, depresija, kao jedan od oblika internalizovanog reagovanja, bila je prediktivna za ispoljavanje nasilja samo kod devojaka (Fos-

hee et al., 2001), dok je u istraživanju Mekloskijeve i Lihterove (McCloskey & Lichter, 2003) bila prediktivna i za devojke i mladiće, ali je povezanost bila jača na poduzorku devojaka.

Kaijacova i saradnici (Caiozzo et al., 2016) istraživali su odnos između više interpersonalnih karakteristika i počinjenja nasilja u partnerskom odnosu. Oni su utvrdili da se verbalna agresija u partnerskom odnosu kod oba pola može predvideti na osnovu prihvatanja verovanja da je agresija u partnerskom odnosu opravdana i uobičajena, i na osnovu nižeg nivoa emocionalne regulacije, a da je za devojke pored ovoga prediktivan i povišeni narcizam. Kao objašnjenje zašto je narcizam prediktivan samo za verbalnu agresiju i samo kod devojaka, oni navode da je moguće da devojke u tim godinama doživljavaju veći pritisak (u romantičnim i seksualnim odnosima) i da su posledično osetljivije na odbacivanje. Devojke sa povišenim narcizmom mogu opažati da su verbalni napadi i zahtevi prema partneru efektivniji način da povrate osećaj superiornosti nego fizičkim nasiljem. Ipak, ovi istraživači ističu da bi ovakvo objašnjenje moglo da važi specifično za uzorak na kome je istraživanje i sprovedeno, a to su obrazovani srednjoškolci iz srednje klase. Što se tiče fizičke agresije, u istom istraživanju je utvrđeno da će je češće činiti i mladići i devojke koji izražavaju viši nivo agresivnih stavova i višu bezosećajnost/neemocionalnost kao osobinu ličnosti (eng. *callous-unemotional traits, CU*). Osobe sa povišenim skorom na bezosećajnost/neemocionalnost osobini su manje empatične, manje doživljavaju krivicu i imaju siromašnu emocionalnu ekspresiju (Frick & White, 2008), te mogu posledično manje brinuti o potrebama partnera/partnerke i manje žaliti zbog fizičkog nasilja, ako veruju da će im nasilje pomoći u ostvarivanju nekog cilja (npr. kontroli partnera/partnerke).

Slično, Smit-Dardenova i saradnici (Smith-Darden et al., 2017) istraživali su odnos stavova o prihvatanju nasilja, ljutnje/hostilnosti, strategija razrešavanja konflikta i počinjenja fizičkog i seksualnog nasilja. Oni su utvrdili da su prihvatanje nasilja i ljutnja/hostilnost pozitivno povezani sa fizičkim i seksualnim nasiljem, dok su strategije razrešavanja konflikta bile u slaboj, ali negativnoj povezanosti samo sa fizičkim nasiljem.

Spenserova i saradnici (Spenser et al., 2021) su u meta-analitičkoj studiji utvrdili da su za počinjenje fizičkog partnerskog nasilja sa individualnog nivoa (ontogenetskog) značajni sledeći faktori: eksternalizovana ponašanja, odobravanje nasilja, rizična seksualna ponašanja, upotreba alkohola, depresija i delikvencija. Kao jedan od najjačih riziko faktora u ovom istraživanju su se izdvojila eksternalizovana ponašanja, te bi njihovo rano registrovanje i reagovanje od strane osoba koje brinu o adolescentima/adolescentkinjama bilo od značaja u kontekstu prevencije nasilja.

Što se tiče protektivnih faktora, u istraživanju Kaijacove i saradnika (Caiozzo et al., 2016) utvrđeno je da je emocionalna regulacija prediktivna za nižu verbalnu agresiju i umanjuje efekat agresivnih stavova na pojavu fizičkog nasilja kod oba pola. Dakle, čak i osobe koje veruju da je agresija opravdana manje će činiti fizičko nasilje nad partnerom/partnerkom, ako poseduju dobre veštine emocionalne regulacije. Specifičan nalaz u ovom istraživanju je i da će dobra emocionalna regulacija biti prediktivna za manju agresiju samo kod mladića koji imaju niži skor na neemocionalnosti/bezosećajnosti. Ovakav nalaz ostavlja mogućnost za promišljanje da će partnersko nasilje kod adolescenata/adolescentkinja koji/koje imaju visoke skorove na ovim osobinama (manjak empatije i krivice) biti namerno nasilni pre nego da će nasilje činiti usled nedostatka veština kontrolisanja agresivnih impulsa (Caiozzo et al., 2016). Kao protektivan faktor za prevenciju fizičkog nasilja u studiji koju su sprovedi Spenserova i saradnici (Spenser et al., 2021) izdvojili su se kvalitet odnosa sa roditeljima i veštine rešavanja konflikta.

Prikaz riziko faktora koji su od značaja za doživljavanje i počinjenje partnerskog nasilja svedoči da ovi faktori mogu delovati sa različitih nivoa prema ekološkom modelu, ali da su kao predmet istraživanja najviše zastupljeni oni koji deluju iz mikrosistema i ontogenetskog nivoa. Na osnovu ove analize, ne bismo mogli zaključiti da su faktori koji deluju sa nivoa makrosistema i egzosistema manje važni, već da su manje dostupni istraživanju, barem na način na koji se oni istražuju u kvantitativno orjentisanim psihološkim istraživanjima. Za istraživanje faktora koji deluju sa ovih nivoa potreban je drugačiji pristup, kao što je na primer posmatranje sa učestvovanjem ili dubinski intervjui sa pripadnicima određenih zajednica ili grupa, kako bi se bolje razumeo odnos između partnerskog nasilja i činilaca koji potiču iz sociokulturnog konteksta jednog društva.

5. POSLEDICE PARTNERSKOG NASILJA U ADOLESCENTSKIM VEZAMA

Nasilje u partnerskim vezama adolescenata i adolescentkinja jedan je od ozbiljnih problema javnog zdravlja, s obzirom na to da posledice do kojih dovodi mogu biti i kratkotrajne i dalekosežne. U nastavku ovog poglavlja biće prikazani rezultati studija u kojima su ispitivane posledice do kojih može dovesti kako iskustvo doživljenog tako i počinjenog nasilja. Radi celovitijeg uvida u moguće posledice nasilja, biće prikazani rezultati i iz kvantitativnih i kvalitativnih studija. Kako bismo sa većom sigurnošću mogli da govorimo o uzročnoj povezanosti, iz domena kvantitativnih istraživanja biće predstavljene rezultati longitudinalnih studija ili studija u kojima je ispitivano partnersko nasilje koje se barem delimično dogodilo pre posledice (npr. nasilje se dogodilo u poslednjih dvanaest meseci, a posledica u poslednjih šest meseci). Iako prikaz koji sledi ne predstavlja prikaz svih mogućih posledica partnerskog nasilja koje se mogu identifikovati u kvantitativnim istraživanjima, predstavljeni su relevantni podaci koji su grupisani u nekoliko kategorija: posledice po fizičko zdravlje, posledice u domenu mentalnog zdravlja i psihičkog funkcionisanja, rizična ponašanja i nasilje koje rađa nasilje.

Prikaz rezultata kvalitativnih istraživanja daće nam bogatiji i detaljniji uvid u subjektivne doživljaje posledica nasilja, o kojima su saopštavale i žrtve i počinioci nasilja iz svojih perspektiva.

5.1. Posledice po fizičko zdravlje

Posledice u domenu fizičkog zdravlja mogu biti različite, a podrazumevaju povrede koje se mogu razlikovati kako po mestu na telu gde mogu biti nanete, tako i po samoj težini povrede. Osobe koje su preživele fizičko i seksualno nasilje mogu zadobiti različite povrede kao što su ogrebotine, modrice, opekotine, lezije i posekotine, prelomi, ginekološke povrede (Muñoz-Rivas et al., 2007). Što se tiče težine samih povreda, istraživanja pokazuju da one postaju teže sa godinama. Na primer, u jednom istraživanju je utvrđeno da je incidencija slomljenih nosova, podliva oko očiju i slomljenih kostiju porasla sa 1% u dobi od 16 godina do 4,5% u dobi od 20 godina (Muñoz-Rivas et al.,

2007). Posledice nasilja mogu biti dugoročne, kao što su hronična bol, migrena, artritis, problemi sa sluhom ili vidom, problemi sa srcem i cirkulacijom, angina i hronične infekcije bešike i bubrega (Coker et al., 2000).

U većini studija učestalost fizičkih povreda nije direktno ispitivana, već se o tome zaključivalo na osnovu doživljenog fizičkog nasilja. Tako Kernsmittova i Tolman (Kernsmith & Tolman, 2011) zaključuju da je 28% devojaka sa iskustvom ozbiljnog fizičkog nasilja (npr. udaranje nogama, gušenje, udaranje pesnicama, premlaćivanje, primoravanje na seksualne aktivnosti, pretnje ili povrede nožem ili pištoljem) verovatno imalo i fizičke povrede. Što se tiče težine povreda, Kolin-Vezina i saradnici (Collin-Vézina et al., 2006) utvrdili su da je od 220 devojaka žrtava fizičkog nasilja, 30% žrtava izveštavalo o lakšim povredama, a 24,5% o težim, koje su u nekim slučajevima zahtevale i medicinsko zbrinjavanje. U jednom broju studija ispitivane su rodne razlike u pogledu posledica nasilja po fizičko zdravlje. Dok u studiji Kopove i saradnica (Copp et al., 2016) nisu utvrđene rodne razlike u pogledu negativnog uticaja partnerskog nasilja na samoprocenu zdravlja, u studiji Hejnijeve i saradnika (Haynie et al., 2013) devojke sa iskustvom verbalnog i fizičkog nasilja (i kao žrtve i kao počinioci), češće su izveštavale o fizičkim posledicama nasilja. Takođe, u studiji koja se bavila istraživanjem najtežih nasilnih događaja u partnerskim vezama, mladići su u čak 90% slučajeva izveštavali da takvi događaji nisu ostavili nikakve posledice ili da su posledice bile minimalne. S druge strane, devojke su izveštavale da su doživele ozbiljnu povredu u 47,8% takvih slučajeva, a da je 33,6% takvih slučajeva (incidenata) rezultiralo fizičkom povredom (Molidor & Tolman, 1998).

Iako nisu povezani sa fizičkim povredama, poremećaji hranjenja u direktnoj su vezi sa fizičkim zdravljem. Otuda je u više studija ispitivan odnos između iskustva nasilja u partnerskoj vezi i različitih nezdravih oblika ponašanja u cilju kontrole težine. Rezultati ovih studija pokazuju da je viktimizacija fizičkim i seksualnim nasiljem bila povezana sa prejedanjem kod mladića (Ackard et al., 2007) i povećanjem indeksa telesne mase (BMI) tokom života kod devojaka (Clark et al., 2014). Takođe, Silverman i saradnici (Silverman et al., 2001) su na uzorku devojaka utvrdili da je fizička i seksualna viktimizacija bila povezana sa povećanim rizikom od nezdravih oblika kontrole telesne težine (npr. uzimanjem laksativa, povraćanjem).

5.2. Posledice u domenu mentalnog zdravlja i psihičkog funkcionisanja

Istraživanja dosledno pokazuju da je viktimizacija u partnerskom odnosu negativno povezana sa mentalnim zdravljem. Iako pokazatelji mentalnog zdravlja mogu biti različiti, u istraživanjima ima najviše podataka o odnosu doživljenog nasilja i pojedinih simptoma – depresije, anksioznosti i posledicama po somatsko zdravlje (Whitson & El-Sheikh, 2003).

Depresija. Od svih zdravstvenih posledica uzrokovanim nasiljem, najčešće prijavljivani problem mentalnog zdravlja bila je depresija (Riger et al., 2002). Karlsonova i saradnice (Carlson et al., 2003) navode da žrtve nasilja imaju više od četiri puta veće šanse da prijave depresiju od onih koji nisu žrtve nasilja. Takođe, meta-analiza 18 studija o žrtvama nasilja pokazuje da je 48% žrtava prijavilo depresiju, što dodatno potvrđuje da viktimizacija u partnerskom odnosu značajno doprinosi pojavi depresije (Golding, 1999).

U mnogobrojnim studijama sprovedenim na adolescentskom uzorku utvrđeno je da iskustvo partnerskog nasilja može dovesti do razvoja depresivnih simptoma (Ackard et al., 2007; Johnson et al., 2014; Haynie et al., 2013; Roberts et al., 2003). Tako su Hejnijeva i saradnici (Haynie et al., 2013) na uzorku od preko dve hiljade adolescenata utvrdili da su i mladići i devojke koji su doživeli neku oblik partnerskog nasilja prijavili znatno više depresivnih simptoma i psihičkih tegoba od onih koji nikada nisu iskusili partnersko nasilje. Takođe, utvrđena je povezanost povećanog nivoa depresivnosti sa iskustvom ozbiljnog fizičkog i psihičkog nasilja u vezi (Roberts et al., 2003), kao i sa doživljavanjem ali i činjenjem fizičkog nasilja (Johnson et al., 2014) kod oba pola. Ipak, ima studija koje pokazuju da je depresivnost češća kod devojaka. Akardova i saradnice (Ackard et al., 2007) utvrdili su da je kod devojaka, ali ne i kod mladića, fizička/seksualna viktimizacija bila značajno povezana sa pojačanim simptomima depresije. Eksner-Kortensova i saradnici (Exner-Cortens et al., 2013) su takođe otkrili da su devojke koje doživljavaju samo psihičko ili i psihičko i fizičko nasilje izveštavale o povećanoj depresivnoj simptomatologiji, što nije važno i za mladiće.

Anksioznost. U nekoliko studija (Holt & Espelage, 2005; Kaura & Lohman, 2007) utvrđena je povezanost između partnerskog nasilja i anksioznosti. Istraživanja dosledno pokazuju da žrtve partnerskog nasilja izveštavaju o višim nivoima anksioznosti u odnosu na osobe koje nisu doživele nasilje. Kascardijeva i saradnici (Cascardi et al., 1995) su u svom istraživanju pronašli da je 10% žrtava partnerskog nasilja ispoljavalo značajne nivoe anksioznosti, dok je u istraživanju Karlsonove i saradnica (Carlson et al., 2002) četvrtina žrtava ispoljila ovakve simptome.

Somatski simptomi. Somatsko mentalno zdravlje je takođe povezano sa iskustvom doživljenog partnerskog nasilja. Somatski simptomi uključuju promene u težini, stomačne tegobe, glavobolje, nervozu, vrtoglavicu (Coker et al., 2002). Launova i Vega (Lown & Vega 2001) utvrdili su da će žrtve partnerskog nasilja verovatnije prijaviti jedan ili više somatskih simptoma u odnosu na osobe koje nisu doživele partnersko nasilje. Slični rezultati su dobijeni i u studiji Saderlendove i saradnika (Sutherland et al., 2001), u kojoj su utvrdili da je jedna od četiri žrtve nasilja prijavila najmanje jedan somatski zdravstveni simptom. Somatski simptomi imaju tendenciju da se preklapaju sa depresivnim i simptomima anksioznosti. Na primer, Kimerlingova i Kalhun (Kimerling & Kalhun, 1994) utvrdili su da se psihički stres i somatske tegobe često preklapaju sa simptomima depresije i anksioznosti kod žrtava silovanja, a Strejtova i saradnice (Straight et al., 2003) došle su do sličnih rezultata kod žena žrtava psihičkog nasilja.

Suicidalnost. U jednom broju studija ispitivan je odnos između viktimizacije u partnerskom odnosu i suicidalnosti (pokušaja ili razmišljanja o suicidu). Dok u studiji Van Dulmena i saradnika (Van Dulmen et al., 2012) nije utvrđeno da je fizička/psihička viktimizacija bila od značaja za suicidalne misli ili pokušaj suicida kod oba pola, studija Eksner-Kortensove i saradnika (Exner-Cortens et al., 2013) pokazuje da je fizička i psihička viktimizacija u partnerskom odnosu bila povezana sa suicidalnom ideacijom i kod mladića i kod devojaka. Za razliku od ovih studija, u studiji Roberts i saradnika (Roberts et al., 2003) utvrđeno je da je fizička/psihička viktimizacija bila povezana sa povećanom suicidalnom ideacijom i pokušajima suicida kod devojaka, ali ne i kod mladića. Silverman i saradnici (Silverman et al., 2001) takođe su na uzorku devojaka utvrdili da je iskustvo fizičkog i seksualnog nasilja bilo povezano sa suicidom (tj. razmatranjem i pokušajem suicida).

5.3. Rizična ponašanja

U grupu rizičnih ponašanja svrstane se posledice nasilja koje se mogu ispoljiti u domenu rizičnog seksualnog ponašanja i zloupotrebe različitih supstanci.

Rizična seksualna ponašanja. Iako ima studija koje pokazuju da iskustvo partnerskog nasilja nije povezano sa rizičnim seksualnim ponašanjem (Exner-Cortens et al., 2013), takođe ima studija koje pokazuju suprotno. U istraživanju Silvermana i saradnika (Silverman et al., 2001) na uzorku devojaka utvrđena je povezanost između fizičkog i seksualnog nasilja u partnerskom odnosu i rizičnog seksualnog ponašanja (npr. stupanje u seksualne

odnose pre 15 godina). Šorej i saradnici (Shorey et al., 2015) utvrdili su da je od svih ispitivanih oblika doživljenog i počinjenog nasilja (fizičko, psihičko i seksualno), samo doživljeno fizičko nasilje longitudinalno predviđalo rizično seksualno ponašanje (broj seksualnih partnera, upotreba kontraceptivnih sredstava). Nalazi Fedine i saradnika (Fedina et al., 2016) dobijeni na uzorku mladih iz gradskih sredina, sa niskim prihodima, pretežno afroameričkog i latino porekla, sugerišu da je veća verovatnoća da će mladi koji su bili viktimizirani u partnerskom odnosu prijaviti nedoslednu upotrebu kondoma u poslednjih dvanaest meseci i trudnoću, u poređenju sa mladima koji nisu bili žrtve nasilja. U istom istraživanju, počinitelji nasilja su češće bile devojke i prijavljivale su više seksualnih partnera, nedoslednu upotrebu kondoma i prostituciju u poslednjih 12 meseci.

Zloupotreba supstanci. U više studija je utvrđena povezanost između partnerskog nasilja i (zlo)upotrebe supstanci, od kojih su najčešće ispitivana upotreba alkohola, cigareta i marihuane (Exner-Cortens et al., 2013; Foshee et al., 2013; Haynie et al., 2013; Rizzo et al., 2010). Što se tiče rodnih razlika, Eksner-Kortensova i saradnici (Exner-Cortens et al., 2013) utvrdili su da su devojke koje su iskusile fizičko/psihičko nasilje izveštavale o periodičnom povećanom opijanju i pušenju cigareta kada su postale starije, a da su muškarci izveštavali o povećanoj upotrebi marihuane. Takođe, Akardova i saradnice (Ackard et al., 2007) utvrdile su da je fizičko/seksualno zlostavljanje bilo povezano sa upotrebom cigareta i marihuane kod devojaka, a kod muškaraca samo sa upotrebom cigareta.

Takođe, ima studija koje su se detaljnije bavile ispitivanjem odnosa između određenog oblika doživljenog/počinjenog nasilja, vrste supstanci i specifičnosti uzorka. Tako, neke studije potvrđuju da fizička viktimizacija može biti od značaja za buduću upotrebu cigareta i marihuane, posebno kod devojaka (Foshee et al., 2013; Haynie et al., 2013), a fizičko/seksualno zlostavljanje može biti značajno u predviđanju buduće upotrebe alkohola, posebno za adolescente/adolescentkinje koji već ispoljavaju visok nivo psihopatologije (Rizzo et al., 2010).

5.4. Nasilje koje rađa nasilje

Jedno od pitanja koje se postavlja u domenu posledica koje doživljeno ili počinjeno partnersko nasilje može imati jeste da li postoji rizik da se takvo iskustvo ponovi i kasnije u životu. Eksner-Kortensova i saradnici (Exner-Cortens et al., 2013) utvrdili su da je fizička i psihička viktimizacija na uzrastu od 12 do 18 godina bila povezana sa viktimizacijom merenom pet godina

kasnije, u mlađem odraslom dobu, i kod devojaka i kod mladića. Studija Gomezove (Gomez et al., 2011) pokazala je da psihička i fizička viktimizacija značajno predviđa viktimizaciju i počinjenje nasilja u mlađem odraslom dobu i kod devojaka i kod mladića, ali da se veličina ovih asocijacija razlikovala po polu. Konkretno, otkrili su da je viktimizacija manjeg intenziteta (definisana kao iskustvo sa jednim do tri oblika viktimizacije od ukupno pet koji su bili procenjivani) doprinosila nešto većem riziku od počinjenja nasilja kod mladića u odraslom dobu, a da je kod žena ozbiljnija viktimizacija (potvrda za četiri do pet oblika viktimizacije) doprinosila počinjenju nasilja u odraslom dobu. Autorka je takođe pronašla da je kod mladića viktimizacija i slabijeg i ozbiljnijeg intenziteta značajno povećavala viktimizaciju u odrasloj dobi, dok je kod devojaka samo teža viktimizacija imala značajan uticaj na kasniju viktimizaciju. Što se tiče počinjenja fizičkog nasilja, u studiji koju su sprovedli Templ i saradnici (Tample et al., 2013) na uzorku od nešto više od hiljadu adolescenata i adolescentkinja, utvrđeno je da je 21,7% ispitanika/ispitanica počinilo partnersko nasilje, a u ponovljenom istraživanju, godinu dana kasnije, 17,1%. Nešto više od polovine adolescenata i adolescentkinja koji su izvestili o počinjenom nasilju na prvom merenju, izvestili su o počinjenom nasilju i na drugom merenju.

Prikazani rezultati kvantitavnih studija ukazuju na široki spektar različitih štetnih posledica koje nasilje može imati kako na žrtve tako i na počiniocce nasilja. Iako su prikazani rezultati iz studija u kojima se vodilo računa o vremenskoj distanci između iskustva nasilja i ispitivane posledice nasilja, treba biti oprezan pri izvođenju kauzalnih objašnjenja i na osnovu ovakvih studija. Sama vremenska udaljenost iskustva nasilja i posledica, ostavlja mogućnost delovanja mnogobrojnih faktora koji mogu biti od značaja za ispoljavanje određene merene posledice (simptoma), a da oni nisu kontrolisani u samom istraživanju. Takođe, malo je verovatno da istraživači i istraživačice mogu identifikovati i izolovati sve varijable koje mogu biti od značaja za pojavu negativnih ishoda partnerskog nasilja. Bez obzira na sva ograničenja u izvođenju zaključaka, dobijeni podaci su od velike važnosti za praktičare i osmišljavanje preventivnog delovanja u slučaju partnerskog nasilja u vezama adolescenata i adolescentkinja. Ukoliko adolescent/adolescentkinja ispoljava neki od opisanih simptoma, pružalac pomoći svakako treba da ispita istoriju partnerskog odnosa, a ne da posmatra simptom izolovano.

U odnosu na kvantitativna istraživanja, kvalitativna istraživanja omogućuju nam da bliže sagledamo subjektivne doživljaje i percepciju žrtava i počinitelaca nasilja u pogledu posledica partnerskog nasilja.

U jednom takvom istraživanju koje su sprovele Kronisterova i saradnice (Chronister et al., 2014) na uzorku devetnaest devojaka žrtava partnerskog

nasilja istraživane su posledice nasilja pomoću polustrukturisanog intervjua. Analizom transkripata, autorke su posledice podelile u nekoliko kategorija: gubitak pozitivne slike o sebi; promene u ishrani i telesnoj slici/težini; upotreba lekova, supstanci; narušavanje mentalnog zdravlja – depresija, anksioznost i samopovređivanje; gubitak sposobnosti da veruju sebi i drugima – sumnja u procenu budućih partnera i drugih ljudi. Takođe, jedna grupa posledica bila je povezana sa školskim kontekstom. Opadanje akademskog učinka uključivalo je smanjivanje ocena, izostanak iz škole, nepotpun školski rad i nesposobnost da se obrati pažnja na času i uči. Neke od žrtava su saopštavale da je i njihov izbor vannastavnih aktivnosti u kojima će učestvovati bio pod uticajem partnera, dok su druge saopštavale da su morale da promene školu kako bi se udaljile od nasilnika i povećale svoju bezbednost. Uticaj pretrpljenog nasilja bio je vidljiv i na njihove buduće planove. Devojke su izveštavale da su zemarile svoja interesovanja i planove za budućnost jer su se osećale zbunjeno, degradirano i povređeno zlostavljanjem. Takođe, neke od žrtava su promenile ili odustale od svojih budućih profesionalnih ciljeva zbog posledica zlostavljanja.

U istraživanju koje su sprovele Amarova i saradnice (Amar et al., 2005) učestvovalo je 210 ispitanica od 18 do 25 godina koje su u narativnom obliku, svojim rečima, opisale kako je iskustvo doživljenog partnerskog nasilja uticalo na njihov život. Analizom narativa, autorke su izdvojile više kategorija: emocionalni distres (emocionalna patnja, poremaćaji u domenu mentalnog zdravlja, osećaj da im je potrebna pomoć); nepoverenje i dodatna opreznost (u potencijalne partnere); distanciranost/osećanje udaljenosti od partnera; nezadovoljstvo sobom; poricanje negativnih posledica proživljenog iskustva; osećanje obespravljenosti i napuštenosti od strane institucija ili grupa koje su im prethodno pružile podršku; remećenje i promena svakodnevne rutine; od obespravljenosti do osnaženosti (proživljeno iskustvo kao podsticaj za lični rast).

U istraživanju subjektivnog značenja partnerskog nasilja, na uzorku petnaest žena žrtava nasilja, jedna od identifikovanih tema bila je *Život u svetu počinioca nasilja* koja se odnosila na konstantan strah koje su žrtve osećale kao posledicu nasilja. Kako bi obezbedile svoju sigurnost i umanjile strah, menjale su svoja ponašanja želeći da se prilagode zahtevima partnera i udovolje mu. Autorka slikovito opisuje ovu kategoriju komparacijom: „To je kao da živite u koncentracionom logoru” (Janković, 2022, str. 15).

U jednom drugom istraživanju Cornelijusove i saradnika (Cornelius et al., 2015) ispitivane su posledice koje mogu nastati neposredno nakon počinjenog partnerskog nasilja, a uzorak je činilo 25 devojaka koje su počinile nasilje. Ono što je interesantno u ovoj studiji jeste da su autori identifikovane

posledice posmatrali u odnosu na funkciju koje su posledice imale u pojačavanju budućeg agresivnog ponašanja ili njegovom eliminisanju. Autori su svaku identifikovanu posledicu tumačili u skladu sa drugim kontekstualnim podacima koje su dobijali od ispitanica, s obzirom na to da li neka posledica kod jedne ispitanice može imati funkciju u održavanju nasilja, a kod druge funkciju u eliminisanju budućeg agresivnog ponašanja. Tako na primer, u posledice koje su imale funkciju održavanja ili pojačavanja agresivnog ponašanja svrstana je *komunikacija* koja je u 81,82% slučajeva nakon nasilja vodila ka saopštavanju sopstvenih ideja, mišljenja, razgovoru o teškoćama u partnerskom odnosu. Takođe, u 86,87% slučajeva je nakon nasilja dolazilo do prekida nekog partnerovog iritirajućeg, averzivnog ponašanja, što je takođe imalo funkciju u održavanju nasilja u budućnosti. Posledice koje su imale funkciju u eliminisanju budućeg nasilnog ponašanja bile su na primer: uzvratanje fizičkim ili verbalnim nasiljem od strane partnera, izbegavanje/ignorisanje od strane partnera ili obostrano. Interesantan je podatak o funkciji posledice *partnerova neprijatna emocionalna reakcija* (ispoljavanje ljutnje, besa, uznemirenosti, plakanje, vikanje). Kod skoro polovine ispitanica (43%) ovaj negativan afektivni odgovor partnera je zapravo bio željena reakcija, što bi značilo da će kod njih verovatno imati funkciju u održavanju nasilja. Ovakvi podaci govore o važnosti kontekstualne analize i dinamike svakog pojedinačnog partnerskog odnosa jer identifikovanje određene posledice samo na nominalnom nivou neće biti dovoljno za razumevanje njene funkcije u pogledu održavanja nasilnog partnerskog odnosa.

Značajan doprinos razumevanju posledica partnerskog nasilja mogu dati i pružaoci pomoći koji se u svom radu neposredno susreću sa žrtvama partnerskog nasilja. Jedno takvo istraživanje (Munoz-Rojas et al., 2022) sprovedeno je sa pružaocima pomoći na jednoj univerzitetskoj klinici za studente i studentkinje. U istraživanju je učestvovalo 29 pružalaca pomoći različitih obrazovnih profila (socijalni radnici, psiholozi, lekari, medicinske sestre) sa u proseku desetogodišnjim iskustvom rada. Na osnovu njihovih iskustava, autori su identifikovali jednu obuhvatnu temu „Crvene zastavice partnerskog nasilja” u okviru koje je jedna od kategorija bila *vidljivi znaci partnerskog nasilja*. Sadržaj ove kategorije se odnosio na posledice partnerskog nasilja koje su podeljene u tri domena: psihosocijalne manifestacije, fizički i seksualni znaci i akademske crvene zastavice. *Psihosocijalne manifestacije*, između ostalog, uključivale su: samookrivljavanje, samokažnjavanje, nervozu, nesigurnost, bespomoćnost, depresivnost, nisko samopoštovanje, preuzimanje odgovornosti za nasilje, normalizovanje nasilja, promenu ponašanja sa prijateljima, izolaciju od prijatelja i članova porodice, svađe sa profesorima. *Fizički znaci* uključivali su različite povrede na telu, promenu telesnog izgle-

da, nesanicu, samopovređivanje, dok su se *seksualni znaci* odnosili na negativne stavove o seksu, gubljenje seksualne želje, strah od seksa. Pored toga, neke žrtve nasilja su ispoljavale rizična seksualna ponašanja, kao što su seksualno uznemiravanje drugih učenika/učenica, upražnjavanje „neobavezujućeg” (eng. *casual*) seksa. Što se tiče *akademske crvene zastavice*, pružaoci pomoći su opisali negativne posledice usled doživljenog partnerskog nasilja kao što su poteškoće u učenju, demotivisanost za učenje, nedostatak pažnje i nemogućnost koncentracije.

Posmatranjem rezultata dobijenih iz kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja može se uočiti da ima preklapanja u pogledu identifikovanih posledica partnerskog nasilja, kako u domenu fizičkih, psihičkih, socijalnih posledica tako i u pogledu akademskih postignuća. Dok nam kvantitativna istraživanja omogućuju da sa većom sigurnošću iznosimo pretpostavke o mogućim ishodima partnerskog nasilja, kvalitativna istraživanja nam omogućuju da bolje razumemo subjektivne doživljaje samih učesnika/učesnica u nasilnom događaju, kao i kontekst u kome se nasilje dešava. Znanja koje stičemo ovim različitim metodološkim pristupima naše su moćno oružje za kreiranje obuhvatnih i delotvornih programa sa ciljem prevencije ovog oblika nasilja, koje dovodi do ozbiljnih, kako kratkotrajnih tako i dugoročnih posledica.

6. PROGRAMI PREVENCIJE ADOLESCENTSKOG PARTNERSKOG NASILJA

Sva empirijska istraživanja u oblasti nasilja u adolescentskim partnerskim vezama, kao i teorijske pretpostavke i objašnjenja imaju isti zajednički praktični cilj – da na temelju saznanja budu razvijeni programi za sprečavanje i prevenciju ovog oblika nasilja.

Osnovna premisa programa za prevenciju nasilja jeste da ako je nasilje naučeni oblik ponašanja, ono se može i odučiti, a pojedinci mogu izabrati nenasilne alternative. Programi prevencije nasilja mogu biti usmereni na celokupnu populaciju (univerzalna ili primarna prevencija), na grupu koja se smatra „rizičnom” (sekundarna prevencija) ili na grupu koja je uključena u nasilje, bilo u ulozi počinitelaca, bilo u ulozi žrtava nasilja (tercijalna prevencija). Zaustavljanje nasilja pre nego što se desi glavni je cilj primarnih programa prevencije. S obzirom na to da je škola mesto gde se stiču različita znanja i veštine, ona je prepoznata i kao važno mesto održavanja i sprovođenja programa prevencije. Programi za prevenciju nasilja u školi mogu biti eksterni i interni. Eksterne programe školama nude organizacije, ustanove čiji je delokrug rada reagovanje na nasilje i prevencija nasilja, a interni su oni koji su integrisani direktno u školske nastavne planove i programe (Tutty, 1991). I jedan i drugi pristup imaju svoje prednosti i nedostatke. Tako, kada su u pitanju eksterni programi, njihova prednost je što ih sprovode stručnjaci i stručnjakinje u datoj oblasti, koji se osećaju komforno u vođenju radionica u kojima se govori o osetljivim temama i često, ličnim iskustvima. S druge strane, takvi programi su vremenski ograničeni, i stručnjaci i stručnjakinje su uključeni u sam program prevencije na određeno vreme. Kod internih pristupa, program sprovode nastavnici i nastavnice koji su prošli edukaciju za sprovođenje programa. Prednost ovakvog postupanja je u tome što će učenici i učenice verovatno sa manje ustezanja govoriti o problemu nasilja sa svojim nastavnicima i nastavnicama. Još jedna prednost internih programa je ta što nastavnici/nastavnice mogu da integrišu osnovne postavke programa prevencije sa drugim relevantnim temama, kao što su samopoštovanje i rešavanje sukoba, ili da stečena znanja koriste kada se pojave problemi među učenicima i učenicama. S druge strane, nastavnici/nastavnice mogu osećati da nemaju dovoljno veština da se nose sa ovim osetljivim temama, a mogu

i smatrati da to i prevazilazi njihova zaduženja u školi (Tutty et al., 2005). Pored sprovođenja u školi, preventivni programi se mogu sprovesti i u drugačijem, vanškolskom okruženju, koje je pogodno za ovakve teme, a to su često različite organizacije na nivou lokalne zajednice čija je delatnost upravo prevencija različitih oblika nasilja.

U nastavku će biti opisani neki od programa prevencije koji se sprovode u školskom kontekstu i van njega sa ciljem boljeg razumevanja njihovih sadržaja, kao i procene njihove efikasnosti na osnovu dostupnih podataka o evaluacijama.

6.1. Veze: partnerski odnosi i brak

Veze: partnerski odnosi i brak (eng. *Connections: Relationships and Marriage*) je program namenjen učenicima starosti od 16 do 19 godina (od 11. do 14. razreda prema sistemu obrazovanja u SAD). Program se sastoji od osamnaest jednočasovnih lekcija namenjenih prvenstveno mladima koji se suočavaju sa velikim pritiscima i konfliktima u različitim odnosima, a naročito u romantičnim. Program mogu sprovesti nastavnici, savetnici i svi oni koji rade sa mladima ovog uzrasta. Program se sastoji iz četiri oblasti: *ličnost*, *partnerski odnosi*, *komunikacija i brak*. Svaka od ovih oblasti obuhvata veći broj tema. U okviru oblasti *ličnost* proučava se promena ličnosti tokom vremena, samopoimanje, uticaj potreba na ponašanje, postavljanje ciljeva, uspostavljanje očekivanja, izrada fleksibilnog životnog plana. U delu obuke namenjene *partnerskim odnosima* izučavaju se promene partnerskih i porodičnih odnosa tokom vremena, karakteristike pozitivnih partnerskih odnosa, načini jasnog izražavanja očekivanja, emocionalno investiranje u partnerski odnos, razlike u ciljevima i očekivanjima partnera i kako oni mogu biti faktor prekidanja odnosa, znaci urušavanja partnerskog odnosa i načini prevazilaženja raskida. U lekcijama namenjenim *komunikaciji* govori se o različitim veštinama u komunikaciji, o uticaju naučenih komunikacionih veština u porodicama porekla na komunikaciju u partnerskom odnosu, o moći kompromisa, o tome kako negativne iskaze promeniti u pozitivne, kako poslati jasnu poruku, kako pažljivo slušati. Kroz lekcije koje se bave *brakom* stižu se znanja o različitim tipovima ljubavnih odnosa, o najčešćim uzrocima pogrešnog izbora partnera/partnerke, o uticaju dece na brak, o upravljanju bračnom krizom, o važnosti sprovođenja vremena sa članovima porodice, o prednostima stupanja u brak (Gardner et al., 2004; Kamper, 1996).

Lekcije su interaktivne i zahtevaju aktivnu uključenost učesnika/učesnica. Tako, na primer, za temu *privlačnost* edukator/edukatorka najpre predsta-

vi deset osnovnih „sastojaka” za uspešno prijateljstvo (poverenje, poštenje, razumevanje, ponašanja kojima se pokazuje briga, smisao za humor, sposobnost slušanja, prihvatanje, ljubav, pozitivan stav i međusobno poštovanje), a zatim poziva učenike/učenicke da promisle koje su od ovih karakteristika značajne za partnerski odnos i, ukoliko se trenutno nalaze u partnerskom odnosu, da prepoznaju koji je od ovih elemenata prisutan u njemu. Diskusija se zatim nastavlja u smeru uočavanja da najstabilnije partnerske veze imaju najveći broj navedenih elemenata. Takođe, edukatori/edukatorke pokreću i pitanje promenljivosti karakteristika koje će se smatrati privlačnim kod partnera/partnerke u zavisnosti od nivoa zrelosti pojedinca. Poznavanje sopstvenog nivoa zrelosti i željenih karakteristika partnerskog odnosa može u velikoj meri pomoći u mudrom izboru partnera/partnerke. Pored identifikovanja željenih karakteristika ličnosti, interesovanja i sposobnosti partnera/partnerke, proces selekcije će olakšati i razumevanje kojim karakteristikama dajemo veći prioritet u odnosu na ostale (Kamper, 1996).

Sprovedeno je nekoliko evaluacija ovog programa. U istraživanju koje su sprovedli Gardner i saradnice (Gardner et al., 2004) učestvovalo je 410 srednjoškolaca/srednjoškolki, od kojih je 263 pohađalo program, a 147 je činilo kontrolnu grupu. Svi učesnici/učesnice istraživanja popunjavali/popunjavale su upitnike pre i posle sprovedene edukacije (približno tri meseca je bio razmak između dva testiranja), a sadržaji upitnika bili su takvi da se moglo proceniti koliko su ostvareni ciljevi programa. Rezultati pokazuju da postoje značajne razlike između grupa u pogledu znanja o ključnim konceptima koji su bili obuhvaćeni programom, i to na način da je kod grupe koja je pohađala program došlo do neznatnog uvećanja željenog znanja, dok je kontrolna grupa ostala na istom nivou. Drugi aspekt evaluacije odnosio se na procenu promene u ponašanju. Specifična ponašanja koja su procenjivana bila su: načini razrešavanja konflikta sa partnerom/partnerkom ili najboljim prijateljem/prijateljicom (pregovaranjem, verbalnom agresijom ili nasiljem), uključenost u problematične/neprijatne školske situacije i verovatnoća razgovora sa roditeljima o problemima. Rezultati pokazuju da je grupa koja je pohađala program prijavila manju upotrebu nasilja, dok je kontrolna grupa izvestila o većoj upotrebi nasilja u razrešavanju konflikta sa partnerom/partnerkom ili prijateljem/prijateljicom. Takođe, edukovana grupa je izvestila o boljem kvalitetu komunikacije sa roditeljima, dok je kontrolna grupa ostala na istom nivou. Iako nije utvrđena statistički značajna razlika, u grupi koja je pohađala program primetan je trend opadanja upotrebe verbalne agresije. Nisu utvrđene razlike u pogledu upotrebe pregovaranja kao načina razrešavanja konflikta, kao ni u pogledu toga koliko su se puta našli u nekoj nevolji u školi (Gardner et al., 2004).

Važan aspekt evaluacije bila je i procena promena u stavovima koji mogu uticati na buduća ponašanja. Procenjivani su stavovi ispitanika prema braku, razvodu, zajedničkom životu, potom njihova procena verovatnoće da se njihovi budući brakovi završe razvodom, stavovi o predbračnom i bračnom savetovanju i finansijama u braku. U odnosu na ispitivane stavove, statistički značajne razlike utvrđene su u pogledu stavova prema braku, i to tako što je edukovana grupa brak opazala kao dobru i željenu stvar, dok je kontrolna grupa iznosila nešto manje povoljne stavove o braku. Takođe, edukovana grupa je izvestila i o većoj verovatnoći pohađanja časova pripreme za brak pre braka, spremnost na bračno savetovanje ukoliko bi došlo do problema u njihovom braku. U pogledu ostalih stavova nisu utvrđene statistički značajne razlike (Gardner et al., 2004).

Rezultati ovog istraživanja donekle se razlikuju u odnosu na studiju koju je Gardner sproveo ranije (Gardner, 2001) na uzorku 213 srednjoškolačaca/srednjoškolke (132 ispitanika/ispitanica je pohađalo program i 81 ispitanik/ispitanica je bio u kontrolnoj grupi). U ovom istraživanju je utvrđeno da je kod učenika/učenica koji/koje su pohađali/pohađale program došlo do poboljšanja ličnih taktika razrešavanja konflikata, na način da su nakon programa češće koristili pregovaranje u konfliktnim situacijama. Stavovi ovih učenika/učenica su se takođe promenili u smislu da su postali manje podržavajući prema razvodu i povoljniji prema učešću u pripremama za brak i savetovanju za problematične brakove.

Na osnovu sprovedenih istraživanja, autor zaključuje da se program može smatrati efikasnim u prevenciji nasilja u partnerskim vezama adolescenata/adolescentkinja. Takođe, njegova efikasnost se ogleda i u preveniranju teškoća u budućim partnerskim vezama ili brakovima, jer je usmeren na razvoj stavova koji bi trebalo da vode učenike/učenice ka ponašanjima i aktivnostima koje će ih zaštititi od budućih bračnih nevolja, nasilja u porodici i razvoda (Gadner, 2001, 2004).

6.2. Očekujte poštovanje

Očekujte poštovanje (eng. *Expect respect*) predstavlja sveobuhvatan program prevencije partnerskog nasilja kod adolescenata/adolescentkinja namenjen školskom osoblju, roditeljima, učenicima/učenicama, tinejdž-liderima/liderkama i mladima koji su pod povećanim rizikom od nasilja u partnerskim vezama usled prethodno doživljenog nasilja i zlostavljanja (najčešće u okviru porodice). Sveobuhvatnost ovog programa ogleda se u postavljenim ciljevima: podrška mladima u oporavku od doživljenog zlostavljanja u proš-

losti; zagovaranje ravnopravnosti i poštovanja u partnerskim odnosima; povećanje bezbednosti i poštovanja u školama; promovisanje liderstva mladih u prevenciji nasilja. Program se može sprovoditi u osnovnim i srednjim školama. Da bi odgovorio na postavljene ciljeve, program se sastoji iz više celina: grupe za savetovanje i podršku, prezentacije u učionici, programa liderstva za tinejdžere i tinejdžerke i obuke za školsko osoblje (Rosenbluth, 2002).

Program savetovanja i podrške namenjen je učenicima/učenicama koji/koje su doživeli/doživele porodično nasilje i zlostavljanje, bilo da su bili/bile direktne ili indirektne žrtve nasilja (posmatranjem nasilja između roditelja), ili su imali/imale iskustvo vršnjačkog ili partnerskog nasilja (Rosenbluth, 2002). Ovaj program se temelji na rezultatima istraživanja koja svedoče o doživljenom nasilju unutar porodice kao riziku faktoru za nasilje u partnerskim vezama (npr. Wolfe et al., 2001; Malik et., 1997; O'Keefe, 1997).

Nakon prijavljivanja za učestvovanje u programu podrške, sa svakim polaznikom/polaznicom se najpre obavlja individualni razgovor, tokom kojeg se procenjuje njegova/njena podobnost i spremnost za uključivanje u grupu. Grupe su osmišljene tako da obezbede sigurno okruženje i socijalnu podršku, što je od naročite važnosti za povećanje rezilijentnosti i kompetencija za zdrav partnerski odnos (Holt & Espelage, 2005). Mladići i devojke se sastaju u odvojenim grupama, sa savetnikom koji je takođe istog pola kako bi se povećao osećaj udobnosti i sigurnosti kod polaznika/polaznica i omogućilo im se da se brže povežu i budu spremniji i otvoreniji da istraže svoje partnerske odnose i očekivanja u njemu. Grupa se sastaje jednom nedeljno u trajanju od pedeset pet minuta, a ceo program se sastoji iz dvadeset četiri susreta (Rosenbluth, 2002). Program uključuje pet delova: razvijanje grupnih veština (kreiranje pravila grupe i uvežbavanje komunikacionih veština); jednakost i poštovanje (učenje o kvalitetima zdravog partnerskog odnosa, definisanje nasilja i poštovanja, preispitivanje rodni stereotipa, prepoznavanje upotrebe i zloupotrebe moći); prepoznavanje nasilnog partnerskog odnosa (imenovanje nasilja, prepoznavanje uticaja nasilja na svakodnevni život, razumevanje dinamike nasilja i znakova upozorenja za nasilje u vezi); učenje veština za građenje zdravog partnerskog odnosa (upravljanje ljubomorom i ljutnjom, postavljanje granica, traženje pristanka (npr. za poljubac, intimnost), rešavanje sukoba, završavanje veze); širenje poruke (diskusije u rodno mešovitoj grupi, ostajanje izvan nasilja i završna proslava). Grupne aktivnosti obuhvataju gledanje edukativnih videa, interaktivne igre, igranje uloga, kreativno izražavanje kroz poeziju i umetnost (Ball et al., 2009).

Jedna od evaluacija ovog programa urađena je na uzorku od 239 učenika i učenica koji su prošli celokupan program, a na osnovu analize podataka pre-testa i post-testa. Učešće u grupi je pozitivno uticalo na većinu učesnika/

učesnica u pogledu sticanja znanja o oblicima nasilja i dinamici nasilnih odnosa, na povećavanje verovatnoće da će preduzeti akcije u cilju samozaštite od nasilja, na stavove o upotrebi nasilja prema partneru/partnerki. Učenici/učenice su navodili/navodile da su grupne sesije promenile njihove živote na različite načine, uključujući poboljšanje odnosa, zdraviji izbor partnera, povećanje samopoštovanja. Većina učenika/učenica je izjavila da im je učešće u grupi omogućilo da nauče da bolje izraze svoje misli i osećanja, planiraju bezbednost, nose se sa problemima na zdrav način, da osete podršku, shvate da nisu sami sa svojim problemima (Rosenbluth, 2002).

U istraživanju koje su sprovedeli Bolova i saradnici (Ball et al., 2009) korišćen je kvalitativni pristup sa ciljem evaluacije iskustava i znanja učenika i učenica koji su prošli kroz edukaciju. Istraživanje je sprovedeno sa članovima deset grupa (pet muških, pet ženskih) pomoću polustrukturisanog intervjua. Učesnici/učesnice grupa bili su učenici/učenice osnovnih, srednjih škola i adolescenti/adolescentkinje koji/koje su pohađali/pohađale školu unutar ustanova za delikvente/delikventkinje. Analizom podataka izdvojene su teme koje su odlikavale promene koje su učenici/učenice prepoznavali/prepoznavale kod sebe nakon tretmana. Učesnici/učesnice svih grupa izveštavali/izveštavale su o naučenim novim veštinama koje su im pomogle da poboljšaju komunikaciju, kontrolišu ljutnju i prepoznaju alternative u odnosu na nasilno reagovanje. Takođe su izvestili i o boljem poznavanju karakteristika zdravih partnerskih veza i prepoznavanju znakova nasilja, čime su postali svesniji i sopstvenog nasilnog ponašanja i nasilnog ponašanja drugih. Promene u pogledu usvajanja normi partnerskog odnosa zasnovanih na jednakosti i poštovanju bile su posebno istaknute kod polaznika/polaznica iz škola u okviru ustanova za delikvente/delikventkinje. Iako je program bio isti za sve polaznike/polaznice, dobijeni su i neki rodno specifični ishodi: mladići su naglašavali poboljšanje komunikacionih veština i kontrolu besa, dok su devojke izveštavale o povećanoj asertivnosti, samopoštovanju i očekivanju da budu tretirane sa poštovanjem od strane partnera. Rezultati su, takođe, pokazali da je doživljaj emocionalne sigurnosti u grupi i pozitivan odnos sa ostalim članovima grupe bio naročito važan za proces učenja. Iako su učesnici/učesnice grupa izveštavali/izveštavale da je nakon programa došlo do promena u njihovim ličnim odnosima, nasilje i nepoštovanje je i dalje ostalo prisutno u njihovom socijalnom okruženju. Autori istraživanja zaključuju da je to još jedna potvrda da bi u prevenciji partnerskog nasilja trebalo slediti ekološki pristup, koji podrazumeva da u preventivne programe budu uključeni zajednica, školski sistem, vršnjačka grupa i porodica (Ball et al., 2009).

Drugo istraživanje Bolove i saradnika (Ball et al., 2012) sprovedeno je na uzorku od 144 polaznika/polaznice programa (77 mladića, 67 devojaka),

uzrasta od 11 do 18 godina (od 6. do 12. razreda prema sistemu obrazovanja u SAD). Učesnici/učesnice su popunjavali/popunjavale upitnike pre i posle tretmana kako bi se pratile promene u pogledu iskustva emocionalnog i fizičkog zlostavljanja i viktimizacije i stečenih veština za razrešavanje konflikta. Rezultati su pokazali da su polaznici/polaznice nakon tretmana značajno više koristili/koristile zdrave načine razrešavanja konflikta (npr. predlaganje prihvatljivog rešenja za oboje, prekid razgovora, jasno izražavanje osećanja), dok nije došlo do promene u izveštavanju o doživljenom i počinjenom nasilju. Međutim, grupa visoko rizičnih učesnika/učesnica (N = 33), učesnika/učesnica čije su AS bile za jednu SD iznad AS za viktimizaciju i počinjenje nasilja na pre-testu, izvestila je o značajno manjem i doživljenom i počinjenom nasilju na post-testu. To bi značilo da bi za mlade koji su u visokom riziku za doživljeno i počinjeno nasilje bilo od velikog značaja obezbeđivanje grupa za podršku, u okviru kojih bi razvijali pozitivne odnose sa vršnjacima i vežbali nove veštine u emocionalno sigurnom i podržavajućem okruženju.

Drugu komponentu programa predstavljaju *prezentacije u učionici* koje čine seriju od tri prezentacije o temama partnerskog nasilja i seksualnog napada, seksualnom uznemiravanju i zdravom partnerskom odnosu. Ove prezentacije ne mogu se smatrati zamenama za edukovanje o prevenciji rodnog nasilja, ali im je namena bila da obezbede učenicima/učenicama neophodne informacije kako bi mogli/mogle da prepoznaju nasilje i pomognu i sebi i drugima u slučaju nasilja. Cilj je bio podizanje svesti o problemu nasilja, stimulisanje dijaloga i pomoć mladima da se ohrabre u preduzimanju akcija u cilju prevencije nasilja i uznemiravanja, kako u školi, tako i u njihovim ličnim odnosima. Evaluacija prve prezentacije urađena je na uzorku od 100 upitnika popunjenih nakon sprovedene prezentacije. Rezultati su pokazali da je ova sesija pomogla mladima da identifikuju zlostavljanje i prepoznaju poštovanje u partnerskim vezama, identifikuju seksualni napad i razumeju definiciju pojma „pristanak”. Učenici i učesnice su izvestili da su im prezentacije pružile informacije o tome kome se mogu obratiti za pomoć u slučaju da su oni sami ili neko drugi u nasilnoj vezi. Evaluacija druge prezentacije na osnovu 25 upitnika pokazala je da je većini mladih prezentacija pomogla da razumeju šta čini seksualno uznemiravanje i šta bi trebalo da učine ukoliko bi ga lično doživeli ili bili svedoci seksualnog uznemiravanja (Rosenbluth, 2002).

Treći deo programa namenjen je edukaciji tinejdžera i tinejdžerki kako bi se osnažili u ulozi modela i lidera/liderki u prevenciji partnerskog nasilja, seksualnog uznemiravanja i vršnjačkog nasilja. Cilj je bio da polaznici/polaznice programa bolje razumeju probleme povezane sa nasiljem i potčinjavanjem, i steknu praktične veštine kako bi odgovorili/odgovorile na nasilje u školi i van njega. Tokom programa se koriste video-zapisi, diskusije, pisanje

zadataka i kreativni umetnički projekti o temama kao što su invaliditet, rasa, pol, seksualnost.

Programom je predviđena i obuka školskog osoblja (nastavnika/nastavnica, savetnika/savetnica i administratora/administratorki), s ciljem jačanja svesti o problemu nasilja i upoznavanja sa mogućnostima prevencije zlostavljanja, seksualnog uznemiravanja i rodnog nasilja. Sesije uključuju informacije o učestalosti ovih ponašanja i njihov uticaj na pojedince i celokupnu školsku klimu. Školsko osoblje se na taj način edukuje o strategijama za efikasno reagovanje na uočene i prijavljene incidente i o načinima sprečavanja budućih incidenata (Rosenbluth, 2002).

Evaluacije ovog programa potvrđuju da je u cilju prevencije nasilja neophodno delovati na više nivoa. Najpre, poštovanje bi trebalo pokazivati/razvijati u svim aspektima grupnog rada i grupnih procesa; načine postupanja u odnosima sa drugima treba uvežbavati u vršnjačkim grupama; programi bi trebalo da omoguće polaznicima/polaznicama da razviju čvrste i pozitivne odnose sa vršnjacima i odraslima; učenje veština i sticanje novih znanja važna je komponenta preventivnih programa; programi prevencije bi trebalo da slede ekološki pristup koji podrazumeva uključivanje vršnjačkih lidera/liderki, roditelja, školskog sistema i zajednice; podrška u grupi vršnjaka od naročitog je značaja za mlade koji su u visokom riziku od budućeg doživljenog i počinjenog nasilja (Rosenbluth, 2002).

6.3. I ja volim tebe

I ja volim tebe (eng. *Love U2*) je nastavni plan i program osmišljen da pomogne učenicima, učenicama i mladim odraslim osobama da neguju zdrave odnose. Teme ovog nastavnog programa su privlačnost, zaljubljuvanje, odbacivanje, emocije, zabavljanje, raskid i suočavanje sa bolom nakon raskida. Cilj programa je da opremi adolescente/adolescentkinje znanjem i životnim veštinama koje će ih osnažiti da formiraju zdrave, srećne veze i snažne brakove u budućnosti.⁵

Program je kreirala Marlin Pirson i on se vremenom razvijao kroz više različitih modula. Jedan od njih je *I ja volim tebe: pametna komunikacija* (eng. *Love U2: Communication Smarts*, Pearson, 2004); sastoji se od više kurseva koji se bave zdravim i nezdravim obrascima odnosa, veštinama komuniciranja i rešavanja konflikata i opštim pristupom u rešavanju problema. Kroz obuku, mladi uče veštine korisne za formiranje i održavanje zdravih odnosa, kao i veštine korisne za izbegavanje ili okončavanje nezdravih odnosa. Jedan

---

⁵ <https://www.alfacc.com/programs-services/love-u2a-relationship-smarts/>

od kurseva se direktnije bavi pitanjima nasilja u vezi. Ovaj nastavni plan i program je posebno relevantan za „mlade u riziku”, koji se mogu definisati kao oni koje njihovo poreklo dovodi „u opasnost” budućeg prestupništva ili viktimizacije zbog ekoloških, društvenih i porodičnih uslova koji ometaju njihov lični razvoj i uspešnu integraciju u društvo (Antle et al., 2011).

U nastavku ćemo prikazati strukturu rada u nekim *I ja volim tebe* programima koji su dostupni široj javnosti, specifičnost određenih tehnika, kao i rezultate evaluacije efikasnosti pojedinih modula ovog programa.

Pametna komunikacija (eng. *Communication Smarts*) je program koji predstavlja adaptaciju *Programa za prevenciju i osnaživanje partnerskih odnosa* (eng. *Prevention and Relationship Enhancement Program, PREP*⁶) i usmeren je na razvoj veština neophodnih za vođenje uspešne komunikacije i veština za razrešavanje konflikta. Adolescenti/adolescentkinje kroz različite aktivnosti uče da prepoznaju koji obrasci komuniciranja narušavaju partnerski odnos, razvijaju veštine za smanjenje ili zaustavljanje takvih negativnih obrazaca, vežbaju načine kako da izađu iz eskalirajućih rasprava, uče kako da efikasnije iznesu svoju žalbu ili prigovor partneru/partnerki i kako da razreše konflikt u partnerskom odnosu. Za ostvarivanje ovih ciljeva koriste se različiti edukativni materijali i sredstva, kao što su video-snimci, priče, brošure koje se mogu poneti kući. Veštine koje se uče neophodno je vežbati, ili u toku sesije, ili kasnije sa roditeljima. Autorka ovog programa preporučuje slušanje muzike, na početku ili kraju časa, ili tokom nekih aktivnosti, kako bi emocije i moždane aktivnosti bile pobuđenije (Pearson, 2004).

Program *I ja volim tebe: pametna komunikacija za sve veze prema programu PREP*⁷ prilagođenom za tinejdžere (eng. *Love U2: Communication Smarts for All Relationships PREP For Teens*) sastoji se od sedam jednočasovnih lekcija i namenjen je uzrastu od 11 do 18 godina (od 6. do 12. razreda, prema sistemu obrazovanja u SAD). Jedna od lekcija odnosi se na razvoj veština za suzbijanje negativnih obrazaca interakcije, a tajmout (eng. *time out*) tehnika prepoznata je kao suštinsko sredstvo za izlazak iz eskalirajuće interakcije. Adolescenti i adolescentkinje se upoznaju sa specifičnostima ove tehnike, uče kako da prepoznaju i izađu iz situacije u kojoj dolazi do eskalacije sukoba. Pomoću ove tehnike oni se osposobljavaju da kontrolišu konflikt time što donose odluku da izađu iz konflikte situacije. Važna pravila koja usvajaju vežbanjem ove tehnike jesu da uvek treba reći „*meni* ili *nama* je potreban tajmout”, (a ne *tebi* je potreban tajmout), kao i da je potrebno dogovoriti vreme kada će razgovor biti nastavljen, a poželjno je da to bude u naredna 24 sata. Još jedna od korisnih veština koju stiču kroz ovaj program

⁶ <https://www.qic-ag.org/logs/prevention-and-relationship-enhancement-program-prep/>

⁷ Program za prevenciju i osnaživanje partnerskih odnosa.

je i usvajanje načina za iskazivanje sopstvenog nezadovoljstva, upućivanje prigovora, partneru/partnerki. Adolescenti/adolescentkinje uče da je prilikom izražavanja nezadovoljstva izazvanog ponašanjem partnera/partnerke važno da kažu ono što misle i osećaju („Osećam se ignorisano”), a ne ono što misle da druga osoba misli i oseća („Ne brineš se za mene”) (Pearson, 2004).

Pametni partnerski odnosi PLUS (eng. *Relationship Smarts PLUS*) još jedan je od kurseva u okviru *I ja volim tebe* programa koji se sastoji od trinaest lekcija namenjenih učenicima i učenicama od 14 do 18 godina (od 9. do 12. razreda, prema sistemu obrazovanja SAD). Ovim programom obuhvaćene su teme kao što su: zrelost, prepoznavanje vrednosti, pritisak vršnjaka, privlačnost i zaljubljenost, građenje pozitivnih i zdravih partnerskih odnosa, razumevanje intimnosti, koncept ljubavi i raskida, nasilje u partnerskim odnosima. U jednoj od ovih lekcija adolescenti/adolescentkinje uče kako da donesu odluku o tome da li da stupe u partnerski odnos ili ne, kroz usvajanje principa *pametnih* odnosa. Autorka govori o sedam principa: 1. tragati za partnerom/partnerkom koji/koja deli ista ili slična interesovanja, ciljeve, aktivnosti; 2. preispitati sličnosti uverenja i vrednosti oko važnih pitanja kao što su odnos prema roditeljima, vršnjacima, stavovi u pogledu upotrebe alkohola, droge, seksa; 3. ne pokušavati promeniti partnera/partnerku ukoliko on/ona ne želi promenu; 4. ne menjati sebe samo zato što mislimo da bi partner/partnerka želeo/želela da budemo drugačiji; 5. ne izbegavati razgovor o različitostima i konfliktnim situacijama; 6. ne pritiskati partnera/partnerku da radi ono što ne želi, ne prisiljavati nekog da bude u vezi ako to ne želi; 7. očekivati poštovanje – imati standarde o ponašanju partnera/partnerke u partnerskoj vezi. Adolescenti/adolescentkinje takođe uče da su ovi principi samo dobre smernice koje treba imati na umu kada se razmišlja o započinjanju veze, ali da svakako ne garantuju da nikada neće doživeti razočarenje ili napraviti grešku u izboru sa kim će stupiti u vezu (Pearson, 2007).

U nekoliko istraživanja urađena je evaluacija nekih od modula *I ja volim tebe* programa. U istraživanju Trele (Trella, 2009) urađena je evaluacija programa *Pametni partnerski odnosi* (eng. *Relationship Smarts*) na uzorku od 279 adolescenata/adolescentkinja koji/koje su učestvovali/učestvovala u ovom edukativnom programu. Učesnici/učesnice programa popunjavali/popunjavale su upitnik pre i posle završenog programa kako bi se pratila promena u njihovim verovanjima i očekivanjima u pogledu partnerskih odnosa. Rezultati su pokazali značajnu promenu u pogledu nekoliko stavova: veće prihvatanje stava „Suviše sam mlad da bih bio u vezi”, „Tinejdžeri ne bi trebalo da imaju seks dok ne završe školu”, „Seks treba upražnjavati samo u kontekstu braka”, i manje prihvatanje stava „Obično je dobra ideja živeti zajedno pre braka” (Trella, 2009).

U istraživanju Adler-Bederove i saradnika (Adler-Baeder et al., 2007) urađena je evaluacija programa *I ja volim tebe: povećajte svoju pamet u vezi* (eng. *Love U2: Increasing Your Relationship Smarts*) na uzorku od 340 učenika/učesnica, od kojih je 235 srednjoškolaca/srednjoškolki prošlo obuku, a 105 je činilo kontrolnu grupu. Najpre, praćenje promena u stečenom znanju o partnerskim vezama na uzorku učenika/učenica koji/koje su prošli/prošle edukaciju pokazuje značajno uvećanje znanja o partnerskim vezama. Nadalje, analize su pokazale da su svi učenici/učenice imali/imale koristi na slične načine, bez obzira na rasu, prihod u domaćinstvu ili porodičnu strukturu. Ovakav nalaz implicira da ovaj nastavni plan i program ima potencijala da bude koristan učenicima/učenicama različitog etničkog i socioekonomskog porekla. Kada su u pitanju strategije razrešavanja konflikta, dobijeni rezultati pokazuju razliku u pogledu upotrebe verbalne agresije, na način da je ona niža u ponovnom merenju kod učenika/učenica koji/koje su završili/završile edukaciju u odnosu na učenike/učenice iz kontrolne grupe. Takođe, učenici i učenice koji su završili edukaciju imaju realističnija uverenja u pogledu partnerskih veza/braka.

U jednom istraživanju ispitivana je efikasnost modula programa *Ja volim tebe: pametna komunikacija* (eng. *LoveU2: Communication Smarts*) koji se sprovodio u dva dana. Cilj ovog istraživanja je bio provera efikasnosti kraćeg programa koji je imao iste ciljeve kao i ostali moduli *Ja volim tebe* programa čije je trajanje bilo duže. Istraživanje je sprovedeno na uzorku 233 srednjoškolca/srednjoškolki koji/koje su popunjavali/popunjavale pre-test i post-test nakon završene obuke. Rezultati pokazuju da su učesnici/učesnice iskusili/iskusile visok nivo zadovoljstva obukom, značajno povećanje znanja o partnerskim odnosima i samoefikasnost povezanu sa rešavanjem konflikta. Oni su takođe pokazali značajnu promenu stavova u pogledu partnerskog nasilja u željenom pravcu (Antle et al., 2011).

6.4. Dopiranje do tinejdžera i učenje da zaustave nasilje

Dopiranje do tinejdžera i učenje da zaustave nasilje (eng. *Reaching and Teaching Teens to Stop Violence*) je program koji edukuje tinejdžere i tinejdžerke uzrasta od 11 do 18 godina (od 6. do 12. razreda, prema sistemu obrazovanja u SAD) o seksualnom napadu, seksualnom uznemiravanju i nasilju u partnerskim vezama, s naglaskom na posledicama nasilja u međuljudskim odnosima. Pored toga, program ima za cilj da smanji toleranciju prema seksualnom napadu i nasilju u partnerskim vezama i poveća ponašanja koja smanjuju i sprečavaju nasilje. Program je kulturološki osetljiv i osmišljen je za

učenike i učenice koji potiču iz porodica nižeg ekonomskog statusa. U programu se „izlaženje” ili partnerska veza tumači dosta široko, u smislu interakcija između mladih koji su privlačni jedni drugima ili provode vreme zajedno. Ovakvo određenje prihvaćeno je zbog toga što mnogi mladi na ovom uzrastu nisu „zvanično” u vezi. Program se izvodi u trajanju od 12 nedelja, u okviru časova od 40 minuta, i realizuje se kao aktivnost posle obaveznih časova u školi. Oblasti koje program obuhvata su: definicija roda i rodne uloge (odnos između rodnih uloga i nasilja, odrastanje muškaraca i žena, medijske prezentacije roda, neseksistički jezik); zdravi partnerski odnosi (važnost jednakosti i poštovanja, prava i odgovornost u vezi, moć i kontrola, definicije ljubavi); seksualno uznemiravanje (definicija seksualnog uznemiravanja, zašto se dešava, povlačenje granica između flertovanja i uznemiravanja, kako odgovoriti na seksualno uznemiravanje); nasilje u vezi (definicija, prevalencija, opravdanja koja se navode za nasilje, posledice nasilja, resursi za pomoć u slučaju doživljenog nasilja); seksualni napad (definisane tipova seksualnih napada, zabluda o seksualnom napadu, posledice, prevencija, resursi za pomoć). Ove teme se mogu proučavati i posebno, kao što se može i pohađati program u celini. Nastavni plan i program se sprovodi kroz prezentaciju informacija, modeliranje, igranje uloga, iskustvene vežbe i diskusije koje pomažu učesnicima i učesnicama da steknu znanja i bolje razumeju sopstvene stavove i ponašanje. Naročito se igranje uloga pokazalo kao dobar metod za usvajanje sadržaja programa (Tutty et al., 2005; Weisz & Black, 2001).

Evaluacija ovog programa urađena je u istraživanju koje su sprovele Vajsova i Blekova (Weisz & Black, 2001). Naime, one su najpre implementirale ovaj program u jednoj školi na uzrastu učenika/učenica od 12 i 13 godina (sedmi razred prema sistemu obrazovanja u SAD). Reč je o gradskoj školi u kojoj je 99% učenika/učenica afroameričkog porekla od kojih su mnogi prethodno bili isključeni iz drugih državnih škola zbog problema u ponašanju ili problema u procesu obrazovanja. U istraživanju je učestvovalo 46 učenika i učenica u grupi gde je implementiran program, a 20 učenika i učenica činilo je kontrolnu grupu. Postojale su odvojene grupe za devojčice i dečake. Svim učesnicima/učesnicama bili su zadavani upitnici za procenu znanja, stavova, ponašanja i učestalosti doživljenog ili počinjenog nasilja u prethodnih šest meseci. Upitnici su zadavani neposredno pred početak realizacije programa i šest meseci nakon završenog programa, a u izveštaj o istraživanju uključeni su samo podaci o znanju i stavovima (Weisz & Black, 2001). Neka od pitanja o znanju na koje su učenici odgovarali birajući između ponuđenih opcija glase: ko može biti počinitelj seksualnog nasilja, gde se dešava većina silovanja; primeri pitanja za stavove bili bi: „Često, devojke lažno prijavlju silovanje kako bi privukle pažnju”, „Mnoge devojke se ponašaju kao da žele seks, iako

ga ne žele, samo da bi zadirkirivale momke”. Rezultati poređenja pre-testa i post-testa na grupi ispitanika i ispitanica koja je pohađala program pokazuju da je došlo do značajnog uvećanja znanja i promene stavova. Takođe, i skorovi na upitniku koji je zadavan šest meseci nakon programa su značajno viši od skorova na pre-testu, i kada je reč o stečenom znanju i o stavovima. Za razliku od grupe koja je prošla obuku, u kontrolnoj grupi nije došlo do promene ni u znanju ni u stavovima. Što se tiče rodnih razlika, devojke su na pre-testu pokazale više znanja i imale manje podržavajuće stavove prema seksualnom napadu i partnerskom nasilju u odnosu na mladiće, dok su pri ponovnoj proceni, šest meseci nakon tretmana, te razlike nestale. Na osnovu dobijenih rezultata, autorke zaključuju da sedmi razred (uzrast 12 – 13 godina) može biti odgovarajuće vreme za početak preventivnih programa, jer su mladi na ovom uzrastu otvoreniji prema znanju i možda još uvek nisu uspostavili nasilne obrasce ponašanja u partnerskim interakcijama. Takođe, istraživanje sugerise da preventivni programi srednje dužine mogu biti od značaja u prevenciji partnerskog nasilja. U idealnom slučaju, najefikasnije bi bilo da programi prevencije budu integrisani u školske programe pre nego da postoje vremenski ograničene preventivne intervencije (Jaffe et al., 1992).

6.5. Sigurni sastanak

Sigurni sastanak (eng. *Safe Date*) je program za prevenciju nasilja u partnerskim vezama dizajniran tako da može doprineti i primarnoj prevenciji, kroz aktivnosti koje se sprovode u školi, a i sekundarnoj prevenciji kroz aktivnosti u školi i lokalnoj zajednici (eng. *community*). Ciljevi ovog programa su podizanje svesti učenika/učenica o tome šta čini zdravu, a šta nasilnu partnersku vezu, šta su uzroci i posledice partnerskog nasilja, potom razvijanje veština koje će im pomoći da grade zdrave partnerske odnose (pozitivna komunikacija, kontrola besa, razrešavanje konflikata), upoznavanje sa resursima pomoći koji im stoje na raspolaganju. Specifičnost ovog programa ogleda se u tome što se, pored preventivnog delovanja, može koristiti i kao sredstvo za intervenciju u slučaju doživljenog porodičnog nasilja u grupama za podršku žrtvama, ili u programima namenjenim radu sa maloletnim prestupnicima (eng. *juvenile diversion programs*). Takođe, ovaj program je osmišljen tako da sagledava i mladiće i devojke u obe uloge, i žrtve i počinioca, i obuhvata aktivnosti koje se tiču i jednih i drugih. Program ima kako istraživačko tako i teorijsko utemeljenje (Foshee et al., 2005a).

Promena normi zajedno sa poboljšanjem veština u rešavanju konflikata čini teorijsku osnovu za aktivnosti u sklopu primarne prevencije ovog pro-

grama. Norme su standardi za prihvatljivo ponašanje i zato imaju značajan uticaj na ponašanje i konformizam (Mizruchi & Perrucci, 1962). Ukoliko se u vršnjačkoj grupi prihvata nasilje u partnerskoj vezi, odnosno, ne opažaju se njegove negativne posledice, takvo ponašanje može postati normativno (O’Keeffe, 1997, 2005). S polazištem u ovakvom gledištu, mnoge aktivnosti programa su osmišljene tako da vode većem opažanju negativnih posledica partnerskog nasilja. Pored ovoga, programom su obuhvaćene i aktivnosti koje bi trebalo da dovedu do manjeg prihvatanja normi koje se povezuju sa tradicionalnim rodnim ulogama. Ovo se temelji na rezultatima istraživanja koji pokazuju da je prihvatanje tradicionalnih rodnih normi povezano sa upotrebom nasilja od strane muškaraca ka partnerkama, kao i sa većom verovatnoćom da žene ostanu u nasilnom partnerskom odnosu (Finn, 1986). Program takođe obuhvata i učenje tehnika za upravljanje konfliktom, budući da nasilni parovi izveštavaju o slabijoj upotrebi tehnike pregovaranja u rešavaju konfliktu, što može ostaviti sukob nerešenim ili dovesti do upotrebe nasilja. U cilju sekundarne prevencije, kao što je ohrabrivanje žrtve da izađe iz nasilnog partnerskog odnosa i zaustavljanje nasilnika da čini nasilje, programom su obuhvaćene aktivnosti usmerene na jačanje verovanja i žrtve i nasilnika da im je pomoć potrebna i informisanje o službama u lokalnoj zajednici kojima se mogu obratiti za pomoć (Foshee et al., 1996; Foshee et al., 2005).

Sam program se sastoji iz tri celine: predstave, programa od deset sesija i takmičenja postera. Najpre, učenici se pozivaju da pogledaju predstavu *Ne postoji opravdanje za partnersko nasilje* (eng. *There’s No Excuse for Dating Abuse*). Predstava traje 45 minuta, nakon čega se učenici i učenice pozivaju da diskutuju o sadržaju predstave i tako upoznaju sa problemom nasilja u partnerskim vezama. Poželjno je takođe pre predstave upoznati učenike i učenice sa statističkim podacima o zastupljenosti partnerskog nasilja među adolescentima/adolescentkinjama u njihovoj lokalnoj zajednici.

Program se sastoji od deset sesija koje se mogu izvoditi bilo dan za danom ili jednom nedeljno (Foshee et al., 1996). Teme koje se obrađuju na sesijama su: *definisane brižnih odnosa* (karakteristike partnerskih odnosa, izražavanje brižnosti, sličnosti načina izražavanja brižnosti u različitim odnosima (prijateljskim, rodbinskim, partnerskim), poželjna ponašanja u partnerskom odnosu, ponašanja u partnerskom odnosu kao odraz vlastitog izbora); *definisane partnerskog nasilja* (diferenciranje oblika partnerskog nasilja, diskutovanje o činjenicama u vezi sa nasiljem); *zašto su ljudi nasilni* (diskusija o razlozima i posledicama nasilja, o ulozi manipulacije, moći i kontrole u nasilju, atribuciji da je nasilje iz ljubomore znak ljubavi, znacima nasilja u partnerskoj vezi); *kako da pomognem prijatelju* (teškoće izlaska iz nasilne veze, teškoće na koje žrtve nailaze prilikom traženja pomoći, razmatranje

dostupnih servisa za pružanje podrške i pomoći na nivou zajednice); *poma-ganje prijateljima* (crvene zastavice za prepoznavanje počinioca i žrtve nasilja, vođenje razgovora sa prijateljem/prijateljicom koji/koja je nasilan/nasilna i sa prijateljem/prijateljicom koji/koja doživljava nasilje); *slike partnerskog odnosa* (uočavanje povezanosti između vlastite slike o idealnom partnerskom odnosu i ponašanja, rodni stereotipa i predstava o partnerskom odnosu, povezanosti između rodni stereotipa i nasilja); *jednaka moć kroz komunikaciju* (uvežbavanje komunikacionih veština za razrešavanja konflikata i nenasilne strategije vođenja razgovora kroz igranje uloga); *kako se osećamo tako postupamo* (prepoznavanje ljutnje, besa kao moćne i validne emocije, prepoznavanje znakova ljutnje, uvežbavanje nenasilnog odgovora na ljutnju); *seksualni napad* (definisane seksualnog napada, ilustrovanje verbalnih i neverbalnih znakova kojima osoba demonstrira da ne želi da ima seksualni odnos, ohrabivanje učenica/učenika da budu otvorene/otvoreni sa partnerima/partnerkama u pogledu njihovih seksualnih granica); *zaključak i konkurs za postere* (dobijanje povratne informacije od strane učenika/učenica o programu i upoznavanje sa takmičenjem postera).

Organizovanje konkursa za poster sprovodi se nakon završenog programa da bi se utvrdilo znanje stečeno kroz program. Tema takmičenja je prevencija partnerskog nasilja i poster se izlažu u školskom hodniku ili u drugim zgradama kao što su biblioteke, tržni centri, gradska skupština. Učenici i učenice glasaju za najbolji poster, a prva tri postera treba da budu nagrađena, novčano ili nekom drugom nagradom.

Što se tiče aktivnosti koje se sprovode na nivou zajednice, one bi trebalo dovesti do pokretanja službi koje će se baviti problemom partnerskog nasilja kod adolescenata/adolescentkinja, kao što su *Krizna telefonska linija* (eng. *Crisis line*) i grupe podrške. Takođe, program predviđa i materijal za roditelje adolescenata/adolescentkinja koji/koje su u nasilnom partnerskom odnosu, razvijen na osnovu intervju sa roditeljima takvih adolescenata/adolescentkinja. Programom su obuhvaćeni i treninzi za pružaoce pomoći koji su u interakciji sa adolescentima/adolescentkinjama u sklopu svojih profesionalnih aktivnosti (Foshee et al., 1996).

Evaluacija ovog programa urađena je u više istraživanja sprovedenih od strane autora ovog programa kako bi se pratila njegova efikasnost tokom godina. U prvoj evaluaciji, sprovedenoj 1995. godine, učestvovali su učenici i učenice od 13 do 15 godina (od 8. do 9. razreda, prema sistemu obrazovanja u SAD) podeljeni u dve grupe; grupu koja će pohađati program i kontrolnu grupu, a ujednačene prema iskustvu doživljenog i počinjenog nasilja: bez iskustva doživljenog ili počinjenog nasilja (N = 862), sa iskustvom doživljenog nasilja (N = 438), sa iskustvom počinjenog nasilja (N = 247). Svi

učenici/učenice su popunjavali/popunjavale upitnike pre edukacije i mesec dana nakon završenog programa; upitnicima je procenjivana viktimizacija i počinjenje partnerskog nasilja, norme u vezi s partnerskim nasiljem, rodni stereotipi, veštine upravljanja konfliktom, upoznatost sa službama za pružanje pomoći. Rezultati post-testa nisu pokazali značajne razlike u iskustvima viktimizacije grupe koja je prošla edukaciju u odnosu na kontrolnu grupu. Ipak, na celom uzorku, utvrđeno je 25% manje počinjenog psihičkog nasilja i 60% manje počinjenog seksualnog nasilja, kao i 60% manje nasilja prema aktuelnom partneru/partnerki kod učenika/učenica koji/koje su prošli/prošle edukaciju u odnosu na one koji to nisu. Medijaciona analiza je pokazala da su efekti programa ostvareni primarno kroz promenu normi u vezi s partnerskim nasiljem, rodnim stereotipima i svesnošću o postojanju službi za pružanje pomoći u slučaju nasilja. Takođe, urađena je i evaluacija na uzorcima učenika i učenica koji su pre obuke imali ili nisu imali iskustvo partnerskog nasilja. Učenici/učenice koji/koje na pre-testu nisu prijavili/prijavile iskustvo počinjenog nasilja, na post-testu su izvestili/izvestile o manjem obimu počinjenog nasilja nego kontrolna grupa, dok je grupa koja je pre tretmana činila nasilje izvestila o manje počinjenom psihičkom i seksualnom nasilju u odnosu na kontrolnu (Foshee et al., 1998).

Godinu dana kasnije, 1996. godine, urađena je ponovna evaluacija kako bi se proverila postojanost efekata programa registrovanih na post-testu koji je bio zadavan 1995. godine, mesec dana nakon obuke. Većina učenika/učenica koja je ispunila upitnike pre sprovođenja programa, odazvala se i na ponovno testiranje. Rezultati ove evaluacije pokazali su da nema razlike u bihevioralnim ishodima (doživljenom i počinjenom nasilju) između grupe koja je prošla tretman i kontrolne grupe, ni na celom uzorku, ni na poduzorima formiranim prema iskustvu partnerskog nasilja. Ipak, u poređenju sa kontrolnom grupom, adolescenti i adolescentkinje koji su prošli edukaciju pokazali su manje prihvatanje partnerskog nasilja, više su opažali negativne posledice nasilja, izveštavali su o upotrebi manje destruktivnog reagovanja na ljutnju i bili su svesniji postojanja službi za pružanje pomoći žrtvama i počiniocima nasilja. Dakle, program je imao pozitivne efekte na kognitivne riziko faktore, ali promena u ovim riziko faktorima nije vodila promeni partnerskog nasilja (Foshee et al., 2000).

Naredna evaluacija programa urađena je četiri godine nakon njegovog implementiranja (Foshee et al., 2004a). Za potrebe ove evaluacije kontaktirani su adolescenti i adolescentkinje koji su prošli obuku, kao i oni koji su bili u kontrolnoj grupi. Cilj ovog istraživanja bio je evaluacija početnog programa *Sigurni sastanak*, kao i provera efikasnosti programa pojačivača (eng. *booster*). U ovoj evaluaciji učestvovalo je 620 učenika/učenica. Polo-

vina učenika/učenica koja je prošla početni program ponovo je prošla i program pojačivač, koji se sastojao u podučavanju o osnovnim pojmovima iz početne edukacije. To je ostvareno tako što je adolescentima/adolescentkinjama poslata brošura sa osnovnim informacijama iz početnog programa i radni listovi koje je trebalo da ispune na osnovu datih podataka u brošuri. Četiri nedelje nakon prijema brošure usledio bi telefonski razgovor za edukatorom/edukatorkom. U tim razgovorima edukator/edukatorka je mogao/mogla da odgovori na pitanja u vezi sa brošurom, da razjasni nejasnoće ukoliko ih je bilo i proveriti da li su učesnici/učesnice popunili/popunile sve radne listove. Rezultati su pokazali da su, u odnosu na kontrolnu grupu, mladi koji su pohađali osnovni program izveštavali o manje počinjenom fizičkom, ozbiljnom fizičkom i seksualnom nasilju, kao i manjoj viktimizaciji četiri godine nakon programa. S druge strane, nije potvrđeno da program pojačivač može povećati efikasnost početnog programa. U stvari, mladi koji su prošli i osnovni i program pojačivač izvestili su o više počinjenog psihičkog nasilja i više doživljenog ozbiljnog fizičkog i seksualnog nasilja u odnosu na one koji su prošli samo početni nivo obuke. Ipak, ovakvi rezultati dobijeni su samo kod onih koji su i u prethodnim procenama saopštavali o iskustvu doživljenog nasilja. Tumačenje autora je da možda program pojačivač motiviše one koji su u nasilnom partnerskom odnosu da izađu iz njega, ali da bi to moglo biti uspešno i bez opasnosti, neophodno je da bude praćeno i dodatnom podrškom od strane prijatelja, porodice, lokalne zajednice. Iz tih razloga zaključuju da program pojačivač nije odgovarajući za sekundarnu prevenciju partnerskog nasilja (Foshee et al., 2004a).

6.6. Menjanje granica

Menjanje granica (eng. *Shifting boundaries*) je program za prevenciju nasilja koji je osmišljen za implementaciju u školama na uzrastu od 10 do 12 godina (šesti i sedmi razred prema sistemu obrazovanja u SAD), na osnovu rezultata istraživanja koji pokazuju da adolescenti i adolescentkinje mogu doživeti partnersko nasilje i seksualno uznemiravanje na veoma ranom uzrastu (Callahan et al., 2003). Ciljevi ovog programa su povećanje znanja i podizanje svesti o seksualnom zlostavljanju i uznemiravanju, promovisanje prosocijalnih stavova i negativnog gledanja na partnersko nasilje i seksualno uznemiravanje, propagiranje nenasilnog reagovanja posmatrača/posmatračice nasilja, smanjivanje partnerskog i vršnjačkog nasilja i seksualnog uznemiravanja. Da bi se postigli ovi ciljevi, programom su obuhvaćena dva nivoa intervencije – intervencije u učionici (eng. *classroom-based intervention*), i

intervencije na nivou škole (eng. *schoolwide intervention*) (Stein et al., 2012; Taylor et al., 2011; Taylor et al., 2015).

Intervencija u učionici podrazumeva program koji se sprovodi kroz šest lekcija u periodu od šest do deset nedelja. Teme lekcija su: konstrukcija rod-nih uloga, postavljanje granica u interpersonalnom prostoru, karakteristike zdravih partnerskih odnosa, uloga posmatrača/posmatračice kao osobe koja može da interveniše u slučaju nasilja, posledice nasilja, upoznavanje sa zakonima povezanim sa partnerskim nasiljem i seksualnim uznemiravanjem. Aktivnosti u okviru programa osmišljene su tako da nauče učenike i učenice da postave i saopšte svoje granice ili oblast individualnog ličnog prostora koji bi drugi trebalo da poštuju. Pitanje ličnih granica se razmatra poređenjem sa granicama koje se postavljaju u zakonima (npr. uzrast kao granica – godine koje je potrebno imati da bi se stekla određena prava, npr. za glasanje, vozač-ku dozvolu). Takođe, kroz aktivnosti učenici i učenice istražuju svoj lični prostor, ispituju/uče da prepoznaju kada ga drugi narušavaju, a kada ne, kreiraju mape „vrućih tačaka” svoje škole koje se odnose na nebezbedne prostore na kojima se može desiti nasilje. Nastavni plan i program zasnovan je na ideji da su poznavanje činjenica o nasilju i razumevanje posledica nečijeg ponašanja odgovarajući i korisni alati za prevenciju nasilja. Zato se kroz program učenici i učenice upoznaju sa činjenicama i statističkim podacima o seksualnom uznemiravanju, seksualnom napadu, partnerskom nasilju, zakonima kojima se sankcioniše nasilje. Jedna od poslednjih aktivnosti odnosi se na potpisivanje Sporazuma o poštovanju granica (eng. *Respecting Boundaries Agreement*), koji se odnosi na zabranjena ponašanja prema pravilima škole (Stein et al., 2012; Taylor et al., 2011; Taylor et al., 2015).

Drugi segment programa odnosi se na *intervencije na nivou škole* i podrazumeva revizuju (izmene) školskog protokola za indentifikovanje nasilja i odgovor na nasilje, uvođenje privremenih zabrana prilazaka školi, postavljanje postera u školi s ciljem jačanja svesti o postojanju nasilja i podsticanja prijavljivanja nasilja. Povezano sa aktivnostima koje se sprovode u učionici, nakon identifikovanja „vrućih tačaka” (nesigurnih mesta) u školi, škola preduzima mere kako bi se povećao nadzor ovih mesta. To mogu biti npr. povećano prisustvo školskog osoblja na ovim mestima, povećano osvetljenje tih mesta, razmatranje načina kako da učenici/učenice zaobiđu ta mesta (Stein et al., 2012; Taylor et al., 2011; Taylor et al., 2015).

Intervencije osmišljene za potrebe ovog programa oslanjaju se na teoriju razumnog delovanja (eng. *Theory of Reasoned Action*, Ajzen & Fishbein, 1980). Prema ovoj teoriji, stavovi o nekom ponašanju zasnivaju se na verovanjima da ponašanje vodi određenom ishodu. Ako je procena ishoda pozitivna, osoba će onda imati nameru da se ponaša na takav način. Stavovi o željenom

ponašanju i norme koje se vezuju za određeno ponašanje će dalje uticati na nameru da se promeni, modifikuje ili usvoji specifično ponašanje. U skladu sa ovom teorijom, delovi programa su osmišljeni tako da povećaju znanje koje će uticati na promenu stavova, što bi onda vodilo nameri da se promeni ponašanje (Taylor et al., 2011).

U cilju evaluacije ovog programa, Tejlor i saradnici (Taylor et al., 2011, 2013, 2015) sprovedli su istraživanje sa eksperimentalnim dizajnom u trideset osnovnih škola u Njujorku kod učenika uzrasta od 10 do 12 godina (približno 2500 učenika/učenica). Zbog evaluacije oba interventna programa (u učionici i školi u celini), osmišljen je sledeći eksperimentalni plan: u šest škola su sprovedene samo intervencije u učionici, u osam škola samo intervencije koje se odnose na školu u celini, u sedam škola su implementirane obe komponente programa i devet škola je bilo u kontrolnoj grupi (učenici su pohađali obične časove, bez bilo kog elementa programa). Prikupljanje podataka je vršeno tri puta: neposredno pre implementiranja programa, nakon završenog programa i pet-šest meseci nakon poslednje lekcije programa. Upitnici koje su učenici i učenice popunjavali sastojali su se iz pet delova: znanje, stavovi, bihevioralne namere, aktuelno ponašanje i demografski podaci. Procena znanja vršena je pitanjima koja su se odnosila na poznavanje državnih zakona o silovanju, definicija zlostavljanja i seksualnog uznemiravanja, poznavanje službi za pružanje pomoći u slučaju nasilja, upoznatost sa veštinama razrešavanja konflikta. Merenje stavova odnosilo se na procenu prihvatanja nasilnog, zlostavljajućeg ponašanja. Bihevioralne namere merene su kroz odgovore o spremnosti da se reaguje u situacijama nasilja i zaustavi nasilje. Aktuelno ponašanje podrazumevalo je samoprocenu o počinjenom i doživljenom partnerskom nasilju i seksualnom uznemiravanju, a za ova ponašanja je merena prevalenca (da li se desilo nasilje) i učestalost događanja (koliko puta se dogodilo). Podaci su analizirani kvantitativnim i kvalitativnim metodama. Rezultati dobijeni kvantitativnom analizom podataka pokazuju da u poređenju sa kontrolnom grupom (bez intervencija):

- kombinovana intervencija (u učionici i u celoj školi) povećava znanje učenika i učenica o zakonima o nasilju i posledicama partnerskog nasilja i seksualnog uznemiravanja;
- kod učenika i učenica škola gde su implementirane samo intervencije na nivou škole manja je verovatnoća da će počiniti nasilje neposredno nakon intervencije (imali su više prosocijalnih bihevioralnih namera);
- učenici i učenice škola u kojima su intervencije bile samo na nivou cele škole imaju pozitivniju nameru da intervišu kao posmatrači/posmatračice (šest meseci nakon intervencije);

- kombinovana intervencija (u učionici i u celoj školi) i samo intervencija u školi redukovala je seksualno uznemiravanje (viktimizaciju i počinjenje) od 26 do 34% (na merenju šest meseci nakon implementacije programa);
- intervencija samo na nivou škole smanjila je viktimizaciju i počinjenje fizičkog i seksualnog partnerskog nasilja za oko 50%, šest meseci nakon intervencije;
- kombinovana intervencija (u učionici i školi) i intervencija samo u školi dovodi do 32 – 47% manje počinjenog vršnjačkog seksualnog nasilja i viktimizacije, šest meseci nakon intervencije (Taylor et al., 2011, 2015).

Dok većina rezultata ukazuje da su intervencije bile efikasne u unapređenju znanja učenika i učenica i njihove namere da intervišu kao posmatrači/posmatračice nasilja, kao i u smanjenju nasilnih incidenata, dobijeni su i neki protivrečni rezultati, kao što je npr. rezultat o opadanju učestalosti vršnjačkog nasilja (koliko često se nasilje dešavalo), koji je u bio u suprotnosti sa rezultatom o većoj prevalenciji ovog oblika nasilja (da li se nasilje desilo, da ili ne) (Taylor et al., 2011). Važan zaključak ove evaluacije odnosio se na potvrđenu efikasnost intervencije koja se sprovodila na nivou cele škole i kombinovane intervencije (u učionici i školi), dok efikasnost intervencije koja se sprovodila samo u učionici nije potvrđena. Na osnovu ovih podataka autori zaključuju da intervencije u učionici mogu biti efikasne, ali da ih je potrebno sprovoditi u kombinaciji sa intervencijama na nivou škole. Njihova pretpostavka je da širi fokus koji imaju ove intervencije utiču na menjanje školske klime, što omogućava da intervencije u učionici imaju efekta. Autori naročito ističu značaj rezultata koji se odnosio na efikasnost intervencije usmerene na celu školu zbog njene ekonomičnosti, jer ne zahteva veća materijalna ulaganja (Taylor et al., 2015). Takođe, fokusgrupnim istraživanjem utvrđeno je da su intervencije jednostavne za implementaciju, da su edukatori i edukatorke bili podržavajući prema učesnicima i učesnicama programa, a potvrđena je i efikasnost intervencija prethodno utvrđena zadavanjem upitnika (Taylor et al., 2011).

6.7. Mentori u prevenciji nasilja

Mentori u prevenciji nasilja (eng. *Mentors in Violence Prevention*) je program prvenstveno usmeren na isticanje uloge posmatrača i posmatračica u sprečavanju rodno zasnovanog nasilja. Program je razvijen u Sjedinjenim Američkim Državama 1993. godine (Katz, 1995) i u svom prvom obliku bio je namenjen mladićima iz sportskih timova na fakultetima. Ideja je bila da nakon

edukacije postanu mentori muškim sportistima iz srednjih škola u vezi s problemima koji su tradicionalno smatrani „ženskim”, npr. silovanje, seksualno uznemiravanje. Jedinstvenost ovog programa ogleda se u prepoznavanju muškaraca u ulozi modela ili agenta promena kada je reč o rodno zasnovanom nasilju. Osnovna pretpostavka ovog programa bila je da bi za prevenciju rodno zasnovanog nasilja bilo od značaja kada bi sportisti iskoristili svoj leaderski status u društvu i svojim primerom pokazali kako se treba odnositi prema nasilju nad ženama i time „ovlastili” i druge muškarce da se suprotstave seksizmu i nasilju. Kasnije, 1995. godine, programom su obuhvaćene i devojke, kako bi se osnažile da deluju kao proaktivne posmatračice u situacijama nasilja. Vremenom, programom su obuhvaćeni ne samo sportisti, već i drugi učenici i učenice koji su pokazivali leaderske sposobnosti (Weard, 1999-2000), ali je način sprovođenja obuke ostao nepromenjen. Tokom obuke koja se sastojala iz šest ili sedam dvočasovnih sesija govorilo se o različitim oblicima nasilja, o uticaju nasilja na svakodnevni život, o tome kako je nasilje povezano sa rodnim ulogama. Edukatori rade u paru (najčešće muškarac i žena) sa grupom učenika i učenica koji su označeni od strane nastavnika ili nastavnica kao lideri i liderke u vršnjačkoj grupi. Postojale su odvojene grupe mladića i devojaka koje su jedan deo obuke prolazili odvojeno, a jedan kroz zajedničku diskusiju. Za obuku se koristi *Plejbuk* (eng. *Playbook*) koji se sastoji iz različitih scenarija u kojima se obrađuju teme verbalnog i fizičkog nasilja, aktuelni i potencijalni seksualni napad, seksualno uznemiravanje. Scenariji su osmišljeni tako da opisuju situacije koje mogu da budu bliske učenicima i učenicama, od seksualnog uznemiravanja ili verbalnog nasilja u školskom hodniku do silovanja na žurci. *Plejbuk* je služio kao osnova za početak konverzacije. Na kraju svakog scenarija date su opcije za njegov završetak, čime se omogućuje učenicima i učenicama da promišljaju o najboljem načinu reagovanja posmatrača i posmatračica u tim situacijama. Reakcije su, na primer, ne preduzimati ništa, obavestiti odrasle, suočiti se sa nasilnikom, a svaka reakcija se razmatra iz ugla njene korisnosti i posledica do kojih može dovesti. Nakon završetka ove osnovne obuke, većina učesnika i učesnica biva pozivana da nastavi dodatnu obuku za edukatora/edukatorku kroz dve dodatne sesije. Na ovim sesijama učenici i učenice stiču veštine upravljanja grupom i grupnom diskusijom, veštine za javno nastupanje, kako bi se pripremili za vođenje radionica sa mlađim učenicima i učenicama u školi. Ove radionice koje bi vodili trenirani učenici/učenice zadržavaju strukturu i sadržaj radionica kroz koje su oni/one prvenstveno prošli/prošle. Od vršnjačkih edukatora/edukatorki se ne očekuje da budu eksperti za rodno nasilje, već modeli ponašanja za mlađe učenike i učenice. Upravo ovaj segment doprinosi vršnjačkom monitoringu jer učenici i učenice stiču formalno pravo da podučavaju druge učenike i učenice i da daju primer drugima.

Program je najpre implementiran u deset škola u Americi (Masačusets) i prva evaluacija programa urađena je 2000. godine kod jednog broja učenika i učenica koji su završili bazičnu obuku o podizanju svesti o problemu rodno zasnovanog nasilja. Evaluacija je sprovedena kvalitativnim i kvantitativnim metodama. Kvalitativna studija slučaja je sprovedena s ciljem boljeg razumevanja potrebe za ovim programom i razumevanja iskustava učesnika/učesnica obuke, a podaci su dobijeni metodom posmatranja tokom radionica i individualnim intervjuima. Kvantitativni podaci dobijeni na osnovu pre-testa i post-testa trebalo je da pokažu uticaj programa na stečeno znanje, promene u stavovima i promene u samoeфикаsnosti u pogledu reagovanja na posmatrano nasilje. Pre-test je popunilo 262 učenika/učenice, a post-test 209 učenika/učenica, od 15 do 18 godina (od 10. do 12. razreda, prema sistemu obrazovanja u SAD). Posmatranjem samih radionica i pomoću intervjuja došlo se do saznanja na koje sve načine rodno zasnovano nasilje utiče na svakodnevni život devojaka, što je dodatno potvrdilo da su edukacije o rodno zasnovanom nasilju i preventivni programi neophodni. Kvantitativni podaci su pokazali da su nakon obuke učenici i učenice znali mnogo više činjenica o rodno zasnovanom nasilju, da je došlo do smanjivanja seksističkih stavova i da su bili spremniji da intervišu u situacijama nasilja. Takođe je utvrđeno da je menjanje stavova u željenom pravcu bilo veće kod mladića nego kod devojaka, iako je došlo do promena u stavovima kod oba pola (Ward, 1999/2000).

Sledeća evaluacija je urađena naredne godine u malo izmenjenom dizajnu istraživanja. Naime, u ovoj evaluaciji je učestvovalo 211 učenika i učenica koji su prošli obuku i popunili pre-test i post-test i 72 učenika/učenice koji/koje su bili/bile u kontrolnoj grupi (bez obuke). Rezultati su pokazali da su edukovani učenici i učenice imali više znanja o zakonima o silovanju, uticaju medija, ulozi muškarca u počinjenju nasilja nad ženama i o prevalenciji rodno zasnovanog nasilja. Takođe, u odnosu na kontrolnu grupu, kod učesnika/učesnica programa došlo je do veće promene stavova o rodno zasnovanom nasilju u željenom pravcu, i ovaj efekat je bio veći kod mladića nego kod devojaka. Konačno, učenici i učenice koji su prošli obuku povećali su svoje poverenje u sopstvene sposobnosti da spreče i zaustave rodno zasnovano nasilje, što sugerise da je ovaj program postigao željeni efekat – da učenici i učenice postanu aktivni posmatrači i posmatračice (*Mentors in Violence Prevention*, 2000/2001).

Nakon implementacije programa u SAD, program je počeo da se koristi i u zemljama Evrope. U Merzisađu, području u Engleskoj, započeta je implementacija ovog programa u deset škola. Učenici i učenice od 14 i 15 godina (Secondary school Key Stage 4, prema sistemu obrazovanja u Engleskoj) bili su obučavani za mentore/mentorke, a učenici i učenice od 11

do 14 godina (Secondary school Key Stage 3, prema sistemu obrazovanja u Engleskoj), bili su obučavani od strane mentora/mentorki. Takođe, treningom je obuhvaćen i manji broj pripadnika školskog osoblja, kako bi bili u mogućnosti da prate implementaciju programa i pruže podršku kada je ona neophodna. Ciljevi evaluacije bili su: procena percepcije programa obuke od strane školskog osoblja, mentora/mentorki i mentorisanih učenika/učenica; identifikovanje promena u znanju, stavovima i ponašanju; procena mentalnog zdravlja i rezilijentnosti mentora/mentorki i istraživanje drugih potencijalnih ishoda programa na mentore/mentorke i mentorisane učenike/učenice. U evaluaciji je učestvovalo 132 mentora i mentorki koji su uradili pre-test i post-test (15 mentora i mentorki bili su i učesnici focus grupa), a 267 mentorisanih učenika/učenica uradilo je post-test. Dobijeni podaci analizirani su kvalitativnim i kvantitativnim metodama. Evaluacija podataka dobijenih od mentora i mentorki pokazala je da su oni bili veoma zadovoljni programom i da su podjednako uživali i u sopstvenoj obuci i u ulozi vršnjačkih edukatora/edukatorki. Od posebne važnosti su rezultati koji ukazuju na značajne promene u stavovima mentora/mentorki i njihovog znanja o ulozi posmatrača i posmatračica u prevenciji nasilja. Pored ovoga, pozitivni ishodi registrovani kod mentora i mentorki bili su i povećanje liderskih sposobnosti, pozitivni odnosi sa vršnjacima, kao i poboljšanje nekih faktora rezilijentnosti (samopoštovanje, veštine rešavanja problema, empatija, ciljevi i aspiracije). Takođe, podaci pokazuju da je program dobro prihvaćen i od strane učesnika i učesnica radionica, a posebno im se dopalo što su radionice vodili učenici/učenice, a ne nastavnici/nastavnice. Mentori i mentorke su takođe smatrali da je veoma važno što su učesnici i učesnice radionica mogli da ih prepoznaju u školi i što su zbog toga mogli da im se obrate za pomoć i podršku, ukoliko ne bi želeli da o određenom problemu razgovaraju sa nekim odraslim. Autorke ovog izveštaja zaključuju da dobijeni podaci svedoče o korisnosti implementacije programa i opravdanom nastavku njegovog uvođenja i u drugim školama širom zemlje (Butler et al., 2021).

Pozitivni rezultati evaluacije ovog programa dobijeni su i prilikom implementiranja programa i na studentskoj populaciji. U kvazi-esperimentalnom (pre-test, post-test) nacrtu istraživanja učestvovali su članovi bratstava i sestrinstava Univerziteta u Sarakuzi (SAD), od kojih je bilo 103 vršnjačkih edukatora/edukatorki, 321 učesnika/učesnica radionica, a 396 studenata/studentkinja činilo je kontrolnu grupu. Rezultati su pokazali da su i vršnjački edukatori/edukatorke i učesnici/učesnice radionica znatno manje izveštavali o seksističkim stavovima na post-testu u odnosu na pre-test, kao i da su pokazivali manje seksističkih stavova u odnosu na kontrolnu grupu na post-testu. Takođe, u odnosu na kontrolnu grupu, obe grupe (edukatori/edukatorke i uče-

snici/učesnice radionica) izvestili su o povećanoj spremnosti da intervenišu u cilju sprečavanja rodno zasnovanog nasilja. Međutim, kada se porede rezultati vršnjačkih edukatora/edukatorke i učesnika/učesnica radionica međusobno, dolazi se do zaključka da je program imao više uticaja na vršnjačke edukatore/edukatorke, jer je kod njih došlo do većeg smanjivanja seksističkih stavova i veće samoefikasnosti kada je u pitanju reagovanje na nasilje. Kao moguće razloge za ovakve rezultate autorka navodi razlike u načinu sprovođenja i trajanju obuke koju su prošli vršnjački edukatori/edukatorke i učesnici/učesnice radionica (vršnjačke edukatore/edukatorke su edukovali specijalizovani stručnjaci/stručnjakinje i njihova obuka je trajala duže) (Cissner, 2009).

6.8. Partnerski odnosi mladih

Program *Partnerski odnosi mladih* (eng. *Youth relationship project*) namenjen je prevenciji nasilja u partnerskim vezama kod adolescenata i adolescentkinja „pod rizikom” od nasilja u partnerskim vezama. Rizik od nasilja u budućim partnerskim vezama je definisan na osnovu prethodnog zlostavljanja u detinjstvu, uz pretpostavku da istorija direktnog i indirektnog nasilja u porodici povećava verovatnoću nasilja u budućim partnerskim odnosima (Wolfe et al., 1996). Specifičnost ovog programa je što se sprovodi u ustanovama u lokalnoj zajednici (eng. *community-based prevention program*), a u poziciji edukatora i edukatorke nalaze se socijalni radnici/radnice i profesionalci/profesionalke iz lokalne zajednice (eng. *community professionals*) koji imaju iskustva u radu sa mladima ili sa osobama koji su počinile nasilje u porodici. Ipak, da bi mogli da sprovode obuku, i oni prolaze kroz dvodnevnu edukaciju kako bi se upoznali sa ciljevima programa i načinom realizacije određenih aktivnosti koje su predviđene programom. Program obuhvata osamnaest dvočasovnih sesija koje se sprovode u grupama od šest do deset članova. Grupu čine adolescenti i adolescentkinje uzrasta od 14 do 16 godina koji imaju istoriju zlostavljanja (npr. svedočenje porodičnom nasilju, fizičko, seksualno i emocionalno zlostavljanje i fizičko i emocionalno zanemarivanje). Sesije vode po dva edukatora (muškarac i žena). Cilj ovog programa je prvenstveno razumevanje rodno zasnovanog nasilja prema ženama, te se program oslanja na feminističke teorije i sagledavanje odnosa disbalansa moći između polova i rodno zasnovanog nasilja. Specifični ciljevi programa su: razumevanje korena nasilnog ponašanja; preispitivanje sopstvenih stavova i verovanja o nasilju u partnerskim vezama; razvijanje veština neophodnih za građenje zdravih partnerskih odnosa; prepoznavanje i reagovanje na nasilje u vlastitim vezama i vezama vršnjaka; razumevanje društvenog uticaja i pritisaka koji

mogu dovesti do nasilja i razvijanje veština neophodnih da se odgovori na njih; povećanje socijalnih kompetencija kroz uključivanje u lokalnu zajednicu i društveno angažovano delovanje. U cilju ispunjavanja zadatih ciljeva, program je podeljen u četiri celine (Wolfe et al., 1996).

Prva celina je označena kao *Nasilje u bliskim vezama: sve je pitanje moći*. Ova celina se sastoji iz tri sesije. Na početku, članovi grupe definišu pravila i dogovor u vezi sa prihvatljivim ponašanjem tokom sesija, čime se odgovornost za održavanje poželjne grupne dinamike dodeljuje svim članovima. Početak svake sesije ima istu strukturu i podrazumeva iznošenje svakog učesnika/učesnice o tome šta mu/joj se dogodilo u prethodnoj nedelji, izvođenje osnovnih zaključaka o sadržaju prethodne lekcije i postavljanje dodatnih pitanja, ukoliko ima nejasnoća. Glavna tema ovih početnih lekcija je dinamika moći u relacijama muškaraca i žena i razumevanje odnosa moći i nasilja. Učesnici i učesnice o ovoj temi razmišljaju iz sopstvene perspektive, o sopstvenim resursima moći (npr. materijalno stanje, etnička pripadnost, obrazovanje, pol). Tokom ovih sesija radi se na sticanju asertivnih veština (pažljivo slušanje, empatija, emocionalna ekspresivnost) i izražavanju vlastitih osećanja.

Druga celina je označena kao *Prekidanje kruga nasilja* koja takođe obuhvata tri sesije. Teme ovih sesija su i dalje dinamika moći u partnerskim vezama kao i karakteristike kvalitetnog i nekvalitetnog partnerskog odnosa, kroz upoređivanje njihovih elemenata. U cilju boljeg razumevanja nasilja nad ženama, u okviru ovih sesija se pozivaju gostujući predavači/predavačice koji/koje su u prilici da iz svojih ličnih iskustava govore o posledicama nasilja. To najčešće budu žrtve nasilja ili počinioci nasilja koji su prošli kroz proces savetovanja i prihvataju odgovornost za počinjeno nasilje. Od počinitelaca nasilja se očekuje da prepoznaju moć koju su imali i podele svoja iskustva o načinima zloupotrebe moći u partnerskom odnosu. Jedan od ciljeva je i razvijanje veština asertivnog izražavanja, uvežbavanjem četiri koraka za asertivno saopštavanje pritužbi – opisivanje problema, opisivanje uticaja određenog ponašanja na nas, specifikovanje očekivanja od druge osobe i navođenje onoga što smo spremni da uradimo zauzvrat (Wolf et al., 1996).

Treća celina, *Kontekst nasilne partnerske veze*, sastoji se iz pet sesija koje su namenjene sagledavanju problema partnerskog nasilja u širem kontekstu, uključujući društveni, kulturni i medijski kontekst. Kroz različite vežbe i korišćenjem različitog edukativnog materijala učesnici/učesnice treba da prepoznaju načine izražavanja društvenog prihvatanja i odobravanja nasilja i rodnih stereotipa. Kako bi povećali svest o rodnim stereotipima, učesnici/učesnice se pozivaju da razmišljaju o tome šta znači ponašati se kao muškarac i kao žena i da li to podrazumeva određena, rodno specifična ponašanja,

načine govorenja i izražavanja osećanja, i ako je tako, da li to dovodi do ograničavanja načina na koji možemo da izrazimo sebe. Interesantna vežba pogodna za istraživanje stereotipa o odgovornosti žrtve za doživljeno nasilje jeste kreiranje neke vrste TV emisije, u kojoj će voditelj i „ekspert” govoriti o nasilju na način na koji se žrtva okrivljuje za doživljeno nasilje. Učesnici/učesnice grupe su u poziciji publike, koja onda postavlja pitanja „ekspertu” i nudi kontraargumente za njegove tvrdnje. U cilju razumevanja seksizma koji se prezentuje kroz medije, jedna od vežbi je i istraživanje seksističkog prikazivanja muškaraca i žena u novinama. Učesnici/učesnice tragaju za seksističkim fotografijama, reklamama, naslovima, nakon čega se diskutuje o tome koji njihovi aspekti ih čine seksističkim. Da bi razvili zdrave načine komuniciranja, učesnici i učesnice takođe vežbaju da udeležuju komplimente drugima, što podrazumeva da svaki član/članica grupe anonimno i u pisanoj formi uputi komplimente svim ostalim članovima/članicama grupe, izražavajući šta je to što im se dopada kod njih. Nakon toga, svaki član/članica grupe čita komplimente koje je dobio/dobila.

Poslednja celina, *Pravljenje razlike: ka prekidanju kruga nasilja*, odnosi se na sticanje iskustva u traženju pomoći u slučaju nasilja i društveno angažovano delovanje u cilju sprečavanja nasilja. Cilj je da učesnici/učesnice kroz različite zadatke istraže resurse na nivou lokalne zajednice koji im stoje na raspolaganju. Jedan zadatak je podrazumevao da u odnosu na problem koji dobiju (npr. vršnjačko nasilje, neplanirana trudnoća) istraže kojim službama se mogu obratiti za pomoć, zakažu sastanak i posete odabranu službu, gde bi se upoznali sa načinom rada i pristupom datom problemu. Nakon obavljene posete, učesnici i učesnice bi delili sa ostalim članovima/članicama grupe informacije do kojih bi došli, kao i svoje utiske. Za ovaj zadatak neophodna je saradnja sa datim službama, koje najpre edukatori/edukatorke pozivaju, saopštavaju cilj programa i najavljuju dolazak učesnika/učesnica. Društveno angažovano delovanje podrazumevalo je da učesnici/učesnice osmisle aktivnosti koje bi mogle doprineti podizanju svesti o problemu partnerskog nasilja, kao što je pisanje novinskog članka, pravljenje postera. Program se završava proslavom kojom se obeležava uspešno završen program (Wolfe et al., 1996).

Evaluaciju ovog programa Volf i saradnici (Wolf et al., 2003) sprovedli su na uzorku od 158 adolescenata/adolescentkinja uzrasta od 14 do 16 godina. Svi učesnici i učesnice studije imali su istoriju zlostavljanja (najčešće porodičnog), što je bio kriterijum za uključivanje u istraživanje. Više od polovine uzorka živelo je van porodične kuće, dok je ostatak živio sa biološkim roditeljima ili usvojiteljima. Ukupno 96 adolescenata/adolescentkinja je završilo edukaciju, dok je njih 62 bilo u kontrolnoj grupi. Kontrolna grupa je primala standardne usluge službi za zaštitu dece (eng. *Child Protective*

Services), što je uključivalo dvomesečne posete socijalnog radnika/radnice i pružanje smeštaja i nege. Podaci su prikupljeni pre implementacije programa i nakon završetka programa. Učesnici/učesnice su zatim pozivani/pozivane dvaput mesečno i pitani/pitane da li su bili/bile sa nekim u vezi mesec dana ili duže. Ako jesu, popunjavali/popunjavale su upitnike kojima su ispitivane karakteristike partnerske veze, iskustvo zlostavljanja i viktimizacije u partnerskoj vezi i pokazatelji emocionalnog distresa (preko ček liste simptoma trauma). Analize krive rasta (eng. *Growth curve analyses*), tokom dve godine studije, pokazala je statistički značajne razlike između kontrolne grupe i grupe koja je bila na tretmanu na način da je kod grupe na tretmanu došlo do smanjivanja činjenja fizičkog nasilja prema partneru/partnerki tokom perioda praćenja, kao i smanjivanja doživljenog emocionalnog nasilja i pretnji od strane partnera/partnerke. Takođe, učesnici/učesnice grupe na tretmanu pokazali/pokazale su strmiji pad simptoma traume u poređenju sa kontrolnom grupom, dok statistički značajne razlike nisu utvrđene u pogledu hostilnosti i pretećeg ponašanja prema partneru/partnerki. Iako autori zaključuju da su ove promene nastale usled intervencije, oni takođe ne isključuju mogućnost da su na njih uticali neeksperimentalni faktori kao što su veća svest o ciljnom i merenom ponašanju i povećani samonadzor ponašanja. Ipak, s obzirom na to da program predviđa veoma aktivno uključivanje učesnika/učesnica, u čemu su oni uživali, kao i da su rezultati ohrabrujući u pogledu prevencije partnerskog nasilja, autori preporučuju i dalju implementaciju ovog programa i njegovu upotrebu i u školskom kontekstu (Wolf et al., 2003).

6.9. Tinejdžeri Saut Sajda o poštovanju

Iako nismo uspeali da dođemo do publikovanih radova o programu *Tinejdžeri Saut Sajda o poštovanju* (eng. *S.T.A.R. Southside Teens About Respect*), već se podaci o njemu mogu naći na sajtu ovog programa⁸, opisaćemo ga zbog njegove sveobuhvatnosti. Naime, ovaj program predviđa mnoštvo koordiniranih aktivnosti u cilju prevencije partnerskog nasilja u adolescentskim vezama i uključivanje različitih resursa, kako iz školskog konteksta tako i na nivou lokalne zajednice. Ciljevi ovog programa odnose se na povećanje znanja učesnika/učesnica programa o obimu, uzrocima i načinima sprečavanja partnerskog nasilja, promeni stavova koji su podržavajući prema nasilju, razvijanju veština za održavanje zdravih partnerskih odnosa, promovisanje vršnjačkog liderstva i aktivizma, podizanje svesti u lokalnoj zajednici o adolescentskom partnerskom nasilju i povećanje korišćenja resursa lokalne za-

⁸ <https://schewepa.people.uic.edu/web-content/newpages/STAR.html>

jednice namenjenih prevenciji nasilja. Program obuhvata više komponenti: edukacije u školi, obuke za vršnjačko liderstvo/aktivizam, kampanje za podizanje svesti o nasilju na nivou zajednice i radionice za mlade van školskog konteksta. Implementacija programa sprovedena je u južnom delu Čikaga, a u realizaciji programa učestvovala su osnovne i srednje škole i više agencija (službi) lokalne zajednice (eng. *community agencies*).

Najpre, edukacija je sprovedena sa učenicima i učenicama sedmog i osmog razreda u tri osnovne škole (prema sistemu obrazovanja u SAD uzrast učenika/učenica u ovim razredima je od 12 do 14 godina). Sam program podrazumevao je višegodišnju edukaciju koja počinje u sedmom razredu u trajanju od deset sesija. Teme ovih sesija bile su uticaj medija na ponašanje, veštine komuniciranja i rešavanja problema, tehnike upravljanja besom i razrešavanja konflikta, rodni stereotipi, karakteristike zdrave i nezdrave veze, moć i kontrola. U osmom razredu, kroz radionice se stiču znanja o karakteristikama partnerskog odnosa, stavovima i ponašanjima koja vode ka sigurnom i zdravom partnerskom odnosu, znacima koji su pokazatelji nasilja u partnerskoj vezi. Radionice su takođe postojale i za nastavnike/nastavnice i za roditelje učenika/učenica. Pre implementacije programa održane su jednočasovne radionice za nastavnike/nastavnice čije su teme bile definicija zlostavljanja, odnos moći i kontrole i nasilja, profil žrtava i počinitelaca nasilja i uticaj nasilja na društvo. Radionice namenjene roditeljima bile su slične radionicama za nastavnike/nastavnice sa dodatnim naglaskom na smernice kako da prepoznaju da li su njihova deca u nasilnom partnerskom odnosu.

Radionice su se sprovodile i u srednjim školama. Na ovim radionicama se govorilo o tome šta je nasilje u porodici i nasilje među tinejdžerima, kako promeniti ciklus nasilja, i radilo se na razvijanju empatije i razumevanja. Za interesovani učenici i učenice dobijali su i priliku da učestvuju u programu obuke za vršnjačke edukatore/edukatorke mlađim učenicima i učenicama u obližnjim školama i podržavani da razviju sopstveni projekat, sa ciljem jačanja njihovog aktivizma u sprečavanju nasilja (npr. da osmisle pozorišni projekat ili neki drugi vid umetničkog projekta o nasilju u vezama mladih). Takođe su dobijali priliku da vode neke delove radionica koje su se sprovodile u školama.

Radionice su bile osmišljene i za mlade koji ne pohađaju školu i ostale stanovnike zajednice i sprovodile su se na mestima koja su bila lako dostupna omladini van škole i odraslima koji su zaposleni, a programi su bili kompaktnija verzija školskih radionica. Takva mesta su na primer bile crkve, bolnice i druge medicinske ustanove, centri za decu i roditelje, skloništa za žene žrtve nasilja.

Paralelno sa radionicama sprovodila se medijska kampanja sa ciljem podizanja svesti o nasilju u adolescentskim partnerskim vezama. U tu svrhu

osmišljene su televizijske i radio emisije o partnerskom nasilju kod mladih u kojima su davane informacije o službama za pružanje pomoći i podrške u slučaju nasilja, osmišljeni su posteri i bilbordi koji su bili postavljeni na vidljivim mestima u lokalnoj zajednici (npr. škole, crkve, tržni centri) (STAR: Southside Teens About Respect⁹).

Podaci za evaluaciju prikupljeni su longitudinalno u četiri vremenska perioda za radionice implementirane u školama (pre početka intervencije, posle završetka intervencije u sedmom razredu, na polovini intervencije u osmom razredu i nakon završetka svih intervencija u devetom razredu - prema sistemu obrazovanja u SAD). Kompletne podaci sa svih tačaka merenja dobijeni su za 118 učenika/učenica: 17 učenika/učenica je završilo dvogodišnju edukaciju, 68 učenika/učenica jednogodišnju, 33 učenika/učenica je bilo bez edukacija (kontrolna grupa). Rezultati su pokazali da su učenici i učenice stekli osnovna znanja o nasilju u partnerskim vezama bez obzira na grupu kojoj su pripadali. Gledajući podatke longitudinalno tokom dve godine, čini se da su učenici i učenice koji su bili edukovani u dve uzastopne godine imali znatno više koristi od učenika i učenica koji nisu bili edukovani ili su imali samo jednu godinu edukacije. Školske intervencije su imale jasne efekte na konfliktno ponašanje učenika, pozitivnu procenu sopstvenih veština neophodnih za zdrav partnerski odnos kao i spremnost za traženje pomoći u slučaju nasilja. Iako podaci nisu statistički značajni, stavovi koji podržavaju nasilje i stavovi koji opravdavaju nasilje u partnerskim vezama takođe su pokazali trendove u željenom smeru. Zbog efikasnosti višegodišnjeg tretmana istraživači daju preporuku da edukaciju o partnerskom nasilju treba započeti i na ranijem uzrastu i nastaviti je i tokom srednje škole (STAR: Southside Teens About Respect¹⁰).

6.10. Stečena znanja na osnovu analiziranih programa prevencije

Posmatrajući ciljeve opisanih programa, tematske sadržaje i načine realizacije radionica, kao i lično angažovanje učesnika i učesnica programa, možemo videti da programi dele neke zajedničke karakteristike, kao i neke po kojima se razlikuju. Moglo bi se reći da su svi programi koncipirani tako da dovedu do uvećanja znanja, menjanja stavova i sticanja različitih veština i kompetencija.

Jedna grupa znanja odnosi se na razumevanje pojmova koji su povezani sa samim partnerskim odnosom, kao što su privlačnost i zaljubljenost, građenje

⁹ Isto.

¹⁰ Isto.

pozitivnih i zdravih partnerskih odnosa, razumevanje intimnosti, koncepta ljubavi i raskida, važnost jednakosti i poštovanja, prava i odgovornost u vezi (Gardner et al., 2004; Foshee et al., 1996; Pearson, 2004; Stein et al., 2012; Weisz & Black, 2001; Wolfe et al., 1996). Druga grupa znanja odnosi se na razumevanje karakteristika nasilja i nasilnog partnerskog odnosa. To uključuje znanja o različitim oblicima nasilja, prevalenciji nasilja, uzrocima i posledicama partnerskog nasilja, upoznavanje sa zakonima povezanim sa partnerskim nasiljem (Foshee et al., 1996; Stein et al., 2012; Ward, 1999/2000; Weisz & Black, 2001; Wolfe et al., 1996). Treća grupa znanja se odnosi na razumevanje odnosa između moći, kontrole i nasilja i povezanosti između rodnih stereotipa/uloga i nasilja (Weisz & Black, 2001). Stečena znanja trebalo bi da doprinesu promeni stavova koji su podržavajući prema nasilju, kao i preispitivanju sopstvenih stavova i verovanja o nasilju u partnerskim vezama (Wolfe et al., 1996).

Takođe, većina programa usmerena je na razvoj različitih veština, kao što su komunikacione veštine, načini razrešavanja konflikta, veštine postavljanja granica u interpersonalnom odnosu, upravljanje ljubomorom, kontrola ljutnje (Gardner et al., 2004; Foshee et al., 1996; Rosenbluth, 2002). Neki od programa imaju za cilj i sticanje specifičnih kompetenci koje podrazumevaju uspostavljanje kontakta sa službama koje se bave sprečavanjem nasilja, adekvatno reagovanje iz pozicije posmatrača/posmatračice nasilja, sticanje kompetenci za društveno angažovano delovanje u cilju podizanja svesti o problemu nasilja, pomaganje prijateljima u nevolji (Foshee et al., 1996; Stein et al., 2012; Ward, 1999/2000).

Programi prevencije se mogu razlikovati i u pogledu njihove obuhvatnosti. Dok gotovo svi programi prevencije podrazumevaju kurikulum osmišljen za rad sa adolescentima/adolescentkinjama, neki od programa su usmereni i na edukaciju i drugih aktera iz okruženja adolescenata/adolescentkinja, preventivno roditelje i školsko osoblje (Foshee et al., 1996; Rosenbluth, 2002). Takođe, neki programi predviđaju i koordinirane aktivnosti i u školskom kontekstu i u lokalnoj zajednici (Foshee et al., 1996; S.T.A.R.¹¹).

Na osnovu analize evaluacije opisanih programa ne može se lako izvesti zaključak o njihovoj efikasnosti, a čini se još težim pokušaj poređenja njihove efikasnosti, imajući u vidu razlike u samom načinu evaluacije pojedinačnih programa. Ipak, čini se da su programi prevencije bili najefikasniji u domenu sticanja znanja i veština, zatim u pogledu promene stavova, dok su podaci o njihovoj efikasnosti u pogledu smanjivanja viktimizacije i počinjenja nasilja najraznorodniji.

Opisani programi bili su efikasni u pogledu sticanja znanja o partnerskim vezama i zdravom partnerskom funkcionisanju (Adler-Baeder et al.,

---

¹¹ <https://schewepa.people.uic.edu/web-content/newpages/STAR.html>

2007; Antle et al., 2011; Gardner et al., 2004; Rosenbluth, 2002; Weisz & Black, 2001), znanja o nasilju, o tome šta je seksualni napad i seksualno uznemiravanje (Rosenbluth, 2002), znanja o negativnim posledicama nasilja (Foshee et al., 2000), znanja o zakonima o nasilju i posledicama partnerskog nasilja i seksualnog uznemiravanja (Taylor et al., 2011, 2013, 2015), znanja u vezi sa rodno zasnovanim nasiljem (Ward, 1999/2000), znanja o državnim zakonima o nasilju, uticaju medija, ulozi muškarca u počinjenju nasilja nad ženama i o prevalenciji rodno zasnovanog nasilja (*Mentors in Violence Prevention*, 2000/2001), znanja o ulozi posmatrača i posmatračica u prevenciji nasilja (Butler et al., 2021).

U pogledu stečenih veština, nakon sprovedenih intervencija, učesnici i učesnice programa izveštavali su o manjoj upotrebi nasilja u rešavanju konflikta (Gardner et al., 2004), većem korišćenju zdravih načina razrešavanja konflikta (npr. predlaganje prihvatljivog rešenja za oboje, prekid razgovora, jasno izražavanje osećanja) (Ball et al., 2012), o manjoj upotrebi verbalne agresije u rašavanju konflikta (Adler-Baeder et al., 2007), o manje destruktivnom reagovanju na ljutnju (Foshee et al., 2000), o povećanju leaderskih sposobnosti i uspostavljanju pozitivnih odnosa sa vršnjacima (Butler et al., 2021). Takođe, pozitivni ishodi ogledali su se i u povećanoj spremnosti za reagovanje iz pozicije posmatrača/posmatračica nasilja (Tejlor et al., 2011, 2012, 2015; Ward, 1999/2000; *Mentors in Violence Prevention*, 2000/2001).

Evaluacije nekih programa pokazuju da su učesnici i učesnice programa nakon tretmana pokazivali i promene u stavovima u željenom pravcu, kao što su stavovi prema braku i bračnom savetovanju (Gardner et al., 2004), stavovi u vezi s partnerskim odnosima (Trella, 2009), stavovi o partnerskom i rodno zasnovanom nasilju (Antle et al., 2011; *Mentors in Violence Prevention*, 2000/2001). Takođe se beleže i ishodi u pravcu smanjivanja seksističkih stavova (Ward, 1999/2000), kao i u zastupanju realističnijih uverenja u pogledu partnerskih veza/braka (Adler-Baeder et al., 2007).

Krajnji cilj programa prevencije je smanjivanje nasilja u partnerskim vezama, te je evaluacija programa u ovom smeru od naročitog značaja. Dobijeni podaci ne omogućuju uopštene zaključke, već samo možemo govoriti o efektima konkretnih programa. Tako, na primer, rezultati istraživanja pokazuju da nakon tretmana nije došlo do promene u izveštavanju o doživljenom i počinjenom partnerskom nasilju (Ball et al., 2012; Foshee et al., 2000), dok je u istraživanju koje su sproveli Fošejeva i saradnici (Foshee et al., 1998) utvrđeno da program nije delovao u smeru smanjivanja viktimizacije, ali jeste uticao na smanjivanje činjenja psihičkog i seksualnog nasilja. Smanjena viktimizacija i počinjenje fizičkog i seksualnog partnerskog nasilja utvrđeni su u evaluaciji programa koju su sproveli Tejlor i saradnici (Taylor et al., 2011,

2013, 2015), dok su Volf i saradnici (Wolf et al., 2003), došli do zaključka da je program prevencije imao efekta na smanjivanje činjenja fizičkog nasilja i doživljenog emocionalnog nasilja i pretnji od strane partnera/partnerke, ali ne i na promenu u pogledu hostilnosti i pretećeg ponašanja prema partneru/partnerki.

Preporuke za osmišljavanje programa prevencije utemeljene na analizi opisanih programa biće predstavljene u završnom poglavlju ove monografije, gde će biti integrisane sa ostalim preporukama za prevenciju nasilja u adolescentnim partnerskim vezama.

7. NASILJE U PARTNERSKIM VEZAMA U DIGITALNOM OKRUŽENJU

Razvoj novih informacionih tehnologija, laka i brza dostupnost interneta omogućila je da digitalni, onlajn prostor, postane kanal kroz koji je moguće kako počinuti tako i doživeti partnersko nasilje. Da se partnersko nasilje može odvijati i u digitalnom prostoru prvi put je prepoznato u definiciji Centra za kontrolu bolesti i prevenciju (eng. *Center for Disease Control and Prevention*, 2012), po kojoj se adolescentsko partnersko nasilje određuje kao fizičko, seksualno, psihičko/emocionalno nasilje, kao i uhođenje, koje može postojati između sadašnjih ili bivših partnera lično ili elektronski, kao što je ponovljeno/učestalo slanje poruka ili postavljanje seksualnih slika partnera/partnerke na mreži (prema: Rodríguez-deArriba et al., 2021). U literaturi na engleskom jeziku je moguće naći više različitih termina koji referišu na isti fenomen, kao što su *electronic dating violence*, *cyber aggression*, *online dating abuse*, *digital dating abuse*, *cyber dating abuse*, a poslednji termin je možda najčešće u upotrebi (Flach & Deslandes, 2017). Ono što je zajedničko ovim terminima jeste da se njima prepoznaje novi oblik izražavanja partnerskog nasilja kojim se nanosi povreda romantičnom partneru/partnerki i utiče na njegovo/njeno mentalno zdravlje (Flach & Deslandes, 2017), a u ovoj monografiji označavaćemo ga kao digitalno partnersko nasilje.

Digitalno partnersko nasilje deli mnoge sličnosti sa nasiljem koje se dešava u realnom prostoru (nekada se u literaturi referiše na onlajn nasilje u odnosu na oflajn nasilje), jer oba prostora omogućuju da se ostvare različiti vidovi psihičkog nasilja, kao što su uvrede, ponižavanja, pretnje, praćenje, emocionalna manipulacija i kontrola partnerovih/partnerkinih socijalnih odnosa sa drugim osobama (Foshee, 1996; Williams et al., 2012). Ipak, zbog specifičnih karakteristika digitalnog prostora, ovaj oblik nasilja ima potencijala da se dugo održava i izazove ozbiljne posledice po žrtvu nasilja. Jedna od takvih karakteristika je anonimnost, koja kod počinioca nasilja može izazvati percepciju odsustva odgovornosti ili stav da se ne mora pridržavati nikakvih pravila u komunikaciji. Dalje, brzina širenja i deljenja informacija, koje u kontekstu partnerskog nasilja mogu biti npr. uvredljive, eksplicitne slike, komentari, poruke, čine žrtvu ranjivom i bez kontrole nad sopstvenom privatnošću. Određena plasirana informacija o žrtvi u digitalnom prostoru

može dalje dovesti do reviktimizacije i traumatizacije žrtve jer se na početnu informaciju može nadovezati dugi niz povređujućih komentara drugih osoba. Samo digitalno nasilje je vrlo trajno jer objavljene povređujuće informacije mogu da ostanu dostupne dosta dugo u digitalnom prostoru. Generalno, digitalna bezbednost je prilično krhka jer se raznim softverima za hakovanje može ugroziti privatnost podataka i njihove vlasnike izložiti riziku od zloupotrebe podataka. Pored toga, politike nadgledanja i izveštavanja još uvek nisu dovoljno razvijene da zaštite žrtvu od nasilnih radnji u digitalnom prostoru ili okončaju proces nasilja nakon što se ono registruje. S druge strane, razvoj tehnologije omogućio je nove alate za nasilje u partnerskim odnosima, a naročito u kontekstu kontrole nad partnerom/partnerkom, kao što su praćenje, hakovanje mrežnih platformi, sačuvanih podataka za prijavu na naložima i slično (Ignjatović i Ileš, 2021). Zbog svih ovih karakteristika, digitalno partnersko nasilje se ne može posmatrati samo kao prenošenje partnerskog nasilja iz realnog u digitalni prostor, već bi se pre moglo govoriti o višestrukome produženju delovanja nasilja iz stvarnog života.

U današnje vreme, informaciona tehnologija veoma je dostupna adolescentima i adolescentkinjama, a upotreba interneta generalno kod mladih ljudi je gotovo univerzalna. Alati instant komunikacije kao što su razne aplikacije za poruke i društvene mreže, kao što je Fejsbuk, Instagram postali su važan deo međuljudskih odnosa. Istraživanje koje je sprovedla Opservatorija za društvene mreže pokazalo je da 67% mladih između 18 i 35 godina svakodnevno ima pristup društvenim mrežama sa mobilnih telefona. Pored toga, 84% korisnika/korisnica pametnih telefona svakodnevno koristi aplikacije za razmenu poruka, kao što je Whatsapp (Borrajó et al., 2015a).

Upotreba tehnologije na adolescentskom uzrastu prepliće se sa započinjanjem, održavanjem i prekidanjem partnerskih odnosa, te predstavlja pogodno tlo i za nasilna ponašanja u vezi (Draucker & Martsolf, 2010). U kvalitativnoj studiji koju su sprovedeli sa 56 učesnika/učesnica, Drauckerova i Martsolfova (Draucker & Martsolf, 2010) identifikovale su osam načina na koje su mladi u partnerskim odnosima koristili elektronsku komunikaciju, od kojih je šest bilo povezano sa nasiljem, zlostavljanjem ili kontrolišućim ponašanjem: svađanje sa partnerom/partnerkom, praćenje partnera/partnerke ili kontrola njegove/njene aktivnosti, emocionalna agresija prema partneru/partnerki, traženje pomoći tokom nasilne epizode, distanciranje partnera/partnerke neodgovaranjem na pozive, tekstualne poruke ili drugačije vidove kontakata posredstvom tehnologije, ponovno uspostavljanje kontakta nakon nasilne epizode ili raskida. Meta-analizom 35 članaka Flešova i Diflandersova (Flash & Deflanders, 2017) zaključuju da se digitalno partnersko nasilje može definisati kao ispoljavanje direktne agresije, kontrole, osvetničke pornografi-

je i sekstinga. Direktna agresija podrazumeva nameru partnera/partnerke da posredstvom digitalnih tehnologija nanese štetu i povredi partnera/partnerku: deljenjem informacija koje su privatne, kao što su snimci, fotografije; krađom identiteta otvaranjem lažnih profila bivših partnera/partnerki na društvenim mrežama; izolacijom (npr. blokiranje ili brisanje partnera/partnerke sa liste prijatelja kako bi se osećao/osećala loše). Kontrola podrazumeva uhođenje sadašnjeg ili bivšeg partnera/partnerke praćenjem njegovih/njenih kontakata sa drugim ljudima preko društvenih mreža ili upotrebom njegove/njene šifre bez saglasnosti u cilju proveravanja mejla, poruka, poziva. Seksting (*eng. sexting*) predstavlja oblik ponašanja između partnera koji podrazumeva kreiranje, deljenje i prosleđivanje slika i sadržaja seksualne prirode (Lenhart, 2009; Opsenica Kostić et al., 2016), što ne mora da bude nasilje ukoliko je reč o dobrovoljnom ili obostranom pristanku na takva ponašanja. Međutim, ukoliko se sprovodi bez saglasnosti druge strane, onda postaje nasilno ponašanje (Flash & Deflanders, 2017). Na primer, istraživanje je pokazalo da je 27% devojaka i 7% mladića poslalo sliku za seksting jer su bili pod pritiskom partnera/partnerke, a 32% ispitanika/ispitanica je izjavilo da je slika koju su poslali partneru/partnerki bila dalje deljena (Wood et al., 2015). Specifičan vid digitalnog partnerskog nasilja predstavlja i osvetnička pornografija (*eng. revenge porn*) koja podrazumeva objavljivanje fotografija i video-materijala eksplicitnog seksualnog sadržaja, bez saglasnosti osobe koja se na njima nalazi. Često se koristi kao sredstvo ucene da bi osoba pristala na seksualne odnose ili dodatnu produkciju takvog materijala (Flash & Deflanders, 2017; Paat & Makhani, 2021). Teško je uspostaviti definitivnu klasifikaciju različitih manifestacija ove vrste nasilja jer se nova ponašanja pojavljuju kako i tehnologija i naša upotreba tehnologije evoluiraju. Dodatni problem predstavlja to što instrumenti koji se koriste za proučavanje ovog konstrukta ne pokazuju adekvatna psihometrijska svojstva, bilo zato što nedovoljno adekvatno predstavljaju konstrukt fokusirajući se na merenje specifičnih vrsta digitalnog nasilja, ili zato što ne pružaju dovoljno dokaza o validnosti (Borrajó et al., 2015a).

Kada je reč o prevalenciji, rezultati istraživanja pokazuju da je viktimizacija digitalnim partnerskim nasiljem na uzorku od 795 učenika i učenica osnovnih škola bila registrovana kod 51% ispitanika/ispitanica, dok je 31% izvestilo da je počinilo ovaj oblik nasilja (Cutbush et al., 2021). Slično, u studiji na uzorku 433 studenata i studentkinja od 18 do 30 godina utvrđeno je da je 50% učenika/učesnica istraživanja doživelo neki oblik digitalnog nasilja, u proseku dvadeset tri puta u poslednjih šest meseci (Borrajó et al., 2015b). U studiji u kojoj je učestvovalo 919 adolescenata i adolescentkinja (uzrasta od 12 do 18 godina), skoro polovina adolescenata/adolescentkinja (44,1%) na-

vela je da je povremeno pokazivala neko ponašanje digitalne kontrole prema svojim partnerima/partnerkama, a više od jedne desetine njih (11,7%) to je činilo češće (Cava et al., 2020). Na uzorku od 3745 adolescenata i adolescentkinja starosti od 12 do 18 godina (Zweig et al., 2013), utvrđeno je da je više od četvrtine njih (26,3%) doživeo neki oblik digitalnog nasilja u aktuelnoj ili skorijoj partnerskoj vezi. Najčešće doživljeni oblik nasilja bio je upotreba naloga na društvenim mrežama bez odobrenja, a zatim oblici seksualnog digitalnog nasilja: slanje poruka ili mejlova sa pozivom na seksualne radnje koje osoba nije želela i pritisak partnera/partnerke da osoba pošalje slike seksualnog sadržaja ili gole delove tela. Sledeći oblik nasilja po zastupljenosti bile su preteće poruke od aktuelnih ili bivših partnera. Kada je reč o počinjenom digitalnom nasilju, 12% ispitanika/ispitanica je potvrdilo da je učinilo digitalno nasilje prema partneru/partnerki u prethodnoj godini. Kao i kod doživljenog nasilja, najčešće je to bilo korišćenje naloga na društvenim mrežama bez odobrenja partnera/partnerke (6%), a zatim pisanje ružnih stvari o partneru/partnerki na društvenim mrežama (3%) i objavljivanje sramotnih fotografija partnera/partnerki (2%). Ono što je takođe važno uzeti u obzir prilikom procene prevalencije nasilja, jeste da adolescenti/adolescentkinje često oblike nasilja ne sagledavaju kao takve, već kao izraz šale, način zabavne vršnjačke interakcije, kao i da mnoga kontrolišuća ponašanja opažaju kao dokaz ljubavi ili brige koju partner/partnerka pokazuje (Borrajo et al., 2015c), što može ići u prilog razumevanju da je prevalencija veća od registrovane.

U pogledu rodnih razlika, devojke više doživljavaju seksualne oblike digitalnog partnerskog nasilja, kao što je pritisak na seksting, primanje neželjenih seksualnih slika i deljenje seksting slika bez odobrenja (Stonard, 2021; Wood et al., 2015; Zweig et al., 2013), dok nema razlika u pogledu neseksualnih oblika nasilja (Zweig et al., 2013). Rezultati pokazuju da su devojke osetljivije i ispoljavaju više negativnih emocionalnih reakcija usled doživljenog digitalnog nasilja od momaka (Reed et al., 2017). Kada je reč o počinjenju nasilja, devojke češće sprovode kontrolu i praćenje partnera (Borrajo et al., 2015a; Lucero et al., 2014), a mladići češće praktikuju deljenje seksting poruka i slika nakon završene partnerske veze, sprovodeći tako osvetničku pornografiju (Lucero et al., 2014; Read et al., 2016; Walrave et al., 2015).

Kada je reč o povezanosti digitalnog partnerskog nasilja sa „tradicionalnim” odnosno, oflajn nasiljem, rezultati istraživanja pokazuju da su žrtve nasilja u realnom prostoru izloženije i nasilju u digitalnom prostoru (Doucette et al., 2021; Stonard, 2021; Temple et al., 2016), što potvrđuje da adolescenti i adolescentkinje doživljavaju oba tipa nasilja, a da informacione tehnologije obezbeđuju novi alat za sprovođenje nasilja. Rezultati poređenja prevalencije onlajn i oflajn partnerskog nasilja pokazuju da je onlajn nasilje ipak učestalije

na uzorku adolescenata/adolescentkinja i u mlađem odraslom dobu, a neki adolescenti i adolescentkinje izveštavaju samo o doživljenom digitalnom nasilju (Stonard, 2021).

Ovaj vid nasilja može dovesti do različitih posledica u domenu mentalnog zdravlja žrtve digitalnog nasilja. Potvrđeno je da je digitalno partnersko nasilje povezano sa većim nivoom depresivnosti, anksioznosti, nižim samopoštovanjem, emocionalnim distresom, posttraumatskim stresnim poremećajem, poremećajem spavanja, ljutnjom/hostilnošću, suicidalnom ideacijom i pokušajem suicida (Borrajo et al., 2016; Hancock et al., 2017; Smith et al., 2018; Stonard et al., 2014; Zweig et al., 2014). Pored navedenih, negativni i štetni ishodi doživljenog digitalnog nasilja jesu i slab uspeh u školi, delikventno ponašanje i zloupotreba supstanci (Dank et al., 2014; Zweig et al., 2014; Temple, 2016).

Postavlja se pitanje da li negativniji uticaj ima onlajn ili oflajn partnersko nasilje. Neki istraživači smatraju da digitalno nasilje ima veći potencijal da bude opasnije po žrtvu, o čemu svedoči veće prisustvo depresivnih simptoma i suicidalnih misli usled doživljenog digitalnog nasilja (Bonanno & Hymel, 2013; Wang et al., 2011). Ipak, treba uzeti u obzir da jačina negativnog uticaja digitalnog nasilja može zavisiti i od tipa informacione tehnologije koja se koristi za nasilje i od toga da li je reč o „privatnom” nasilju (preko ličnih poruka, mejlova) ili se radi o „javnom” (npr. deljenje slika ili video-snimaka preko društvenih mreža koje mogu da vide i drugi korisnici društvenih mreža) (Slonje & Smith, 2008).

Specifičan uvid u doživljaj digitalnog partnerskog nasilja mogu nam dati rezultati kvalitativnih istraživanja u ovoj oblasti. Da li će neko ponašanje biti opaženo kao znak izražavanja ljubavi ili kao kontrola zavisiće od toga šta konkretna osoba smatra prihvatljivom merom kontakta između partnera (Barter et al., 2009). Tako će za neke osobe određeno ponašanje biti znak ljubavi, a za druge kontrola. Ono što se potvrđuje u više istraživanja jeste da upotreba informacionih tehnologija može izazvati ljubomoru, anksioznost i nepoverljivost prema partneru/partnerki, što dalje povećava nivo kontrolišućeg ponašanja u onlajn prostoru. Upravo zbog povećanih mogućnosti praćenja kretanja partnera/partnerke, uvida u njegove/njene interakcije sa drugim ljudima, naročito sa osobama suprotnog pola, osećanja ljubomore i anksioznosti mogu podstaknuti praćenje i uznemiravanje partnera/partnerke (Rueda et al., 2015). Adolescentkinje na uzrastu od 12 do 13 godina izveštavale su o anksioznosti, pa čak i opsesiji, u zavisnosti od nivoa i učestalosti komunikacije sa partnerom. Tako su, na primer, neke od njih opisivale da je doživljaj anksioznosti i uznemirenosti pratilo stalno proveravanje telefona, ukoliko partner ne bi odmah odgovorio na poslatu poruku (Stonard et al., 2017). Do sličnih rezultata

dolaze i Ven Oajtsel i saradnici (Van Ouytsel et al., 2019), opisujući odnos između ljubomore, konflikta i kontrole. Slika partnera/partnerke sa nekom drugom osobom postavljena na društvenoj mreži ili uvid u prepiske partnera/partnerke sa drugim ljudima može izazvati ljubomoru koja dalje vodi u pretraživanje profila tih drugih ljudi na društvenim mrežama ili nadziranja partnerovih/partnerkinih mejlova, naloga na društvenim mrežama. Različita istraživanja potvrđuju da savremene informacione tehnologije omogućuju da se kontrola partnera/partnerki sprovodi trenutno, konstantno i ponovljeno (Stonard, 2020).

Podaci o prevalenciji digitalnog partnerskog nasilja, njegovoj specifičnosti u pogledu načina sprovođenja, namene i cilja, nameću potrebu sa specifičnim programima prevencije digitalnog partnerskog nasilja. Takvi programi prevencije trebalo bi da obuhvate rad sa adolescentima/adolescentkinjama na opravdanjima koje navode za činjenje nasilja (npr. ljubomora, agresija kao igra, kontrola kao mera ljubavi i privrženosti) (Borajo et al., 2015), potom uključivanje teme seksualno rizičnog ponašanja u programe prevencije (npr. seksting) (Sánchez et al., 2015), uvođenje teme o digitalnom partnerskom nasilju u program obuke namenjen školskim psiholozima (Johnson et al., 2015), podizanje svesti mladih o rizicima i pravnim posledicama sekstinga kao obliku ponašanja u partnerskim vezama (Walrave et al., 2015). Detaljniji opis jednog programa prevencije u kome su radionice posvećene i digitalnom partnerskom nasilju biće predstavljen u narednom poglavlju.

8. ADOLESCENTSKO PARTNERSKO NASILJE U SOCIOKULTURNOM KONTEKSTU REPUBLIKE SRBIJE

Promena u tumačenju nasilja u partnerskom odnosu od određenja da je to privatni problem ka tumačenju da je reč o javnom problemu, gde država ima obavezu da deluje u cilju suzbijanja i prevencije takvog oblika nasilja, otvara mogućnost da se ovom problemu pristupi na promišljen, strateški i sistematičan način. Ovakav pristup zahtevao je najpre prepoznavanje partnerskog nasilja u zakonskoj regulativi, na osnovu čega bi se dalje razvijale sistemske strategije za njegovu prevenciju. S druge strane, da bi strategije bile utemeljene i primenljive u datom sociokulturnom kontekstu, neophodna su empirijska istraživanja čiji bi rezultati doprineli formulisanju odgovarajućih preporuka. Kako bismo na obuhvatan način sagledali pristupanje ovom problemu u sociokulturnom kontekstu Republike Srbije, u nastavku će biti predstavljeni podaci o adolescentskom partnerskom nasilju kroz zakonsku regulativu Republike Srbije i podaci postojećih empirijskih istraživanja ovog problema.

8.1. Partnersko nasilje u relevantnim zakonskim dokumentima Republike Srbije

Na potrebu prepoznavanja problema nasilja u partnerskim vezama, kao i nasilja nad ženama ukazano je u mnogobrojnim međunarodnim dokumentima.¹² U njima se naglašava da države imaju ključnu ulogu, a vlade odgovor-

---

¹² Neki od ključnih dokumenata Ujedinjenih nacija: *Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (Opšta preporuka br. 9)*, *Deklaracija o eliminaciji nasilja nad ženama*, *Pekinška deklaracija i Platforma za akciju*. Dokumenti Saveta Evrope: *Deklaracija o politikama za borbu protiv nasilja nad ženama u demokratskoj Evropi*, *Preporuka 450/2000 – Nasilje nad ženama u Evropi*, *Preporuka 582(2002) – Nasilje nad ženama u porodici*, *Preporuka REC(2002)5 Komiteta ministara zemalja članica za zaštitu žena od nasilja*, *Preporuka 68(2004) – Kampanja za borbu protiv nasilja nad ženama u porodici u Evropi* (sva dokumenta su objavljena u publikaciji *Nasilje nad ženama – preporuka razvoju*, Autonomni ženski centar, 2006).

nost, da stvore „klimu nulte tolerancije” prema nasilju, prihvatanjem određenih mera i uvođenjem sistema zaštite i prevencije. Pod snažnim pritiskom ženskih pokreta koji su postavili zahteve za radikalno drugačijim pristupom u rešavanju ovog problema, što podrazumeva da se nasilje ne tretira kao „unutrašnja stvar porodice”, već kao ozbiljan društveni problem, u mnogim zemljama, uključujući i Srbiju, partnersko nasilje postaje „vidljivo” i prepoznatljivo (Janković, 2017; Opsenica Kostić i sar., 2017).

Slično kao i u drugim međunarodnim dokumentima, tako je u Republici Srbiji problem partnerskog nasilja prvobitno bio definisan u okviru određenja termina nasilja u porodici, koji kao krovni termin obuhvata različite oblike nasilja između bliskih osoba. Nasilje u porodici u Srbiji prvi put postaje pravno sankcionisano i inkriminisano u *Zakonu o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srbije*¹³ 2002. godine (IDKZ 2002, član 118a), te se 2002. može smatrati godinom pravnog „rođenja” nasilja u porodici u Srbiji. Prepoznavanje i izdvajanje ovog nasilnog ponašanja od drugih dovodi do čitavog niza lančanih i institucionalnih odgovora na „otkriveni” problem. Nasilje u porodici se ovde definiše kroz navođenje oblika nasilja koji će se sankcionisati i posledica koje nasilje može da proizvede (član 118a). Značenje nasilja u porodici sagledano kroz ovaj zakon najvećim delom se poklapa sa značenjem fizičkog i psihičkog nasilja, dok ostali oblici nasilja ovakvim definisanjem nasilja u porodici nisu prepoznati (npr. seksualno i ekonomsko).

Naredno redefinisavanje značenja nasilja u porodici u pravnim dokumentima sledi 2005. godine kada dolazi do usvajanja *Krivičnog zakonika* (KZ 2005)¹⁴. Upoređivanjem značenja nasilja u porodici u IDKZ 2002 i KZ 2005 može se zaključiti da se promena u definisanju značenja nasilja u porodici ogleda, najpre, u proširenju razumevanja nasilnih postupaka, kao i posledica koje nasilje izaziva. Nasilnim postupcima se ne smatraju samo fizički napadi, već i ponašanja koja mogu biti ugrožavajuća, a da nisu fizička – drsko i bezobzirno ponašanje. Domen posledica nasilja u porodici se jasnije povezuje sa posledicama koje nasilje ima po psihičko zdravlje, isticanjem da nasilni postupci dovode do narušavanja spokojstva onog prema kome je nasilje usmereno. U ovom zakonu prisutna je nepreciznost u određivanju članova porodice, što dovodi do različitih tumačenja i različitog postupanja u sudskoj praksi i do mogućnosti da se nasilje nekih članova porodice ne sankcioniše. Na ovaj problem se ukazuje u mnogim teorijskim analizama naših zakona o nasilju u porodici (Konstantinović Vilić i Petrušić, 2007).

---

¹³ *Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srbije*, 2002. godina, član 118a; Službeni glasnik RS, br. 10/2002 od 1.3.2002. godine i 11/2002.

¹⁴ *Krivični zakonik Republike Srbije*, 2005. godina, član 194; Službeni glasnik RS, br. 85/2005 od 6.10.2005., 88/2005 i 107/2005.

U 2005. godini je pored *Krivičnog zakonika* donet i *Porodični zakon*¹⁵. Nasilje u porodici definisano u *Porodičnom zakonu* (član 197) odnosi se na fizičko, psihičko i seksualno nasilje. U kontekstu razumevanja nasilja u adolescentskim partnerskim vezama, ovaj zakon je važan zbog definisanja članova porodice. Tako se prema ovom zakonu članovima porodice smatraju: supružnici ili bivši supružnici, deca, roditelji i ostali krvni srodnici, te lica u tazbinskom ili adoptivnom srodstvu, odnosno, lica koja vezuje hraniteljstvo, lica koja žive ili su živela u istom porodičnom domaćinstvu; vanbračni partneri ili bivši vanbračni partneri, lica koja su međusobno bila ili su još uvek u emotivnoj ili seksualnoj vezi, odnosno, koja imaju zajedničko dete ili je dete na putu da bude rođeno, iako nikada nisu živela u istom porodičnom domaćinstvu. Upravo, ovim poslednjim dopunama obuhvaćeni su i partnerski odnosi u adolescentskim vezama, s obzirom na to da nije određena starosna granica osoba koje mogu stupiti u partnerske odnose.

Posledično, sa razvijanjem svesti o ozbiljnosti problema nasilja u porodici, prepoznavanjem različitih oblika i manifestacija nasilja i posledica koje ima na celokupno zdravlje čoveka, u 2011. godini dolazi do usvajanja *Nacionalne strategije za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima*¹⁶ (u daljem tekstu *Strategija*). Nasilje se u *Strategiji* definiše manifestacijama fizičkog, psihičkog, seksualnog i ekonomskog oblika nasilja. Paralelno sa „odrastanjem” pojma, razvijaju se i različite društvene prakse koje za cilj imaju suzbijanje ove neželjene pojave u društvu.

Strategija predviđa lepezu strateških ciljeva koji treba da dovedu do eliminacije ovih oblika nasilja, te se na taj način pokreće čitav niz institucionalnih odgovora, odnosno, razvijaju se nove delatnosti rada različitih institucija. Jedan od strateških ciljeva koji je važan i u kontekstu suzbijanja i prevencije nasilja u partnerskim vezama adolescenata i adolescentkinja je i obrazovni rad sa decom i mladima, na svim nivoima obrazovanja i vaspitanja, primenom sadržaja koji se odnose na sprečavanje nasilja nad ženama i u partnerskim odnosima, a koje treba razvijati primenom različitih nastavnih sadržaja i vannastavnih programa. Takođe, *Strategijom* se predviđa i sprovođenje obuka za zaposlene u nadležnim organima i službama, obezbeđivanje stalnog obrazovanja zaposlenih, kako na osnovnim studijama, tako i u toku profesionalnog usavršavanja, kao i sprovođenjem akreditovanih obrazovnih programa s ciljem uočavanja i razumevanja nasilja u porodici. Programi obuke o nasilju nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima uvode se i u planove i programe obuka stručnog usavršavanja za direktne pružaoce usluga

¹⁵ *Porodični zakon Republike Srbije*, 2005. godina, član 197; Službeni glasnik RS, br.18/2005.

¹⁶ *Nacionalna strategija za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima*, 2011. godina; Službeni glasnik RS, br. 27/2011 od 20.4. 2011.

žrtvama nasilja. Da je nasilje javni, a ne privatni problem, ogleda se u aktivnostima koje se predviđaju, a koje se odnose na organizovanje i sprovođenje istraživanja o nasilju nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima na reprezentativnim uzorcima u državi.

Sledeći važan dokument za prepoznavanje partnerskog nasilja u adolescentskim vezama i osmišljavanje sistemskih strategija za reagovanje je *Nacionalna strategija za mlade za period od 2015. godine do 2025. godine*.¹⁷ U ovoj Strategiji definisano je devet strateških ciljeva kao željenih, prome-njenih stanja kada su u pitanju mladi, u oblastima od interesa za mlade. Jedan od strateških ciljeva je i obezbeđivanje uslova za razvijanje bezbednosne kul-ture mladih. Najpre, u okviru ovog strateškog cilja prepoznata je veća izlože-nost bezbednosnim rizicima i pretnjama koje utiču na ugrožavanje fizičkog opstanka i integriteta mladih, kao i na mogućnost da vode kvalitetan način života, u sigurnom okruženju. Neke od aktivnosti koje su prepoznate u Stra-tegiji, a koje se mogu povezati sa nastojanjem države da spreči partnersko nasilje među mladima jesu: podržati programe koji osposobljavaju mlade da prepoznaju i adekvatno reaguju na digitalno nasilje, tj. nasilje koje nastaje primenom informacione tehnologije; razviti nove načine komunikacije u di-gitalnom prostoru sa mladima koji imaju problem bezbednosne prirode, gde su svi akteri međusobno povezani i usmereni ka potrebama mladih; razviti i podržati aktivnosti za prevenciju i suzbijanje rodno zasnovanog, seksualnog nasilja i nasilja u partnerskim odnosima; podržati programe vršnjačke eduka-cije i interkulturalnog učenja koji promovišu toleranciju, razumevanje i anti-diskriminaciju; obezbediti saradnju i sinergiju u radu institucija na lokalnom nivou radi zaštite mladih od bezbednosnih rizika i pretnji.

Pored ovog strateškog dokumenta, kojim je problem nasilja u partner-skim vezama među mladima direktno prepoznat, postoji još jedan, koji ga na indirektan način prepoznaje. U pitanju je *Strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja za period 2020. do 2023. godine*.¹⁸ U ovom dokumentu je kao oblik rodno zasnovanog nasilja prepoznato i nasilje u (ranim) partnerskim vezama, a takođe je posebna pažnja posvećena digitalnom nasilju i nasilju u vaspitno-obrazovnim ustanovama. S tim u vezi, samo neke od prepoznatih potrebnih aktivnosti su: organizovati obuke za savetnike/savetnice, spoljne saradnike/saradnice za zaštitu dece od nasilja; organizovati edukativne aktiv-nosti dece za prepoznavanje rizika i reagovanje u situacijama nasilja u okviru redovnih i vannastavnih predškolskih i školskih programa; organizovati vrš-

---

¹⁷ *Nacionalna strategija za mlade za period od 2015. do 2025. godine*, Službeni glasnik RS, br. 22/2015.

¹⁸ *Strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja za period od 2020. do 2023. godine*, Službeni glasnik RS, br. 80/2020.

njačke radionice/tribine o prevenciji i zaštiti dece od svih oblika nasilja, kao i o nenasilnim načinima rešavanja sukoba; organizovati multisektorske obuke (zdravstvo, socijalna zaštita, obrazovanje, policija) za prepoznavanje i regulisanje detetovog agresivnog ponašanja, kao i za poboljšanje veština za rad sa decom koja imaju probleme u ponašanju; kreirati i realizovati obuke timova za zaštitu od nasilja u obrazovnim ustanovama, za prepoznavanje i procenu rizika za dete, kao i za primenu i praćenje sprovođenja propisanih procedura.

Vlada Republike Srbije je 2005. godine usvojila i *Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*¹⁹, sa ciljem da se definiše okvir za uspostavljanje efikasne, međusektorske mreže za zaštitu dece od zlostavljanja, zanemarivanja, eksploatacije i nasilja. Dokument se odnosi na decu u porodici, kao i u institucijama (uključujući i školu). Pored *Opšteg protokola*, usvojeni su i posebni sektorski protokoli, koji definišu posebne uloge i procedure u zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja za svaki od relevantnih sektora u okviru sistema zaštite – sistema socijalne zaštite, obrazovanja, policije, zdravstva i pravosuđa.

Škola po prirodi svoje vaspitno-obrazovne delatnosti ima potencijala za rad na prevenciji i sprečavanju ovog oblika nasilja. S tim u vezi, 2019. godine usvojen je još jedan važan dokument, *Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje* (u daljem tekstu *Pravilnik*).²⁰ Pod ustanovom se ovim *Pravilnikom* podrazumeva predškolska ustanova, osnovna i srednja škola i dom učenika, a kao oblici nasilja definisani su fizičko, psihičko, socijalno i digitalno nasilje. Osim navedenih oblika, nasilje i zlostavljanje prepoznaju se i kroz: zloupotrebu, seksualno nasilje, nasilni ekstremizam, trgovinu ljudima, eksploataciju deteta i učenika i dr. *Pravilnik* se odnosi na nasilje koje se može dešavati između različitih aktera unutar školskog sistema, pa tako i nasilja jednog učenika nad drugim učenicom, što bi moglo da uključi i partnersko nasilje između učenika i učenica. Aktivnosti unutar škole podeljene su na preventivne i interventne aktivnosti. U okviru prevencije nasilja definisana su prava, obaveze i odgovornosti svih zaposlenih, dece i učenika, kao i roditelja. Takođe, ovim *Pravilnikom* je definisano da ustanova mora da ima *tim za zaštitu od diskriminacije, nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja* koji čine članovi iz redova zaposlenih (nastavnik/nastavnica, vaspitač/vaspitačica, stručni saradnik/saradnica, sekretar/sekretarka i dr.). Ustanova može da uključi u *tim* i predstavnike roditelja i lokalne zajednice, učeničkog parlamenta i, po potrebi, odgovarajuće stručnja-

¹⁹ *Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*, Vlada Republike Srbije, 2005.

²⁰ *Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje*, Službeni glasnik RS, br. 46/2019 i 104/2020.

ke (npr. socijalne radnike, specijalne pedagoge, lekare, predstavnike policije i dr.). Između ostalog, zadaci *tima* su: priprema programa zaštite u skladu sa specifičnostima ustanove i utvrđenim merama za unapređivanje na osnovu analize stanja; učestvovanje u obukama i projektima za razvijanje kompetencija zaposlenih potrebnih za prevenciju i intervenciju u situacijama nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja; predlaganje mera za prevenciju i zaštitu; organizovanje konsultacija i učestvovanje u proceni rizika i donošenja odluka o postupcima u slučajevima sumnje ili dešavanja nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja. Kada su u pitanju intervencije u slučaju nasilja između učenika/učenica, interveniše se na osnovu razvrstavanja nasilja u tri nivoa, od najblažeg do najtežeg oblika. U zavisnosti od težine oblika nasilja varira i broj osoba koje će biti uključene u intervencije, pa tako pored školskog osoblja i stručnih saradnika/saradnica, mogu biti uključeni i roditelji i institucije kao što su policija, centar za socijalni rad, zdravstvena ustanova.

Pored opisanih dokumenata, postoje i druga zakonska i podzakonska akta, koja su takođe nadležna za problem nasilja u partnerskim vezama, kao što su: *Ustav Republike Srbije* (Službeni glasnik RS, broj 98/06, 115/21, 16/22), *Zakon o maloletnim učiniocima krivičnog dela* (Službeni glasnik RS, broj 85/05), *Zakon o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima* (Službeni glasnik RS, broj 32/13), *Zakon o zabrani diskriminacije* (Službeni glasnik RS, broj 22/09), *Zakon o socijalnoj zaštiti* (Službeni glasnik RS, broj 24/11), *Zakon o policiji* (Službeni glasnik RS, br. 6/16, 24/18 i 87/18) i drugi.

8.2. Pregled istraživanja o nasilju u adolescentskim partnerskim vezama u Republici Srbiji

Prepoznavanje nasilja u partnerskim vezama kroz zakonsku regulativu stvorilo je okvir za delovanje mnogih institucija, vladinih i nevladinih organizacija, udruženja civilnog društva, da iz sopstvenih domena odgovore na postavljene strateške ciljeve za sprečavanje i prevenciju partnerskog nasilja. Prvi korak ka implementaciji odgovarajućih preventivnih mera podrazumevao je istraživački rad i mapiranje postojećeg stanja.

U jednom od istraživanja sa ovih prostora, problem partnerskog nasilja u vezama adolescenata i adolescentkinja ispitivan je kao jedan od oblika rodno zasnovanog nasilja. Studija koju su sprovele Čerimanova i saradnice²¹

---

²¹ Istraživanje je sproveo Centar za studije roda i politike Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu u saradnji sa institucijama koje su učestvovala u dva projekta: *Škola bez nasilja* (uz podršku kancelarije UNICEF-a u Srbiji, jedinice za prevenciju nasilja, Ministarstva prosvete,

(Ćeriman i sar., 2015) bavila se istraživanjem rodno zasnovanog nasilja u pedeset osnovnih i srednjih škola u Srbiji, i ovom studijom je bilo obuhvaćeno ukupno 24982 subjekta istraživanja iz redova učenika i učenica (od četvrtog razreda osnovne škole do četvrtog razreda srednje škole) i nastavnika ovih škola. Cilj ovog istraživanja je bio dvostruk. Jedan njegov deo bio je usmeren na ispitivanje stavova o rodnim ulogama i rodnim stavovima (teme vezane za sistem vrednosti), a drugi na učestalost rodno zasnovanog nasilja, uzimajući u obzir različite oblike nasilja, uključujući i ono u adolescentskim vezama. Kada su u pitanju stavovi prema rodno zasnovanom nasilju, rezultati ovog istraživanja pokazuju na prisutnost visoke tolerancije na nasilje. Naime, jedan od podataka je da mladići, više nego devojke, pravdaju nasilje u partnerskom odnosu. Tako, na primer, procenat mladića koji se slaže sa rečenicom „Nekada je opravdano da dečko svojoj devojci lupi šamar” raste sa uzrastom (15% mlađih osnovaca, 19% starijih osnovaca i 21% srednjoškolaca). Međutim, kada su u pitanju devojke, procenat onih koje su saglasne sa ovim stavom se smanjuje sa uzrastom (8% u osnovnoj školi do 4% u srednjoj školi). Takođe, rezultati pokazuju da grupa koja u najvećem procentu ne opravdava rodno zasnovano nasilje jesu devojke u srednjoj školi.

Kada je u pitanju iskustvo rodno zasnovanog nasilja, ispitivano je četrnaest oblika nasilja, čiji je raspon od rodnih predrasuda do seksualnog uznemiravanja. Procenat izloženosti rodno zasnovanom nasilju se povećava sa uzrastom, a njegovi oblici se razlikuju prema rodnoj pripadnosti (prema devojka i prema mladićima). Prema navedenom istraživanju, 48% učenica četvrtog razreda osnovne škole prijavljuje da su trpele neki oblik rodno zasnovanog nasilja; taj procenat se povećava sa uzrastom i dostiže 85% u osmom razredu. I nasilje prema mladićima raste sa uzrastom i dostiže 81% u osmom razredu osnovne škole, s tim da oni češće i više čine nasilje, kako prema devojka tako i prema mladićima. Trend povećanja procenata izloženosti rodno zasnovanom nasilju vidljiv je i u srednjim školama. Rezultati istraživanja na poduzorku od 6907 srednjoškolaca i srednjoškolki pokazuju da je 41% mladih izjavilo da je bar jednom doživelo neki oblik nasilja u partnerskoj vezi. I mladići i devojke su najviše izloženi psihičkom nasilju (kontrolisanom kretanju i postupanju od strane partnera) (36% i 34%). Od ukupnog broja ispitanika/ispitanica, 10% mladića i 5% devojaka izjavljuje da je doživelo fizičko nasilje od strane partnera/partnerke. Kada je u pitanju seksualno nasilje, 12,5% mladića i 7% devojaka je doživelo prisiljavanje na poljupce i dodire, dok je prisiljavanje na seksualni čin doživelo 11% muškaraca i 3,5 % žena.

---

nauke i tehnološkog razvoja, i Instituta za psihologiju, Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu) i *Integrirani odgovor na nasilje nad ženama* (uz podršku UNICEF-a, UNDP-a i UN Women-a).

Ohrabrujući podaci iz ovog istraživanja su da postoji saglasnost među decom i odraslima o potrebi da se o ovoj temi govori i uči. U tom smislu, 77% učenika i učenica u osnovnoj školi i 69% učenika i učenica u srednjoj školi složilo se da je potrebno da se o ovoj temi više govori u školi. Istovremeno, 75% zaposlenih u osnovnim školama i 68% zaposlenih u srednjim školama izrazilo je spremnost da učestvuje u stručnom usavršavanju na temu rodno zasnovanog nasilja i rodne ravnopravnosti. Opšta preporuka autorki ovog istraživanja je da su potrebne dugoročne reforme obrazovnog procesa, ali i hitne interventne mere, da bi se suzbile posledice rodno zasnovanog nasilja u školama u Srbiji (Ćeriman i sar., 2015).

Inicijativa za istraživanje problema nasilja u partnerskim vezama adolescenata i adolescentkinja prepoznaje se u projektnim aktivnostima različitih organizacija civilnog društva koje u sklopu različitih projekata pristupaju proučavanju ovog problema. Tako je u sklopu projekta *Prevenција nasilja u adolescentskim vezama* udruženje Crvena linija iz Novog Sada sprovelo istraživanje sa ciljem utvrđivanja kvaliteta adolescentskih partnerskih veza i prisutnosti nasilja u njima (Batić, 2015). Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 382 mladih, uzrasta od 15 do 20 godina (118 ispitanika i 263 ispitanice). Dobijeni podaci pokazuju da je od oblika psihičkog nasilja najzastupljenije doživljavanje ljubomornog ponašanja od strane partnera/partnerke, što se dešava u partnerskim vezama 76,2% ispitanika/ispitanica. O doživljenoj kontroli aktivnosti od strane partnera/partnerke (npr. gde je, sa kim je, kada se vraća) izvestilo je 46,5% ispitanika/ispitanica. Kada su u pitanju oblici fizičkog nasilja, guranje od strane partnera/partnerke se javilo bar jednom kod 15,4% ispitanika/ispitanica, a udaranje od strane partnera/partnerke je doživelo 9,6% ispitanika/ispitanica. Najređi vid doživljenog nasilja je seksualno partnersko nasilje. Neželjene dodire tela od strane partnera ili partnerke je doživelo 10,8% ispitanika/ispitanica, a prisilan seksualni odnos iniciran od strane partnera/partnerke je doživelo 7,3% ispitanika/ispitanica. Pored podataka o zastupljenosti različitih oblika partnerskog nasilja, u istraživanju su utvrđeni i drugi podaci značajni za razumevanje i reagovanje na partnersko nasilje. Tako, na primer, podaci pokazuju da osobe koje su više senzibilisane za prepoznavanje partnerskog nasilja imaju i manje ličnog iskustva doživljenog nasilja. Kada su u pitanju rodne razlike u pogledu doživljavanja određenih oblika partnerskog nasilja, statistički značajne razlike utvrđene su jedino za iskustvo doživljenog seksualnog nasilja, i to u korist mladića. Pored toga, analiza rodnih razlika u odnosu na konkretne stavke iz upitnika pokazuje da mladići više nego devojke doživljavaju nazivanje pogrđnim imenima, udaranje, prisilan seksualni odnos, komentare od strane partnerke, neželjene intimne odnose i milovanje na mestima na kojima nisu želeli.

Na teritoriji grada Kragujevca sprovedeno je istraživanje u okviru Regionalnog programa lokalne demokratije na Zapadnom Balkanu²² na uzorku 368 srednjoškolaca i srednjoškolki, uzrasta od 15 do 19 godina (Perić i Jovanović Belotić, 2020). Rezultati ovog istraživanja pokazuju da je 70% ispitanika i ispitanica bilo izloženo psihičkom nasilju bar jednom u partnerskoj vezi. Svaki šesti ispitanik/ispitanica je bio/bila izložen/izložena i fizičkom nasilju, pri tome je svaki sedmi ispitanik/ispitanica u vezi doživeo/doživela šamar (14% mladih). Različiti vidovi seksualnog nasilja su prisutni kod 8% mladih, a najzastupljenije su forme seksualnog uznemiravanja. Materijalno nasilje, u vidu uništavanja predmeta ili udaranja u predmete iskusilo je 5% mladih osoba. Nasilje se najčešće ispoljava kroz izrazito ljubomorno ponašanje, kod svake druge mlade osobe koja je bila u vezi. Izrazito ljubomorno ponašanje ispoljavaju u sličnom procentu i mladići i devojke. Slična nasilna ponašanja iz spektra psihičkog nasilja su takođe često prisutna. Svaka treća mlada osoba se suočava sa nekim od kontrolišućih ponašanja partnera/partnerke, kao što su kontrola kretanja, načina provođenja vremena ili izbor prijatelja. Jedna od četiri mlade osobe je u vezi bila izložena emocionalnom ucenjivanju (Perić i Jovanović Belotić, 2020). Rezultati ovog istraživanja pokazuju zabrinjavajuće podatke da mladi u velikom procentu normalizuju neke oblike nasilnog ponašanja u partnerskim vezama. Tako na primer, 53% mladih smatra da je želja partnera/partnerke da u svakom momentu zna gde se partner/partnerka nalazi znak ljubavi, dok 42% mladih smatra da je izrazita ljubomora znak ljubavi, a ne nasilja. Takođe, 27% ispitanika/ispitanica smatra znakom ljubavi pretnju partnera/partnerke da će se ubiti ukoliko ga partner/partnerka ostavi.

Jedno skorije istraživanje nasilja u adolescentskim partnerskim vezama sprovedeno je 2022. godine u okviru projekta *Da veze ne budu bezveze* koji je realizovao Centar za razvoj građanskog društva Protekta iz Niša, uz podršku Ministarstva omladine i sporta RS. Cilj ovog projekta bio je unapređenje i zaštita položaja posebno osetljivih i vulnerabilnih grupa, a to su u ovom slučaju bili mladi žrtve nasilja u partnerskim vezama. Istraživanjem je obuhvaćeno 1000 ispitanika, 560 učenica i 440 učenika srednjih škola, uzrasta od 15 do 19 godina. Istraživanje je sprovedeno u šest gradova u Srbiji, u Bečeju, Vranju, Nišu, Pirotu, Požegi i Prokuplju. Metodologija sprovođenja istraživanja bila je slična prethodno opisanim istraživanjima, zadavanjem upitnika za procenu zastupljenosti nasilja u partnerskim vezama adolescenata/adolescentkinja i upitnika za ispitivanje stavova koji se mogu povezati sa nastankom ili održavanjem nasilja u partnerskim vezama.

U ovom istraživanju, ispitanici i ispitanice su saopštavali o ličnom iskustvu doživljenog nasilja, ali i o sopstvenim saznanjima da li neko iz njihovo-

²² Program je finansirala Evropska unija (EU), a sproveo Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Srbiji.

vog okruženja doživljava nasilje u partnerskoj vezi. Rezultati pokazuju da je 37,9% ispitanika/ispitanica doživelo neki oblik nasilja u partnerskoj vezi. Između ostalog, podaci pokazuju da je 14,2% ispitanika/ispitanica bilo žrtva više od jednog oblika nasilja, 11,9% je bila žrtva verbalnog nasilja, 7,8% digitalnog nasilja, a 4,9% je pretrpelo verbalno i digitalno nasilje zajedno, 1,7% je pretrpelo seksualno nasilje, 1,2% fizičko i 1% ekonomsko nasilje. Pored ličnog iskustva nasilja, 43,7% ispitanika/ispitanica imalo je saznanje da drug/drugarica trpi neki oblik nasilja u vezi. Od ispitivanih stavova, alarmantni podaci su da se 25,5% ispitanika/ispitanica složilo sa tvrdnjom da ako neko prevari momka/devojku zaslužuje šamar, kao i da 17,3% ispitanika/ispitanica smatra da jedan šamar nije nasilje²³.

Autonomni ženski centar (AŽC) je nevladina organizacija sa višegodišnjim iskustvom u prevenciji i suzbijanju svakog vida nasilja nad ženama, a prevashodno u partnerskim odnosima. Aktivnosti ove organizacije obuhvaćene su mnogobrojnim projektima, a ovde će biti opisane aktivnosti u okviru dva projekta relevantna za temu partnerskog nasilja u adolescentskim vezama. Jedan od njih je projekat *Nulta tolerancija na rodno zasnovano nasilje*²⁴ koji je realizovan u periodu od 2016. do 2018. godine. Dugoročni cilj ovog projekta ogledao se u povećavanju doživljaja bezbednosti mladih devojaka od seksualnog i rodno zasnovanog nasilja, te su projektne aktivnosti sprovedene u trideset srednjih škola i osam fakulteta. Pored neposrednog rada sa preko 800 učenica/učenika, projektne aktivnosti su bile usmerene i na rad sa više od 400 nastavnica/nastavnika i stručnih saradnica/saradnika srednjih škola (Ignjatović i Iliš, 2018). Kroz vršnjačke edukacije sa mladima su razmatrane teme rodni uloga, rodne ravnopravnosti, diskriminacije, a poseban fokus bio je na prepoznavanju oblika nasilja u partnerskim odnosima. Takođe, tokom trajanja projekta realizovana je i kampanja *Mogu da neću! – Ljubav nije nasilje*, sa ciljem povećanja svesti mladih o neprihvatljivosti nasilnog ponašanja i osnaživanja da se suprotstave nasilju i ne pristaju na nasilje u partnerskim vezama (Prkosovački i sar., 2018).

Ishod ovog projekta predstavlja i nekoliko publikacija koje su od praktičnog značaja za školsko osoblje jer daju smernice za adekvatno reagovanje u cilju suzbijanja i prevencije partnerskog nasilja. Tako su u jednoj od njih (Ignjatović i Iliš, 2018) detaljno opisane aktivnosti koje bi škola trebalo da sprovede u slučaju registrovanja rodno zasnovanog nasilja. Aktivnosti se odnose i na žrtvu i na počinioca nasilja. U odnosu na žrtvu, neophodno je

²³ Rezultati istraživanja izloženi na okruglom stolu: *Kako prepoznati i sprečiti nasilno ponašanje u adolescentskim vezama*; PROTEKTA. <https://www.youtube.com/watch?v=X31JbghFniQ>

²⁴ Projekat je finansijski podržan od strane Fonda Ujedinjenih nacija za suzbijanje nasilja prema ženama (UNTF), a realizovan je uz preporuku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

osigurati bezbednost žrtve, uvažavanje potreba i prava, obezbediti joj pomoć i podršku, potpuno i tačno informisanje, pružiti joj informacije o dostupnim mogućnostima oporavka. U odnosu prema učiniocu nasilja, škola je dužna da inicira postupak u školi za preispitivanje odgovornosti učenika/učenice koji/koja je učinio/učinila nasilje i prijavi učinjeno nasilje nadležnim institucijama (policiji i centru za socijalni rad)²⁵. Aktivistkinje i učesnice ovog projekta istakle su važnost bavljenja pitanjima rodne ravnopravnosti/diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja u redovnom obrazovnom sistemu u Srbiji, na svim nivoima. Takođe, one su ukazale na neuspešnost dotadašnjih napora da se ove teme sistemski uvedu u školske programe i njihovo prisustvo u školama uglavnom kroz periodične, izolovane (projektne) aktivnosti. S tim u vezi, nakon analize nastavnih programa gimnazija i srednjih stručnih škola dati su predlozi nastavnih sadržaja različitih predmeta u okviru kojih je moguće bavljenje temom rodno zasnovanog nasilja i rodne ravnopravnosti/diskriminacije (Ignjatović, 2018), kao i uputstva o načinima na koje se ove teme mogu uklopiti i u nastavne i vannastavne aktivnosti (Ignjatović i sar., 2018). Međutim, ukazano je i na to da predložene aktivnosti i izmene u načinu rada nemaju obavezujući karakter, te da je na kraju odluka samih nastavnika/nastavnica da li će usvojiti date preporuke za implementiranje teme rodno zasnovanog nasilja u nastavni plan predmeta koji predaju.

Pored nasilja u realnom okruženju, nasilje se sa napretkom i povećanom dostupnošću informacionih tehnologija sve učestalije javlja i u digitalnom okruženju među adolescentima i adolescentkinjama. U istraživanju u kome je učestvovalo 3 786 učenika i učenica iz 17 osnovnih i 17 srednjih škola dobijeni su podaci koji svedoče da je među učenicima i učenicama iz Srbije veoma rasprostranjeno korišćenje digitalnih uređaja i interneta, kao i da se dostupnost i učestalost korišćenja povećava sa uzrastom učenika. Dok u četvrtom razredu osnovne škole 84% učenika i učenica poseduje mobilni telefon, na starijem osnovnoškolskom uzrastu mobilni poseduje 94% učenika/učenica, dok je u srednjoj školi samo 1% onih koji ga nemaju. Preko 90% učenika i učenica iz uzorka koristi računar, dok 60% ima svoj računar. Među ispitanim učenicima i učenicama, internet ne koristi 17% učenika/učenica četvrtog razreda, 6,5% starijih osnovaca/osnovki i 3% srednjoškolaca/srednjoškolki. Nema značajnih razlika u korišćenju interneta između mladića i devojaka, ni na jednom uzrastu (Popadić i Kuzmanović, 2016). Iako ovo istraživanje nije usmereno isključivo na partnersko nasilje u digitalnom prostoru, podaci pokazuju da sa uzrastom raste učestalost digitalnog nasilja i broj učenika/

²⁵ Sve preporuke u ovom članku date su u skladu sa *Pravilnikom o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje*, Službeni glasnik RS, br. 46/2019 i 104/2020.

učenica koji su u njega uključeni. U poslednjih godinu dana pre istraživanja, bar jednom je digitalnom nasilju bila izložena petina učenika/učenica četvrtog razreda osnovne škole, trećina starijih učenika i učenica osnovnih škola i dve trećine srednjoškolaca i srednjoškolki. Takođe, od značaja je i utvrđena povezanost između viktimizacije i nasilništva, kao i povezanost uključenosti u digitalno nasilje i uključenosti u „klasične” oblike nasilja (Popadić i Kuzmanović, 2016).

Prepoznajući važnost digitalnog okruženja i u kontekstu partnerskog nasilja u vezama adolescenata i adolescentkinja, AŽC se u okviru projekta *Mogu da neću - Osnaživanje mladih, posebno devojaka, da se suprotstave digitalnom seksualnom i rodno zasnovanom nasilju u partnerskim odnosima*²⁶ usmerava i na istraživanje ovog oblika nasilja. Cilj ovog dvogodišnjeg projekta bio je da doprinese suzbijanju digitalnog seksualnog i rodno zasnovanog nasilja u partnerskim odnosima mladih, a posebno osnaživanju devojaka i njihovom podsticanju da prepoznaju i suprotstave se nasilju. Aktivnosti su bile usmerene na prikupljanje podataka o stavovima mladih, ali i nastavnog osoblja, u srednjim školama, kao i jačanje kapaciteta partnerskih organizacija za delotvorniji odgovor na digitalno rodno zasnovano i seksualno nasilje (Pavlović, 2020).

U istraživanju u okviru ovog projekta učestvovalo je 248 mladih iz deset srednjih škola, 60% devojaka i 40% momaka uzrasta od 14 do 19 godina. Kada je u pitanju lično iskustvo sa doživljenim digitalnim nasiljem, rezultati pokazuju da značajna većina mladih nije imala iskustva sa ispitivanim oblicima digitalnog nasilja²⁷, ali da postoji razlika između formi nasilja kojem su više izložene devojke u odnosu na momke. Devojke su bile izloženije seksualnim komentarima u onlajn prostoru, uceni da će biti objavljene njihove privatne informacije (npr. fotografije, video-zapisi) ukoliko ne pristanu da urade nešto seksualne prirode zauzvrat, zatim, objavljivanju fotografija i videa bez njihovog pristanka. S druge strane, momci su bili izloženiji onlajn pretnjama (npr. putem četa, mejla, komentara) koje su se odnosile na fizičku bezbednost (s tim da su se te pretnje ređe odnosile na pretnju silovanjem kod momaka (8,3%) nego kod devojaka (41,7%)), kao i pritisku da gledaju onlajn pornografiju ili učestvuju u činovima inspirisanim onlajn pornografijom. Dodatna

²⁶ Projekat je sproveden uz finansijsku podršku Evropske unije kroz program *Prava, jednakost i državljanstvo (Rights, Equality and Citizenship Program)*, a u saradnji sa tri ženske organizacije iz Evrope: CESI – Centar za edukaciju, savetovanje i istraživanje iz Hrvatske, NANE – Žene za žene zajedno protiv nasilja iz Mađarske i Fondacijom INDERA iz Španije.

²⁷ Primeri ispitivanih oblika digitalnog nasilja: komentarisane objave na seksualni način, objava ili pretnja objavljivanjem sadržaja bez odobrenja, ucenjivanje objavljivanjem različitih sadržaja ako se ne uradi nešto seksualne prirode zauzvrat, onlajn pretnje koje se odnose na fizičku bezbednost, podsticanje na gledanje onlajn pornografije.

razlika između devojaka i mladića vidljiva je i u tome ko su počinioci nasilja kojem su bili izloženi. Naime, devojke su za gotovo svaki vid nasilja koji im se desio više puta ili često²⁸ izveštavale da je, između ostalog, počinjen od strane partnera ili bivšeg partnera, i to u gotovo trećini slučajeva. Primera radi, 33,3% devojaka koje su više puta ili često bile izložene uceni da će biti objavljene njihove privatne fotografije ili snimci ukoliko ne pristanu da urade nešto zauzvrat seksualne prirode, izvestilo je da su to doživele od partnera ili bivšeg partnera. Takođe, 30,4% devojaka koje su više puta ili često bile izložene objavljivanju uvredljivih fotografija, videa, veb-stranica ili stvaranju lažnog naloga pod njihovim imenom, to je doživelo od strane (bivšeg) partnera; 29,2% devojaka koje su više puta ili često bile izložene onlajn pretnjama koje su se odnosile na fizičku bezbednost takođe su to doživele od strane (bivšeg) partnera. S druge strane, mladići gotovo ni za jedan vid nasilja koji im se desio više puta ili često nisu prijavili da su doživeli u okviru partnerskog odnosa (Pavlović, 2020).

Takođe, u ovom istraživanju su bile ispitivane i neke od praksi koje se dešavaju između partnera u onlajn prostoru. Tako, na primer, o svojevremenoj slanju fotografija partneru na kojima pokazuju intimne delove tela svedoči 13,2% devojaka, a zato što im je to partner tražio 3,3% devojaka. Mladići su to radili jer su želeli u 17,5% situacija, a zato što im je traženo u 9,3%. Kada je reč o razmeni lozinki za onlajn naloge sa partnerom/partnerkom, 17,3% devojaka i 22,9% mladića prijavljuju da su to radili, gde su devojke češće prijavljivale da je dolazilo do zloupotreba – u 15,4% slučajeva, za razliku od momaka, koji su ovo prijavili u 4,5% slučajeva (Pavlović, 2020).

Škola i školsko okruženje mogu biti jedan od značajnih aktera u strategijama suzbijanja i prevencije digitalnog partnerskog nasilja jer mogu ponuditi informacije, obuku, smernice i mehanizme koji podržavaju sigurnost mladih u onlajn prostoru i na društvenim mrežama (Monks & Van Zalk, 2020). Iz tih razloga, od važnosti je i razumeti koliko su nastavnici/nastavnice upoznati/upoznate sa postojanjem nasilja u emotivnim vezama svojih učenika i učenica i kako vide svoje kompetencije i ulogu škole u vezi sa ovom temom. Rezultati istraživanja u kome je učestvovalo 209 predstavnika/predstavnica iz devet srednjih škola u Srbiji (dominantno iz redova nastavnika/nastavnica i stručnih saradnika/saradnica, 77% ženskog i 23% muškog pola), pokazuju da ispitanici i ispitanice iz ovog uzorka imaju najviše informacija o postojanju psihičkog, zatim fizičkog, a u najmanjem procentu o seksualnom zlostavljanju kojem su izloženi učenici i učenice u njihovim školama. Takođe, dobijeni su podaci da predstavnici/predstavnice škola imaju dva puta češće saznanje

²⁸ Broj mladih koji su izvestili da su određene oblike nasilja doživeli više puta ili često je vrlo nizak, te je neophodno podatke tumačiti sa rezervom.

o psihičkom zlostavljanju devojaka tokom zabavljanja (35,4%) nego mladića (15,8%), dok je čak šest puta češće saznanje o prisustvu fizičkog nasilja prema devojkaama tokom zabavljanja u odnosu na mladiće (19,1% i 3,3%), kao i seksualnog nasilja (6,2% devojaka i 1% mladića). Kada je reč o digitalnom partnerskom nasilju, prema saznanjima ispitanika/ispitanica, devojke su više nego mladići izložene slanju poruka pretećeg sadržaja, širenju glasina i zastrašivanju kada ne odgovore na poruke, korišćenju informacija sa sopstvenih stranica radi omalovažavanja, slanju poruka zbog kojih se osećaju nebezbedno, postavljanju fotografija zbog kojih se osećaju neprijatno i korišćenju njihovih naloga bez dozvole (Ignjatović i Ileš, 2020; Ignjatović i Ileš, 2022). Što se tiče procene sopstvenih kompetenci u pružanju pomoći u slučaju nasilja u partnerskim vezama učenika i učenica, jedna trećina ispitanih procenjuje da trenutno ima znanja i veštine da pruži pomoć svojim učenicama i učenicima u odnosu na sve forme zlostavljanja. Predstavnici/predstavnice škola procenjuju da najmanje znanja imaju u vezi sa seksualnim zlostavljanjem u partnerskim odnosima mladih (28% uzorka). Više od polovine ispitanih smatra da poseduje samo delimične kompetencije da pruži podršku, a tri četvrtine (73%) nije imalo iskustvo obraćanja za pomoć učenice ili učenika zbog bilo kog oblika doživljenog zlostavljanja tokom zabavljanja (Ignjatović i Ileš, 2020; Ignjatović i Ileš, 2022).

Prepoznajući potrebu nastavnika za dodatnim saznanjima o problemu nasilja u partnerskim vezama adolescenata i adolescentkinja, kako u realnom tako i u digitalnom okruženju, grupa autorki pripremila je priručnik za nastavnike namenjen primarnoj prevenciji digitalnog seksualnog i rodno zasnovanog nasilja u intimnim partnerskim vezama (Ignjatović i Ileš, 2021). Kao glavni oblik rada prepoznate su aktivnosti u okviru radionica koje su osmišljene tako da pomognu mladima do razumeju društveno uslovljene rodne norme i način na koje one formiraju identitet pojedinca i utiču na obrasce ponašanja; da povećaju svest o mitovima i verovanjima o romantičnoj ljubavi; da povećaju znanje o različitim oblicima (digitalnog) seksualnog i rodno zasnovanog nasilja, o tome kako takvo nasilje utiče na njih i njihove vršnjake i koje psihološke i pravne posledice može imati; da se informišu o načinima zaštite, podrške i strategijama u suočavanju sa ovim problemom, kao i da se osnaže do postanu akteri u promenama, tako sto će osvestiti svoje moći (lično i kolektivno) da spreče nasilje. Za ostvarivanje ovih ciljeva kreirane su radionice na četiri teme.

Prva tema *Rodne norme i društveno uslovljavanje: demaskiranje muškosti i ženskosti* ima za cilj razumevanje odnosa između rodnih uloga, socijalizacije, usvajanja vrednosnih poruka i uverenja o tome šta znači „biti muškarac” ili „biti žena”. Učesnici i učesnice se pozivaju da razmišljaju o „rodnoj

kutiji”²⁹ koja se odnosi na sve aspekte ljudskog života i sadrži različite „save-te”, obaveštenja, o tome šta treba da budemo, kako da razmišljamo, da govorimo, krećemo se, sve u skladu sa ustanovljenim društvenim normama. Kroz iskustveni rad i diskusiju razmatraju se karakteristike ženske i muške „rodne kutije”, kao i posledice u vidu nagrada i kazni ukoliko se neko ne saobrazi sa „rodnom kutijom”. Neke od kazni mogle bi biti omalovažavanje, ruganje, glasine, pogrdna imena, ugrožena reputacija i dr.

Druga tema, *Nasilje u adolescentskim vezama: rodno uslovljeni odnosi moći, seksualnost, romantična ljubav i zdravi odnosi*, ima za cilj da učesnike i učesnice radionica upozna sa znacima upozorenja koji mogu ukazati da se u vezi dešava zlostavljanje, kao i podizanje svesti o tome da romantični mitovi koje naučimo putem socijalizacije normalizuju nasilne veze i moguće znake upozorenja o vezama u kojima se dešava zlostavljanje. Kroz analizu priče „Princ na belom konju”³⁰ ukazuje se na manipulativne taktike nasilnika koje se koriste sa ciljem ostvarivanja moći nad drugom osobom i njenog izolovanja od svih veza sa drugim ljudima. Učesnicima i učesnicama se ukazuje na to da su ove taktike delotvorne zato što se oslanjaju na mitove o romantičnoj ljubavi koji se, između ostalog, odnose i na razumevanje da je romantično kada neko želi da provede svaki slobodan trenutak sa partnerom/partnerkom, i kako bi na tome taj partner/partnerka trebalo da bude zahvalan/zahvalna. Krajnji ishod ove radionice je ukazivanje na drugačije mogućnosti i perspektive iz kojih možemo da definišemo značenje ljubavi i romantičnih odnosa, a koje kao takve ne povređuju granice partnera/partnerke i njegova/njena osnovna ljudska prava.

Treća tema *Digitalno seksualno nasilje* ima za cilj podizanje svesti o vidovima kontrole u onlajn okruženju o nasilju u partnerskim vezama mladih i podsticanje mladih da daju podršku žrtvama nasilja. Kroz interakciju sa učesnicima i učesnicama, analiziraju se različite situacije onlajn kontrole i nasilja, čime se učesnici/učesnice upoznaju sa značenjem digitalnog partnerskog nasilja i različitim manifestacijama ovog oblika nasilja. Takođe, učesnicima i učesnicama se ukazuje na različite znake koji mogu biti upozoravajući da su izloženi digitalnom nasilju od strane partnera/partnerke i kako da postavе granice prilikom komuniciranja na mreži kada su u partnerskom odnosu. Drugi segment ove radionice odnosi se na osnaživanje učesnika/učesnica da reaguju pružajući podršku žrtvi, ukoliko bi se našli u poziciji posmatrača/po-smatračice nasilja. Učesnici/učesnice se ohrabruju da reaguju na način kojim jasno izražavaju stav da žrtva nikada nije kriva za nasilje koje joj se dešava i da je nasilje kao oblik ponašanja neprihvatljivo.

²⁹ „Rodna kutija” simbolično označava skup rodni uloga namenjenih muškarcima i ženama.

³⁰ U: Ignjatović, T. i Ileš, M. (2021). *Prevenција i odgovor na (digitalno) seksualno i rodno zasnovano nasilje – priručnik za nastavnike*. Autonomni ženski centar, str. 97.

Poslednja tema *Posmatrač/posmatračica* ima za cilj da kod učesnika i učesnica razvije svest, veštine i strategije reagovanja neophodne da postanu proaktivni u situacijama nasilja. Iako neke od strategija delovanja posmatrača i posmatračica imaju za cilj intervenciju u konkretnim nasilnim incidentima, kada je neophodno najpre proceniti bezbednost samog delovanja, većina intervencija posmatrača i posmatračica treba da bude fokusirana na promenu pojedinačnih stavova i ponašanja vršnjaka. Učesnici i učesnice kroz interaktivan rad uče da neke od strategija delovanja mogu biti traženje objašnjenja za određeno neprihvatljivo ponašanje, jasno izražavanje stava da se ne slažemo sa onim što počinitelj nasilja govori ili radi, davanje do znanja počiniocu nasilja da smo u blizini i da svedočimo onome što se događa, podsećanje počinioca nasilja da bi u ulozi žrtve mogla da se nađe njegova sestra, brat, prijatelj, prijateljica.

Analiza postojeće zakonske regulative u Republici Srbiji nam pokazuje da usvojeni zakoni, pravilnici, protokoli i strategije jasno prepoznaju problem nasilja u adolescentskim partnerskim vezama i predviđaju aktivnosti koje bi bile od značaja u oblasti prevencije ovog oblika nasilja. Naročito su informativne *Strategije* jer daju jasan okvir i smer u kome bi trebalo razvijati preventivne aktivnosti. Ono što bi moglo da se pomene kao nedostatak, odnosno što otvara prostor za osmišljavanje aktivnosti delovanja, jeste pravilnik o protokolu postupanja u slučaju nasilja, zanemarivanja i zlostavljanja na visokoškolskim ustanovama. Naime, postojeći *Pravilnik*³¹ kao ustanovu prepoznaje predškolske ustanove, osnovne i srednje škole i domove učenika, i jasno definiše kako preventivne tako i interventne aktivnosti u slučaju nasilja u ovim ustanovama. Međutim, visokoškolske ustanove su specifične po tome što su usmerene na obrazovanje punoletnih osoba u kasnoj adolescenciji, pa bi bilo od koristi kreiranje pravilnika u kome bi bio predstavljen domen intervenisanja u slučaju registrovanja nasilja na visokoškolskim ustanovama. Na primer, bilo bi od značaja da se pravilnikom odredi mogu li se pozivati roditelji studenata i studentkinja u slučaju nasilja, mogu li se u konkretnom slučaju nasilja tražiti mišljenja stručnjaka/stručnjakinja kao što su lekari/lekarke, socijalni/socijalne radnici/radnice i da li bi takva inicijativa ugrozila poverljivost ličnih podataka.

Kada je reč o postojećim empirijskim istraživanjima nasilja u adolescentnim partnerskim vezama u Republici Srbiji, možemo da izdvojimo nekoliko važnih zaključaka. Najpre, inicijativu za istraživanje ovog problema prvenstveno opažamo od strane različitih nevladinih organizacija i civilnih društava, koji u okviru vremenski ograničenih projekata, sprovode istraživanja o zastupljeno-

---

³¹ *Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje*. Službeni glasnik Republike Srbije, br. 46/2019 i 1 04/2020.

sti nasilja, nivou prepoznavanja različitih oblika partnerskog nasilja, stavovima o rodnim ulogama, prepoznavanju resursa pomoći i podrške u slučaju nasilja, potrebama za edukovanjem o ovom problemu. Ove projektne aktivnosti uglavnom se sprovode uz podršku ili preporuku nadležnih ministarstava. Ono što nam analiza postojećeg stanja u Republici Srbiji pokazuje jeste da je većina istraživanja sprovedena pomoću namenski konstruisanih upitnika, a ne pomoću instrumenata za merenje različitih konstrukata povezanih sa nasiljem u partnerskim vezama adolescenata/adolescentkinja, što je zapravo slučaj u većini empirijskih istraživanja sprovedenih u svetu, a koji su analizirani i u ovoj knjizi. Takođe je primetan i osetan nedostatak naučnih radova publikovanih u naučnim časopisima relevantnim za ovu temu, a većina ovih istraživanja može se naći samo na sajtovima organizacija koje su sprovodile istraživanje.

Ono što je za pohvalu jeste inicijativa za reagovanje na ovaj problem koja ide dalje od istraživačkih aktivnosti u vezi sa registrovanjem postojećeg stanja i usmerava se na predlog aktivnosti koje bi mogle biti od značaja za prevenciju. Tako uočavamo inicijativu za osmišljavanje radionica za rad sa adolescentima i adolescenkinjama, obuku vršnjačkih edukatora i edukatorki o ovoj temi, preporuke kako bi određene nastavne jedinice mogle da obuhvate temu rodno zasnovanog nasilja, izradu priručnika za nastavnike/nastavnice o tome koje aktivnosti treba preduzeti u slučaju registrovanja partnerskog nasilja kod učenika i učenica.

Ipak, važno je istaknuti da predložene preventivne aktivnosti koje mogu biti preduzete u okviru nastavnih i vannastavnih aktivnosti nemaju obavezujući karakter ni za školu ni za nastavnike, te se one sprovode sporadično, prema nahodanju i preferencijama predstavnika škola (npr. nastavnika/nastavnica, direktora/direktorki, stručnih saradnika/saradnica). Dakle, ovde treba istaći da reč je o dobrovoljnosti sprovođenja preventivnih aktivnosti, a ne dobrovoljnosti intervenisanja u slučaju registrovanja nasilja, što predstavlja obavezu različitih institucija (među kojima je i škola) prema postojećim zakonima i pravilnicima.

8.3. Istraživanje odnosa doživljenog i počinjenog partnerskog nasilja sa nekim od faktora prediktivnim za nasilje prema ekološkom modelu

Kako je analiza realizovanih istraživanja u Republici Srbiji ukazala na potrebu sprovođenja istraživanja korišćenjem instrumenata relevantnih za procenu doživljenog i počinjenog partnerskog nasilja i njihovog odnosa sa relevantnim korelatima prema određenom teorijskom modelu, u nastavku će biti predstavljeno istraživanje kojim ćemo nastojati da barem delom odgovorimo na ukazane nedostatke u području ispitivanja ovog problema u Republici Srbiji.

8.3.1. Teorijsko utemeljenje istraživanja

Polazeći iz perspektive ekološkog modela u razumevanju nasilja u partnerskim vezama (Duton, 1995), iskustvo doživljenog i počinjenog nasilja posmatraćemo kao posledicu faktora koji deluju sa različitih nivoa. Imajući u vidu složenost i teškoće u osmišljavanju istraživanja koje bi moglo da zahvati sve relevantne faktore koji mogu delovati sa ovih različitih nivoa, u predloženom istraživanju pokušaćemo da razumemo uticaj koji na doživljaj ili počinjenje nasilja imaju sledeći faktori: sposobnost postavljanja granica i uzajamnost doživljenog i počinjenog nasilja, pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi, prepoznavanje vlastitih prava u vezi, pol, školski uspeh i dužina trajanja veze. U literaturi je veoma malo empirijskih radova koji se bave ispitivanjem kako mladi opažaju karakteristike kvalitetne veza, da li prepoznaju vlastita prava u vezi, da li umeju da postavljaju granice u partnerskom odnosu. Razvoj ovih stavova i veština vezuje se upravo za adolescentski period, kada se uspostavljaju prve romantične veze, a iz proživljenih iskustava se razvijaju stavovi o tome kako kvalitetna veza treba da izgleda, koje potrebe i prava bi ona trebalo da zadovolji, kako postaviti granicu u pogledu toga šta u jednoj zdravoj partnerskoj vezi treba dozvoliti partneru/partnerki, a šta ne.

Pogrešna uverenja o karakteristikama zdrave i kvalitetne veze faktor su rizika za nasilje u vezama (O'Keefe, 2005). Takva uverenja povezana su sa podržavanjem tradicionalnih rodni stereotipa, opravdavanjem upotrebe nasilja u slučaju sukoba i očekivanjem pozitivnih posledica takvog rešavanja sukoba (Riggs & Caulfield, 1997). U ovoj monografiji, u prikazu faktora koji su od značaja za pojavu nasilja u partnerskim vezama, ukazali smo na važnost ispitivanja stavova i devojaka i mladića u pogledu tradicionalnih rodni uloga, rodni stereotipa i njihovog odnosa sa viktimizacijom i počinjenjem nasilja (Currie, 1983; Sigelman et al., 1984; Hodžić, 2007). Takođe, analiza različitih programa prevencije partnerskog nasilja pokazala je da je gotovo u svim programima jedan od ciljeva da se mladi upoznaju sa karakteristikama zdrave, funkcionalne partnerske veze i razumeju po čemu takvu vezu treba razlikovati od nefunkcionalne (Adler-Baeder et al., 2007; Antle et al., 2011; Gardner et al., 2004; Rosenbluth, 2002; Weisz & Black, 2001), čime se upravo ističe značaj ispitivanja ovog konstrukta u kontekstu nasilja u partnerskim vezama adolescenata i adolescentkinja.

Ljudska prava su prava koja ima svako ljudsko biće i koje uživa samom činjenicom da postoji kao ljudsko biće (Nikolić Ristanović i Dokmanović, 2006). Ljudska prava garantovana su *Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima*³², a neka od njih su pravo na jednakost, na slobodu misli i izražavanja, na ličnu bezbednost, slobodu kretanja. Tolmač (Tolmacz, 2011) ističe

³² *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*, usvojena i proklamovana od strane Generalne skupštine UN Rezolucijom 217 A(III) 10. decembra 1948. godine.

posebnost i jedinstvenost osećaja prava i zasluga vezanih za bliske veze, jer ovi dijadni odnosi, po samoj svojoj prirodi karakterišu se visokim nivoima intimnosti, pa i generišu takve potrebe, želje i očekivanja kakva se ne očekuju od drugih odnosa. U kontekstu bliskih veza, ostvarivanje ličnih prava povezano je, dakle, sa očekivanjima od partnera/partnerke. S druge strane, partnersko nasilje u adolescentskim vezama, kao i drugi oblici intimnog partnerskog nasilja, krše osnovna ljudska (lična) prava, te se postavlja pitanje u kakvom su odnosu pridavanje važnosti ostvarivanju ličnih prava (npr. pravo na različitost, na slobodu izražavanja vlastitog mišljenja) i iskustva doživljavanja ili činjenja nasilja u partnerskoj vezi.

Konstrukt granica u kontekstu porodičnog sistema posmatra se kao nevidljiva linija razgraničenja koja razdvaja pojedinca, subsistem ili sistem od spoljašnjeg okruženja (Goldenberg & Goldenberg, 2008). Granice su neophodne za vođenje svakodnevnog života i svaki pojedinac ima svoje lične granice koje postavlja u odnosu sa drugim ljudima. One imaju zaštitnu funkciju, stvarajući prijatna osećanja udobnosti i sigurnosti (Ben-Ze'ev, 2011). Lične granice nisu fiksne i one se mogu različito postavljati u zavisnosti od situacije. Neki ljudi, na primer, ne osećaju se prijatno kada im drugi stoje preblizu, dok drugim ljudima to ne smeta. Određen način izražavanja (npr. upotreba vulgarnih ili nepristojnih reči), posebno kada su upućene nekome, može narušiti nečije lične granice (Stein et al., 2012). Iako je veština postavljanja granica prepoznata kao važna u različitim programima namenjenim prevenciji partnerskog nasilja (Joseph & Kuperminc, 2020; Taylor et al., 2011), pažljivom pretragom literature nismo uspeli da pronađemo istraživanja u kojima se proverava odnos veštine postavljanja granica u partnerskom odnosu i iskustva viktimizacije i počinjenja partnerskog nasilja.

Neprepoznavanje određenih ponašanja u vezi kao nasilja jedan je od individualnih faktora koji su od značaja kako za počinjenje tako i za doživljavanje nasilja (Ajduković i Ručević, 2009). Često, i počinioци nasilja i žrtve ne opažaju određena ponašanja u partnerskoj vezi kao nasilna, te je od značaja sprovesti edukacije o ovom problemu (Kim et al., 2019). U prilog važnosti prepoznavanja nasilja u vezi svedoče i rezultati istraživanja u kome je utvrđeno da su adolescenti i adolescentkinje uzrasta od 18. do 21. godine koji su manje prepoznavali određena ponašanja kao nasilna izveštavali o češće i doživljenom i počinjenom nasilju. Takođe, u istom istraživanju je utvrđeno da je prepoznavanje nasilnog ponašanja bilo značajan prediktor za počinjenje nasilnog ponašanja kod oba pola i doživljavanje nasilja kod momaka (Detečić, 2011).

Uzimajući u razmatranje različite nivoe delovanja ovih faktora, jedan od ciljeva našeg istraživanja bio je ispitivanje da li su uverenja o karakteristikama

kvalitetne partnerske veze, prepoznavanje prava u vezi, sposobnost postavljanja ličnih granica i prepoznavanje nasilnog ponašanja u vezi prediktivni za doživljavanje i počinjenje partnerskog nasilja u vezama adolescenata i adolescentkinja. Takođe, kako mnogobrojna istraživanja potvrđuju uzajamnu povezanost doživljenog i počinjenog nasilja (Ajduković i sar., 2011; Jennings et al., 2011; Orpinas et al., 2012) u modelu predviđanja doživljenog nasilja kao prediktor je razmatrano i počinjenje nasilja, i obrnuto, doživljeno nasilje u modelu za predviđanje počinjenog nasilja. Prikadnost oba predložena modela proveravana je na poduzorcima i devojaka i mladića. Pored ispitivanja predloženih modela, ciljevi istraživanja bili su i: utvrđivanje zastupljenosti različitih oblika doživljenog i počinjenog nasilja na ispitivanom uzorku, utvrđivanje spremnosti na traženje i pružanje pomoći u slučaju nasilja, rodne razlike u odnosu na ispitivane varijable, kao i povezanost svih ispitivanih varijabli sa sociodemografskim podacima (školski uspeh, dužina trajanja partnerske veze i godine starosti).

8.3.2. Procedura sprovođenja istraživanja i opis uzorka

Istraživanje je sprovedeno nakon dobijene saglasnosti Etičke komisije Društva psihologa Srbije (No 12-2019), saglasnosti učenika i učenica i saglasnosti roditelja maloletnih učenika i učenica. Popunjavanje upitnika bilo je sprovedeno u školama, za vreme trajanja nekog od časova, u trajanju od 20 do 25 minuta. Svim učenicima i učenicama koji su uzeli učešće u istraživanju naglašeno je da je učestvovanje dobrovoljno i da mogu odustati od ispitivanja u bilo kom trenutku, bez ikakvih posledica. Nakon popunjavanja upitnika, učenicima i učenicama je ostavljen kontakt stručnog lica kome su mogli da se jave ukoliko ih je istraživanje na bilo koji način uznemirilo i ukoliko su imali potrebu za dodatnim razgovorom o istraživanoj temi.

U istraživanju je učestvovalo 1022 ispitanika i ispitanica, ali je analiza podataka sprovedena na poduzorku od 895 ispitanika i ispitanica koji su u prethodnih šest meseci od ispitivanja bili u partnerskoj vezi. Ovim poduzorkom je obuhvaćeno 382 mladića (42,7%) i 513 devojaka (57,3%), učenika i učenica trećih razreda iz osamnaest srednjih škola sa teritorije istočne i južne Srbije;³³ 348 ispitanika i ispitanica (38,9%) bili su učenici gimnazija, a 547 (61,1%) učenici srednjih stručnih škola. Najveći procenat ispitanika/ispitanica imao je 18 godina (86,4%), zatim 17 godina (12,3%), a najmanje je bilo ispitanika/ispitanica sa 19 godina (1,3%). Trajanje njihovih partnerskih veza kretalo se u rasponu od 10 dana do 60 meseci. Prosečna ocena svih ispitanika i ispitanica na kraju prethodne školske godine bila je 4.36 ($SD = ,68$).

³³ Srednje škole u gradovima: Niš, Svrlijig, Kuršumlija, Leskovac, Vranje, Zaječar, Knjaževac, Negotin, Bor.

Od ostalih registrovanih sociodemografskih podataka, radi detaljnijeg opisa uzorka, možemo izdvojiti da najveći procenat ispitanika/ispitanica, 68,2 % živi sa oba roditelja, 14,5% živi samo sa jednim roditeljem, dok su ostale porodične konstelacije zastupljene u manjim procentima. Što se tiče prihoda u domaćinstvu, polovina ispitanika/ispitanica (51,2%) živi u domaćinstvima u kojima prihodi ne prelaze 60000 dinara na mesečnom nivou, dok su kod druge polovine ispitanika mesečni prihodi veći od 60000 dinara. Gotovo polovina roditelja ispitanika i ispitanica ima završenu osnovnu ili srednju školu (52,1% očeva i 53,5% majki), visoko obrazovanje ima 33,8% očeva i 31,7% majki, a najmanji procenat roditelja je u zvanju magistra ili doktora nauka.

8.3.3. Opis korišćenih instrumenata

Nakon dobijene dozvole za korišćenje instrumenata od strane autora i sprovedenog postupka dvostrukog prevoda, u istraživanju je primenjena baterija testova za procenu nasilja u partnerskim vezama adolescenata i adolescentkinja koja se sastoji iz osam različitih testova (Ajduković, Low, Sušac, 2011b, 2011c, 2011d, 2011e, 2011f, 2011g, 2011h, 2011i):

Skala pogrešnih uverenja o kvalitetnoj vezi sastoji se od 18 stavki kojima se procenjuje stepen slaganja sa pogrešnim uverenjima o tome šta je kvalitetna ili zdrava partnerska veza (pr. stavki: „Mladić/devojka uvek mora da zna gde je i sa kim je njegova devojka/mladić”). Slaganje sa tvrdnjama se procenjuje na skali Likertovog tipa (1 – izrazito se ne slažem, 5 – izrazito se slažem). Viši skorovi na skali se tumače većim prihvatanjem pogrešnih uverenja. Pouzdanost ove skale na ispitivanom uzorku je zadovoljavajuća ($\alpha = 0,80$).

Skala važnosti prava u vezi sastoji se od 10 stavki koje se odnose na prava koja ljudi imaju u ljubavnim vezama za koja ispitanici/ispitanice treba da označe koliko im je svako od navedenih prava posebno važno, na skali od 1 (potpuno mi je nevažno) do 5 (izrazito mi je važno). Primer stavke je „Da mogu otvoreno izraziti svoje mišljenje”. Viši rezultat na skali pokazuje veću važnost ostvarivanja prava u vezi. Skala pokazuje visoku pouzdanost na ispitivanom uzorku, $\alpha = 0,89$.

Skala nespremnosti na postavljanje ličnih granica sadrži 12 stavki za koje ispitanici/ispitanice označavaju koliko je verovatno da bi učinili/učinile nešto od navedenog, na skali od 1 (nikad) do 5 (gotovo uvek), npr. „Dozvolila/dozvolio bih mladiću/devojci da određuje s kim ću se družiti kada nisam s njim/njom”. Viši rezultat upućuje na manju spremnost na postavljanje i održavanje ličnih granica u interpersonalnom bliskom odnosu. Skala pokazuje zadovoljavajuću pouzdanost na ispitivanom uzorku ($\alpha = 0,85$).

Skala prepoznavanja nasilnih ponašanja u vezi sastoji se od 26 stavki koje opisuju različita fizička, psihička i seksualna nasilna ponašanja (pr. stav-

ki: „Ismevanje devojke/mladića pred drugima”). Ispitanici/ispitanice označavaju na skali od 0 do 3 svoj stepen slaganja sa tim da li je neko ponašanje nasilno ili ne (0 – nije nasilno, 3 – sigurno je nasilno). Viši rezultat pokazuje tačnije prepoznavanje nasilnih ponašanja. Pouzdanost ove skale na ispitivanom uzorku je visoka ($\alpha = 0,94$).

Skala spremnosti na traženje pomoći u slučaju nasilja u vezi ima 8 stavki na kojima ispitanici/ispitanice na skali od 1 (sigurno ne bih) do 5 (sigurno bih) označavaju koliko je verovatno da bi učinili nešto od opisanog (npr. „Tražio/tažila bih savet i zaštitu od roditelja”) kada bi njihov mladić/njihova devojka bili nasilni prema njima. Viši rezultat pokazuje veću spremnost na traženje pomoći u slučaju doživljavanja nasilja u vezi. Pouzdanost skale na ispitivanom uzorku je zadovoljavajuća ($\alpha = 0,82$).

Skala spremnosti na pružanje pomoći u slučaju nasilja u vezi sadrži 5 stavki za koje ispitanici/ispitanice označavaju koliko je verovatno da bi postupili na opisane načine kada bi saznali/saznale da je njihov/njihova prijatelj/prijateljica u nasilnoj vezi, koristeći skalu od 1 (sigurno ne bih) do 5 (sigurno bih). Primer stavki: „Savetovao/savetovala bih mu/joj da se obrati starijoj osobi/stručnjaku (roditeljima, školskom psihologu/pedagogu, nastavniku, ustanovama za pomoć mladima”). Viši rezultat upućuje na veću spremnost na pružanje pomoći prijatelju/prijateljici koji/koja je u nasilnoj vezi. Pouzdanost skale na ispitivanom uzorku je zadovoljavajuća ($\alpha = 0,82$).

Upitnik počinjenih nasilnih ponašanja u vezi sadrži 30 stavki i obuhvata tri oblika nasilnog ponašanja: psihičko (19 stavki, pr. „Vređao/vređala sam ili psovao/psovala devojku/mladića”), fizičko (7 stavki, pr. „Ošamario/ošamari-la sam devojku/mladića”) i seksualno nasilje (4 stavke, pr. „Pretio/pretila sam kako bih devojku/mladića naterao/naterala na seks”). Upitnik je konstruisan po uzoru na *Skalu rešavanja sukoba* (CTS-2; Straus et al., 2003), uz promenu i dodavanje novih stavki primerenih uzrastu i vrsti partnerskih odnosa adolescenta i adolescentkinja, koji tipično nisu dugotrajni, niti su sa zajedničkim življenjem/stanovanjem i privređivanjem. Ispitanici i ispitanice označavaju koliko su se često u poslednjih šest meseci ponašali prema svojoj devojci/svom mladiću na opisane načine, koristeći skalu od 0 (niti jednom) do 5 (vrlo često /nekoliko puta nedeljno). Viši rezultat upućuje na više i češće počinjeno nasilje u vezi. Skala meri ukupno počinjeno nasilje i počinjenje različitih oblika nasilja, i na ispitivanom uzorku sve skale imaju zadovoljavajuću pouzdanost: ukupno počinjeno nasilje ($\alpha = 0,94$), počinjeno fizičko nasilje ($\alpha = 0,88$), počinjeno psihičko nasilje ($\alpha = 0,91$), počinjeno seksualno nasilje ($\alpha = 0,82$).

Upitnik doživljenih nasilnih ponašanja u vezi sadrži 30 stavki koje sadržajno odgovaraju onima iz *Upitnika počinjenih nasilnih ponašanja*, ali se odnose na izjavu učesnika/učesnica o tome koliko se često njen mladić/njego-

va devojka ponašao/ponašala na navedene načine prema ispitanici/ispitaniku u proteklih šest meseci. I kod ove skale viši rezultat upućuje na više i češće doživljeno nasilje u vezi. Poudzanost cele skale i svih subskala je zadovoljavajuća: ukupno doživljeno nasilje ($\alpha = 0,95$), doživljeno fizičko nasilje ($\alpha = 0,89$), doživljeno psihičko nasilje ($\alpha = 0,93$), doživljeno seksualno nasilje ($\alpha = 0,80$).

8.3.4. Procedura obrade podataka

Tokom skrininga podataka, upitnici kojima je nedostajalo više od 10% podataka su uklonjeni, dok su podaci koji su nedostajali imputirani korišćenjem metode maksimizacije očekivanja (eng. *the expectation-maximization method*, Gold & Bentler, 2000). Podaci su analizirani pomoću softvera SPSS i AMOS. Za deskriptivnu i korelacionu analizu podataka i testiranje razlika između grupa korišćen je SPSS 26, a softver Amos 20 za testiranje SEM modela, parametara putanja i indirektnih efekata. Prilikom testiranja SEM modela, korišćena je ADF metoda (eng. *the Asymptotically distribution free method*), koja se često skoristi za procenu modela bez pretpostavke normalne distribucije varijabli, i Butstrep metoda (eng. *Bootstrap Method*).

8.3.5. Rezultati

Deskriptivni podaci o ispitivanim varijablama

U Tabeli 1 prikazani su osnovni deskriptivni podaci o ispitivanim varijablama u istraživanju.

Tabela 1

Osnovni deskriptivno-statistički podaci o varijablama istraživanja

<i>Varijable</i>	N	Min	Max	AS	SD	Sk	Ku
Ukupno počinjeno nasilje	895	,00	4,67	,45	,64	2,482	7,951
Počinjeno fizičko nasilje	895	,00	5,00	,31	,70	3,464	13,804
Počinjeno psihičko nasilje	895	,00	4,47	,55	,71	1,959	4,643
Počinjeno seksualno nasilje	895	,00	5,00	,22	,69	4,243	20,299
Ukupno doživljeno nasilje	895	,00	5,00	,38	,65	2,959	11,405
Doživljeno fizičko nasilje	895	,00	5,00	,27	,69	3,812	16,463
Doživljeno psihičko nasilje	895	,00	5,00	,45	,71	2,455	7,541
Doživljeno seksualno nasilje	895	,00	5,00	,23	,68	3,985	17,784
Pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi	893	1,00	4,56	1,92	,52	1,044	1,434
Važnost ostvarivanja prava	890	1,00	5,00	4,48	,63	-1,809	4,618
(Ne)spremnost na postavljanje granica	892	1,00	5,00	1,44	,55	2,311	7,817
Prepoznavanje nasilnog ponašanja	893	,00	3,00	2,18	,60	-1,176	1,447
Spremnost na traženje pomoći	886	1,00	5,00	2,37	,88	,387	-,444
Spremnost na pružanje pomoći	890	1,00	5,00	4,21	,88	-1,736	3,151

Dobijeni podaci pokazuju da se srednje vrednosti svih oblika i doživljenog i počinjenog nasilja grupišu oko donjih vrednosti na skali od 0 do 5, odnosno da nijedna srednja vrednost ne prelazi 1. Srednja vrednost za važnost ostvarivanja prava u vezi je vrlo blizu gornje granice (na skali od 1 do 5) i iznosi 4,48. Prosečna vrednost za pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi iznosi 1,92 (na skali od 1 do 5), a na skali (ne)spremnost na postavljanje granica iznosi 1,44 (skala 1 do 5). Srednja vrednost na skali spremnost na traženje pomoći u slučaju doživljenog nasilja iznosi 2,37, a srednja vrednost na skali pružanje pomoći u slučaju nasilja 4,21 (raspon skale je od 1 do 5).

Učestalost pojedinih oblika ponašanja u partnerskoj vezi

Radi detaljnijeg prikaza i doživljenog i počinjenog nasilja i njihovih pojedinih manifestacija, kao i boljeg razumevanja pojedinih ispitivanih stavova adolescenata i adolescentkinja, biće prikazani deskriptivni podaci u vidu procenata za pojedine merene varijable i pojedine stavke iz instrumenata merenja.

Tabela 2

Učestalost različitih oblika doživljenog i počinjenog nasilja na celom uzorku

	Doživljeno %	Počinjeno %
Ukupno nasilje	62,6	70,7
Fizičko nasilje	31,6	36,5
Psihičko nasilje	60,7	70,2
Seksualno nasilje	17,4	16,9
Vikanje ili dranje	29,4	40,3
Insistiranje na pokazivanju sms poruka ili tajno čitanje	32,7	36,5
Prigovaranje za flertovanje i prevaru, bez osnovanih dokaza	30,8	34,5
Grubo guranje	10,5	18
Šamar	8,8	12
Ucenjivanjem do seksualnog odnosa	6,3	5,5

U Tabeli 2 su za iste oblike nasilja prikazani podaci o učestalosti i doživljenog i počinjenog nasilja na celom uzorku. Rezultati pokazuju da je 62,6% ispitanika/ispitanica barem jednom doživelo neki oblik nasilja u partnerskoj vezi, a da je 70,7% ispitanika/ispitanica barem jednom počinilo neki oblik nasilja. Kada se posmatraju odvojeni oblici nasilja (fizičko, psihičko i seksualno), najveći procenat ispitanika/ispitanica je barem jednom doživio (60,7%) i počinio (70,2%) psihičko nasilje. Približno trećina ispitanika i ispitanica je barem jednom počinila i doživela insistiranje na po-

kazivanju sms poruka i prigovaranje za flertovanje i prevaru bez osnovanih dokaza da se to dogodilo.

Jedna grupa ispitivanih varijabli se odnosila na određene stavove u pogledu važnosti ostvarivanja prava u vezi, postavljanje granica u partnerskom odnosu i uverenjima o kvalitetnoj vezi. Veliki procenat ispitanika i ispitanica se saglasio da im je važno ostvarivanje svih ispitivanih prava u vezi. Na primer, 96,8% ispitanika i ispitanica smatra važnim da dobije izvinjenje od partnera/partnerke ukoliko ne postupa kako bi trebalo prema njoj/njemu, ili da mogu otvoreno da iznesu svoje mišljenje (98,9%). Kada je u pitanju postavljanje granica u partnerskom odnosu, mali procenat ispitanika/ispitanica smatra da bi često ili gotovo uvek odustalo od nečega što im je važno ukoliko bi partner/partnerka to zahtevao/zahtevala od njih (5,1%), ili prestalo da se druži sa nekim prijateljima (4%). Jedna grupa pitanja se odnosila na ispitivanje uverenja o kvalitetnoj vezi, gde su ispitanici/ispitanice izražavali/izražavale svoj stav slaganjem sa određenom tvrdnjom. Tvrdnje su se odnosile na stavove u pogledu prihvatanja tradicionalnih rodnih uloga i odgovornosti žrtve za nasilje, prihvatanja ravnopravnosti, opravdavanja submisivnog i kontrolišućeg ponašanja. Čak 43,4% ispitanika i ispitanica je izjavilo da se uglavnom ili izrazito slaže sa tvrdnjom da devojka/mladić uvek mora da zna gde je i sa kim njen/njegova partner/partnerka, da je ljubomora način izražavanja ljubavi (17,9%), da ako jedna osoba u vezi želi seks, druga treba da joj udovolji (16,6%), da su devojke odgovornije za kvalitet veze od mladića (17%), da ukoliko je neko zlostavljan u vezi, da je to verovatno i zaslužio (9,6%).

Kada je u pitanju prepoznavanje nasilja u partnerskoj vezi, jedan broj ispitanika nije smatrao određena ponašanja nasilnim ili emocionalno zlostavljajućim, iako ona to jesu. Najveći procenat ispitanika i ispitanica nije prepoznao nasilnost određenih ponašanja koja predstavljaju manifestacije psihičkog nasilja. Gotovo četvrtina ispitanika i ispitanica (22,3%) ne smatra da je često proveravanje partnera/partnerke oblik nasilja, a isti procenat ispitanika/ispitanica (18,9%) ne smatra nasilnim ograničavanje vremena druženja sa prijateljima i tajno čitanje sms poruka. Uhođenje partnera nije nasilje po mišljenju 11,8% ispitanika/ispitanica. Prigovaranje zbog izgleda ili oblačenja ne smatra nasiljem 14,7% ispitanika/ispitanica, a donošenje odluke umesto partnera/partnerke, 9,9% ispitanika/ispitanica.

U pogledu doživljenog partnerskog nasilja više od polovine ispitanika i ispitanica je izjavilo da se za pomoć sigurno ne bi obratilo nekome iz školskog konteksta. Čak se 63,8% ispitanika/ispitanica ne bi obratilo nastavniku i razrednom starešini, a 52,7% njih se ne bi obratilo školskom psihologu ili pedagogu. Takođe, veliki procenat ispitanika/ispitanica pomoć ne bi potražio od lekara (65,5%), policije (53,9%) ili neke organizacije koja se bavi problemima mladih (63,4%). Najveći procenat ispitanika/ispitanica bi iskustvo

doživljenog nasilja sigurno poverilo prijatelju/prijateljici (41,3%), a trećina ispitanika nekome iz porodice – roditeljima, braći, sestrama.

Kada je u pitanju vrsta pomoći koju bi ispitanici i ispitanice pružili/ pružile prijatelju/prijateljici koji je u nasilnoj vezi, 74,1% njih bi upozorilo prijatelja/prijateljicu da je u nasilnoj vezi, 70,4% bi saslušalo prijatelja/prijateljicu i tešio ga/je, a 59,1% ispitanika/ispitanica bi posavetovalo prijatelja/prijateljicu da se obrati nekoj starijoj osobi, kao što su roditelji, nastavnici, stručni saradnici ili da se obrati nekoj organizaciji za pomoć mladima.

Rodne razlike u odnosu na ispitivane varijable

U tabeli koja sledi prikazani su rezultati poređenja devojaka i mladića u pogledu ispitivanih varijabli.

Tabela 3

Rodne razlike u odnosu na doživljeno i počinjeno nasilje, pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi, važnosti ostvarivanja prava u vezi, nespremnosti na postavljanje ličnih granica, prepoznavanje nasilnih ponašanja u vezi, spremnosti na traženje i pružanje pomoći u slučaju nasilja u vezi

	Pol	N	AS	SD	df	t	p																																																																																																																				
Ukupno počinjeno nasilje	M	382	,45	,73	893	,200	,841																																																																																																																				
	Ž	513	,45	,56				Počinjeno fizičko nasilje	M	382	,32	,81	893	,392	,696	Ž	513	,31	,61	Počinjeno psihičko nasilje	M	382	,51	,73	893	-1,182	,237	Ž	513	,57	,68	Počinjeno seksualno nasilje	M	382	,39	,94	893	5,929	,000	Ž	513	,09	,39	Ukupno doživljeno nasilje	M	382	,51	,78	893	5,086	,000	Ž	513	,28	,50	Doživljeno fizičko nasilje	M	382	,43	,87	893	5,530	,000	Ž	513	,16	,49	Doživljeno psihičko nasilje	M	382	,58	,82	893	4,340	,000	Ž	513	,36	,60	Doživljeno seksualno nasilje	M	382	,36	,88	893	4,850	,000	Ž	513	,12	,46	Pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi	M	381	2,12	,57	891	10,028	,000	Ž	512	1,77	,43	Važnost ostvarivanja prava	M	379	4,14	,73	888	-12,883	,000	Ž	511	4,64	,44	(Ne)spremnost na postavljanje granica	M	379	1,69	,63	890	12,849	,000
Počinjeno fizičko nasilje	M	382	,32	,81	893	,392	,696																																																																																																																				
	Ž	513	,31	,61				Počinjeno psihičko nasilje	M	382	,51	,73	893	-1,182	,237	Ž	513	,57	,68	Počinjeno seksualno nasilje	M	382	,39	,94	893	5,929	,000	Ž	513	,09	,39	Ukupno doživljeno nasilje	M	382	,51	,78	893	5,086	,000	Ž	513	,28	,50	Doživljeno fizičko nasilje	M	382	,43	,87	893	5,530	,000	Ž	513	,16	,49	Doživljeno psihičko nasilje	M	382	,58	,82	893	4,340	,000	Ž	513	,36	,60	Doživljeno seksualno nasilje	M	382	,36	,88	893	4,850	,000	Ž	513	,12	,46	Pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi	M	381	2,12	,57	891	10,028	,000	Ž	512	1,77	,43	Važnost ostvarivanja prava	M	379	4,14	,73	888	-12,883	,000	Ž	511	4,64	,44	(Ne)spremnost na postavljanje granica	M	379	1,69	,63	890	12,849	,000	Ž	513	1,26	,39								
Počinjeno psihičko nasilje	M	382	,51	,73	893	-1,182	,237																																																																																																																				
	Ž	513	,57	,68				Počinjeno seksualno nasilje	M	382	,39	,94	893	5,929	,000	Ž	513	,09	,39	Ukupno doživljeno nasilje	M	382	,51	,78	893	5,086	,000	Ž	513	,28	,50	Doživljeno fizičko nasilje	M	382	,43	,87	893	5,530	,000	Ž	513	,16	,49	Doživljeno psihičko nasilje	M	382	,58	,82	893	4,340	,000	Ž	513	,36	,60	Doživljeno seksualno nasilje	M	382	,36	,88	893	4,850	,000	Ž	513	,12	,46	Pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi	M	381	2,12	,57	891	10,028	,000	Ž	512	1,77	,43	Važnost ostvarivanja prava	M	379	4,14	,73	888	-12,883	,000	Ž	511	4,64	,44	(Ne)spremnost na postavljanje granica	M	379	1,69	,63	890	12,849	,000	Ž	513	1,26	,39																				
Počinjeno seksualno nasilje	M	382	,39	,94	893	5,929	,000																																																																																																																				
	Ž	513	,09	,39				Ukupno doživljeno nasilje	M	382	,51	,78	893	5,086	,000	Ž	513	,28	,50	Doživljeno fizičko nasilje	M	382	,43	,87	893	5,530	,000	Ž	513	,16	,49	Doživljeno psihičko nasilje	M	382	,58	,82	893	4,340	,000	Ž	513	,36	,60	Doživljeno seksualno nasilje	M	382	,36	,88	893	4,850	,000	Ž	513	,12	,46	Pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi	M	381	2,12	,57	891	10,028	,000	Ž	512	1,77	,43	Važnost ostvarivanja prava	M	379	4,14	,73	888	-12,883	,000	Ž	511	4,64	,44	(Ne)spremnost na postavljanje granica	M	379	1,69	,63	890	12,849	,000	Ž	513	1,26	,39																																
Ukupno doživljeno nasilje	M	382	,51	,78	893	5,086	,000																																																																																																																				
	Ž	513	,28	,50				Doživljeno fizičko nasilje	M	382	,43	,87	893	5,530	,000	Ž	513	,16	,49	Doživljeno psihičko nasilje	M	382	,58	,82	893	4,340	,000	Ž	513	,36	,60	Doživljeno seksualno nasilje	M	382	,36	,88	893	4,850	,000	Ž	513	,12	,46	Pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi	M	381	2,12	,57	891	10,028	,000	Ž	512	1,77	,43	Važnost ostvarivanja prava	M	379	4,14	,73	888	-12,883	,000	Ž	511	4,64	,44	(Ne)spremnost na postavljanje granica	M	379	1,69	,63	890	12,849	,000	Ž	513	1,26	,39																																												
Doživljeno fizičko nasilje	M	382	,43	,87	893	5,530	,000																																																																																																																				
	Ž	513	,16	,49				Doživljeno psihičko nasilje	M	382	,58	,82	893	4,340	,000	Ž	513	,36	,60	Doživljeno seksualno nasilje	M	382	,36	,88	893	4,850	,000	Ž	513	,12	,46	Pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi	M	381	2,12	,57	891	10,028	,000	Ž	512	1,77	,43	Važnost ostvarivanja prava	M	379	4,14	,73	888	-12,883	,000	Ž	511	4,64	,44	(Ne)spremnost na postavljanje granica	M	379	1,69	,63	890	12,849	,000	Ž	513	1,26	,39																																																								
Doživljeno psihičko nasilje	M	382	,58	,82	893	4,340	,000																																																																																																																				
	Ž	513	,36	,60				Doživljeno seksualno nasilje	M	382	,36	,88	893	4,850	,000	Ž	513	,12	,46	Pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi	M	381	2,12	,57	891	10,028	,000	Ž	512	1,77	,43	Važnost ostvarivanja prava	M	379	4,14	,73	888	-12,883	,000	Ž	511	4,64	,44	(Ne)spremnost na postavljanje granica	M	379	1,69	,63	890	12,849	,000	Ž	513	1,26	,39																																																																				
Doživljeno seksualno nasilje	M	382	,36	,88	893	4,850	,000																																																																																																																				
	Ž	513	,12	,46				Pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi	M	381	2,12	,57	891	10,028	,000	Ž	512	1,77	,43	Važnost ostvarivanja prava	M	379	4,14	,73	888	-12,883	,000	Ž	511	4,64	,44	(Ne)spremnost na postavljanje granica	M	379	1,69	,63	890	12,849	,000	Ž	513	1,26	,39																																																																																
Pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi	M	381	2,12	,57	891	10,028	,000																																																																																																																				
	Ž	512	1,77	,43				Važnost ostvarivanja prava	M	379	4,14	,73	888	-12,883	,000	Ž	511	4,64	,44	(Ne)spremnost na postavljanje granica	M	379	1,69	,63	890	12,849	,000	Ž	513	1,26	,39																																																																																												
Važnost ostvarivanja prava	M	379	4,14	,73	888	-12,883	,000																																																																																																																				
	Ž	511	4,64	,44				(Ne)spremnost na postavljanje granica	M	379	1,69	,63	890	12,849	,000	Ž	513	1,26	,39																																																																																																								
(Ne)spremnost na postavljanje granica	M	379	1,69	,63	890	12,849	,000																																																																																																																				
	Ž	513	1,26	,39																																																																																																																							

Prepoznavanje nasilnog ponašanja	M	382	2,10	,68	891	-3,556	,000
	Ž	511	2,24	,53			
Spremnost na traženje pomoći	M	374	1,89	,81	884	-15,535	,000
	Ž	512	2,72	,77			
Spremnost na pružanje pomoći	M	378	378	1,04	888	-14,017	,000
	Ž	512	4,53	,53			

U Tabeli 3 prikazani su rezultati o razlikama između polova u pogledu ispitivanih varijabli. Kada je u pitanju počinjeno nasilje, statistički značajne razlike postoje samo u pogledu počinjenog seksualnog nasilja i to na način da mladići češće čine seksualno nasilje nego devojke. Međutim, kada je reč o doživljenom nasilju, rezultati pokazuju da ukupno partnersko nasilje, kao i oblike fizičkog, psihičkog i seksualnog nasilja, mladići češće doživljavaju nego devojke.

Kada su u pitanju uverenja o tome kako kvalitetna veza treba da izgleda, mladići pokazuju veće prihvatanje pogrešnih uverenja nego devojke i manje su od devojaka spremni da postavljaju granice u vezi. S druge strane, devojke bolje od mladića prepoznaju nasilne oblike ponašanja, važnije im je ostvarivanje ličnih prava u vezi, spremnije su da traže pomoć u slučaju doživljenog nasilja i pruže pomoć u slučaju da opaze da neko drugi doživljava nasilje u partnerskoj vezi.

Povezanost ispitivanih varijabli

Povezanost ispitivanih varijabli proveravana je sa školskim uspehom, trajanjem partnerske veze i starosti ispitanika i ispitanica. Takođe, ispitivana je i međusobna povezanost osnovnih varijabli u istraživanju.

Kao mera školskog uspeha uzeta je prosečna ocena na kraju prethodne školske godine. Iako su korelacije niske, rezultati pokazuju da postoji statistički značajna i negativna povezanost između školskog uspeha i svih oblika i počinjenog i doživljenog nasilja ($r = -,11$ do $r = -,22, p = ,000$). To bi značilo da što je bolji školski uspeh, utoliko će učenik/učenica manje i doživljavati i manje činiti nasilje. Kada je u pitanju povezanost sa ispitivanim stavovima, takođe su utvrđene negativne i statistički značajne korelacije. Slabiji školski uspeh povezan je sa većim prihvatanjem pogrešnih uverenja o kvalitetnoj vezi ($r = -,28, p = ,000$), većom nespremnosti na postavljanje granica u vezi ($r = -,17, p = ,000$). Pozitivne i statistički značajne korelacije svedoče o tome da ukoliko učenici/učenice imaju bolji školski uspeh, utoliko će im biti važnije ostvarivanje ličnih prava u partnerskom odnosu ($r = ,20, p = ,000$), bolje će prepoznavati nasilne oblike ponašanja ($r = ,20, p = ,000$), biće spremniji da traže pomoć u slučaju doživljenog nasilja ($r = ,16, p = ,000$) i biće spremniji

da pruže pomoć nekome ko doživljava nasilje ($r = ,20, p = ,000$).³⁴

Dužina trajanja partnerskog odnosa je u pozitivnoj i statistički značajnoj korelaciji samo sa dvema varijablama. Rezultati pokazuju da se sa dužinom trajanja partnerskog odnosa povećava pridavanje važnosti ostvarivanju ličnih prava u vezi ($r = ,11, p = ,010$) i povećava spremnost za pružanje pomoći u slučaju nasilja u vezi ($r = ,16, p = ,000$).³⁵

Godine ispitanika nisu bile u statistički značajnoj korelaciji ni sa jednom ispitivanom varijablom, čemu verovatno doprinosi i mali raspon godina kod ispitivanog uzorka (od 17 do 19 godina), gde je 86,4% ispitanika i ispitanica imalo 18 godina.

Tabela 4

Povezanost između doživljenog i počinjenog nasilja, pogrešnih uverenja o kvalitetnoj vezi, važnosti ostvarivanja prava u vezi, nespemnosti na postavljanje ličnih granica, prepoznavanja nasilnih ponašanja u vezi, spremnosti na traženje i pružanje pomoći u slučaju nasilja u vezi (Pirsonovi koeficijenti korelacije)

	1	2	3	4	5	6	7	8
1 Počinjeno nasilje	1	.						
2 Doživljeno nasilje	,67**	1						
3 Pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi	,33*	,32**	1					
4 Važnost prepoznavanja prava u vezi	-,01	-,10**	-,36**	1				
5 (Ne)spremnost na postavljanje granica	,33**	,37**	,49**	-,34**	1			
6 Prepoznavanje nasilnog ponašanja u vezi	-,27**	-,21**	-,40**	,24**	-,22**	1		
7 Spremnost na traženje pomoći u slučaju nasilja	-,07*	-,11**	-,20**	,28**	-,26**	,11**	1	
8 Spremnost na pružanje pomoći u slučaju nasilja	-,18**	-,22**	-,38**	-,39**	-,39**	,29**	,34**	1

Napomena: ** korelacija značajna na nivou 0,01; * korelacija značajna na nivou 0,05

Rezultati u Tabeli 4 pokazuju da postoji visoka i statistički značajna povezanost između doživljenog i počinjenog nasilja u partnerskoj vezi, što svedoči o obostranosti nasilja između partnera i partnerke. Takođe, vidimo da su korelacije doživljenog i počinjenog nasilja u istom smeru sa ostalim ispitivanim varijablama. Interpretacijom dobijenih statističkih pokazatelja

³⁴ Zbog ekonomičnosti u izveštavanju, prikazani su samo tekstualni podaci, ne i tabelarni.

³⁵ Isto.

može se zaključiti da je doživljavanje i počinjenje nasilja u partnerskoj vezi veće ukoliko osoba više prihvata pogrešna uverenja o karakteristikama kvalitetne veze, manje je spremna da postavi granice u partnerskom odnosu, slabije prepoznaje nasilna ponašanja u vezi i manje je spremna da potraži i pruži pomoć u slučaju nasilja u vezi. Kada je u pitanju važnost prepoznavanja prava u vezi, korelacija je značajna samo sa doživljenim nasiljem i označava da će osoba više doživljavati nasilje u partnerskoj vezi ukoliko joj je manje važno ostvarivanje ličnih prava u vezi. Dodatna analiza (podaci nisu prikazani u tabeli) pokazuje i međusobnu statističku značajnu pozitivnu povezanost između svih ispitivanih oblika doživljenog i počinjenog nasilja (psihičkog, fizičkog i seksualnog), a korelacije su visoke i kreću se od ,45 do ,77 ($p = ,01$). Kada je reč o ostalim korelacijama, rezultati, između ostalog, pokazuju da je veće prihvatanje pogrešnih uverenja o kvalitetnoj vezi povezano sa manjom spremnošću da se postave granice u partnerskom odnosu, manjim pridavanjem značaja ostvarivanju prava u vezi, slabijim prepoznavanjem nasilnog ponašanja i manjom spremnošću i da se traži i pruži pomoć u slučaju nasilja u vezi. Takođe, nespремnost na postavljanje granica povezana je sa manjim pridavanjem važnosti ostvarivanju prava u vezi i slabijim prepoznavanjem nasilnih ponašanja u vezi, kao i manjom spremnošću da se traži i pruži pomoć u slučaju nasilja.

Testiranje modela za predviđanje doživljenog nasilja u partnerskim vezama

U skladu sa dosadašnjim istraživanjima i teorijom postavljen je teorijski model gde se doživljeno nasilje predviđa na osnovu počinjenog nasilja, pogrešnih uverenja o kvalitetnoj vezi, pridavanja važnosti ostvarivanju prava u vezi, prepoznavanja nasilnog ponašanja i (ne)spremnosti na postavljanje granica. Podesnost (prikladnost) modela ocenjena je korišćenjem više indikatora. Pre svega, saglasnost modela ocenjena je Hi kvadratom (χ^2). Pored Hi kvadrata korišćeni su i sledeći indikatori, RMSEA (*Root Mean Square Error of Approximation*) i CFI (*Comparative Fit Index*) (Hooper, Coughlan & Mullen, 2008). Dobijeni su sledeći rezultati: ($\chi^2(0) = 0.000^{36}$, CFI = 1; RMSEA = 0.207; CMINDf = 39.387), koji pokazuju da model nije dobar i da je potrebno njegovo korigovanje (prilagođavanje).

³⁶ Nivo značajnosti nije mogao biti izračunat jer je vrednost χ^2 nula.

Tabela 5

Standardizovana regresiona zasićenja prediktorskih varijabli u odnosu na kriterijumsku varijablu doživljeno nasilje (strukturalno modelovanje)

Kriterijum	Prediktori	Mladići		Devojke	
		β	p	β	p
Doživljeno nasilje <---	Pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi	-,05	,211	,09	,020
Doživljeno nasilje <---	(Ne)spremnost na postavljanje granica	,08	,065	,13	***
Doživljeno nasilje <---	Počinjeno nasilje	,70	***	,57	***
Doživljeno nasilje <---	Važnost ostvarivanja prava u vezi	-,00	,959	,00	,945
Doživljeno nasilje <---	Prepoznavanje nasilnog ponašanja	-,04	,307	,06	,104

Na osnovu Tabele 5 možemo videti da je na uzorku mladića počinjeno nasilje jedini značajan prediktor doživljenog nasilja, dok su na uzorku devojaka, pored počinenog nasilja, za doživljavanje nasilja prediktivna i pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi i nespremnost na postavljanje granica u vezi.

U sledećem koraku obrisane su povezanosti između prediktora i kriterijumske varijable koje nisu bile značajne ni na uzorku mladića ni na uzorku devojaka i dobijen je konačni model ($\chi^2(4) = 3.852, p = .486, CFI = 1; RMSEA = 0.000; CMINDf = .963$).

Tabela 6

Standardizovana regresiona zasićenja prediktorskih varijabli u odnosu na kriterijumsku varijablu doživljeno nasilje (strukturalno modelovanje)

Kriterijum	Prediktori	Mladići		Devojke	
		β	p	β	p
Doživljeno nasilje <---	Pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi	-,04	,326	,07	,056
Doživljeno nasilje <---	(Ne)spremnost na postavljanje granica	,08	,063	,13	***
Doživljeno nasilje <---	Počinjeno nasilje	,71	***	,56	***

Daljom analizom utvrđeno je da se model razlikuje na uzorku mladića i devojaka (Unconstrained $\chi^2(4) = 3,852, p = ,486$; Fully constrained $\chi^2(7) = 26,363, p = ,000$; razlika između modela $\chi^2(3) = 22,511, p = 0,000$). Potom je urađena analiza puta, na osnovu koje se uočava da se model drugačije ponaša na uzorku mladića i devojaka, ukazujući da je pol moderator varijabla kada je u pitanju predviđanje doživljenog nasilja na osnovu formiranog modela. Naime, pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi su značajan prediktor doživljenog nasilja na uzorku devojaka, dok nisu značajan prediktor na uzorku mladića (90% IP). Takođe, pokazalo se da postoje polne razlike kada je reč o povezanosti počinenog nasilja i doživljenog nasilja (99% IP). Mada počinjeno nasilje ostvaruje značajan doprinos u odnosu na doživljeno nasilje kod oba pola, pokazalo se da je taj doprinos značajniji prediktor doživljenog nasilja na uzorku mladića.

Testiranje modela predviđanja počinjenog nasilja u partnerskim vezama

Vodeći se istim teorijskim pretpostavkama kao i u slučaju modela predviđanja doživljenog nasilja, postavljen je teorijski model u kome se počinjeno nasilje predviđa na osnovu doživljenog nasilja, pogrešnih uverenja o kvalitetnoj vezi, pridavanja važnosti ostvarivanju prava u vezi, prepoznavanja nasilnog ponašanja i nespremnosti na postavljanje granica. Dobijen je χ^2 koji je statistički značajan i pokazuje da predloženi model nije dobar, te da je potrebno njegovo korigovanje ($\chi^2(0) = 0,000$, CFI = 1; RMSEA = 0,207; CMINdf = 39,387).

Na osnovu Tabele 7 možemo videti da su na uzorku mladića značajni prediktori počinjenog nasilja pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi, nespremnost na postavljanje granica i doživljeno nasilje, dok su na uzorku devojaka značajni prediktori počinjenog nasilja važnost ostvarivanja prava u vezi, nespremnost na postavljanje granica, prepoznavanje nasilnog ponašanja i doživljeno nasilje.

Tabela 7

Standardizovana regresiona zasićenja prediktorskih varijabli u odnosu na kriterijumsku varijablu počinjeno nasilje (strukturalno modelovanje)

Kriterijum	Prediktori	Mladići		Devojke	
		β	p	β	p
Počinjeno nasilje <---	Pogrešna uverenja o kvalitetnoj vezi	.16	***	.07	.061
Počinjeno nasilje <---	Važnost ostvarivanja prava u vezi	.05	.152	.14	***
Počinjeno nasilje <---	(Ne)spremnost na postavljanje granica	.11	.004	.10	.005
Počinjeno nasilje <---	Doživljeno nasilje	.65	***	.54	***
Počinjeno nasilje <---	Prepoznavanje nasilnog ponašanja	-.04	.256	-.19	***

Dalja analiza pokazala je da se dobijeni model razlikuje na uzorku mladića i devojaka (Unconstrained $\chi^2(0) = 0,000$; Fully constrained $\chi^2(5) = 12,922$, $p = ,024$; razlika između modela $\chi^2(5) = 12,922$, $p = ,024$).

U sledećem koraku urađena je analiza pojedinačnih puteva, koja je pokazala da se postavljeni model različito ponaša na uzorku mladića i devojaka, odnosno da je pol moderator varijabla kada je u pitanju predviđanje počinjenog nasilja prema formiranom modelu. Preciznije, postoje značajne polne razlike kada je reč o odnosu od važnosti ostvarivanja prava u vezi do počinjenog nasilja (95% IP), i odnosu od prepoznavanja nasilnog ponašanja u vezi do počinjenog nasilja (99% IP), pri čemu važnost ostvarivanja prava u vezi i prepoznavanje nasilja značajnije predviđaju počinjeno nasilje na uzorku devojaka nego na uzorku mladića.

8.3.6. Diskusija

Rezultati ovog istraživanja nam pokazuju da je veliki procenat ispitanika i ispitanica imao barem jedno iskustvo doživljenog i počinjenog partnerskog nasilja. Najzastupljenije je psihičko nasilje, gde više od dve trećine ispitanika/ispitanica svedoči o doživljenom (62,6%) i počinjenom (70,7%) psihičkom nasilju. Kada je reč o fizičkom nasilju, iskustvo doživljenog nasilja prijavljuje jedna trećina ispitanika/ispitanica (31,6%), a počinjenog nasilja i više od jedne trećine njih (36.5%). U najmanjem procentu je prijavljenog seksualnog nasilja, ali ni ovi procenti nisu zanemarljivi, 17,4% ispitanika/ispitanica svedoči o iskustvu doživljenog i 16,9% o iskustvu počinjenog seksualnog nasilja. Dobijeni rezultati u skladu su i sa drugim rezultatima istraživanja u kojima se potvrđuje najveća zastupljenost psihičkog nasilja kao oblika partnerskog nasilja u adolescentskim vezama (Ajduković i sar., 2011; Perić i Jovanović Belotić, 2020; Tomaszewska & Schuster, 2021; Čeriman i sar., 2015).

U pogledu rodnih razlika, rezultati ovog istraživanja potvrđuju da su mladići češće počinio seksualnog nasilja, što je rezultat koji se dobija i u drugim istraživanjima (Hodžić, 2007; Krahe, 2021; Tomaszewska & Schuster, 2021; Wincentak et al., 2017). S druge strane, istraživanja pokazuju da su devojke češće žrtve seksualnog nasilja (Hodžić, 2007; Harned, 2001; Hickman et al., 2004; O'Keefe, 1997; Shen et al., 2012), dok rezultati ovog istraživanja pokazuju da mladići češće doživljavaju seksualno nasilje. Moguće objašnjenje ovakvog nalaza možda treba tražiti u korišćenim stavkama kojima se procenjivalo seksualno nasilje, a koje se odnose na taktike seksualne prisile (npr. „Mladić/devojka mi je pretio/pretila kako bi me naterala/naterao na seks”). Brojne studije potvrđuju da i žene koriste različite taktike seksualne prisile kako bi ostvarile seksualni odnos sa partnerom (Anderson & Struckman-Johnson, 1998; Krahe et al., 2003; Russell & Oswald, 2001; Waldner-Haugrud & Magruder, 1995). Jedino istraživanje do koga smo uspeli da dođemo, a u kome je dobijen isti rezultat jeste istraživanje Batićeve (Batić, 2015), koje je sprovedeno sa adolescentima i adolescentkinjama iz Srbije; ovo implicira na mogući uticaj određenih kulturoloških faktora, što se ne može tvrditi samo na osnovu navedenih rezultata, ali daje ideju za buduća istraživanja. Kada je reč o doživljenom psihičkom i fizičkom nasilju, rezultati ovog istraživanja u skladu su sa onim koji potvrđuju da mladići češće nego devojke doživljavaju ove oblike nasilja (Ajduković i sar., 2011; Harned, 2001; Hammock & O'Hearn, 2002; Hodžić, 2007; Luthra & Gidycz, 2006; O'Keefe, 1997; Straus & Ramirez, 2004; Shen et al., 2012; Wolfe et al., 2001a).

Rezultati poređenja ispitivanih stavova, veština i znanja takođe potvrđuju značajne polne razlike. Moglo bi se zaključiti da su devojke opremljenije potrebnim znanjima, stavovima i veštinama koji su protektivni u odnosu na partnersko nasilje nego mladići. One bolje od mladića prepoznaju nasilne

oblike ponašanja, važnije im je ostvarivanje ličnih prava u vezi, spremnije su da postave granice u partnerskom odnosu, kao i da traže pomoć u slučaju doživljenog nasilja. Takođe, one imaju manje pogrešnih uverenja o karakteristikama kvalitetnog partnerskog odnosa nego mladići, što je takođe protektivni faktor. Rezultati istraživanja su u skladu sa rezultatima istraživanja Ajdukovića i saradnika (Ajduković i sar., 2011), u kome su korišćeni isti instrumenti procene. Pored toga, ovakvi podaci idu u prilog interpretaciji rezultata evaluacija određenih preventivnih programa koji pokazuju da devojke imaju više znanja i manje podržavajuće stavove prema partnerskom nasilju na testiranju pre implementacije programa (Weisz & Black, 2001), te da bi shodno tome bilo poželjno i osmišljavati rodno osetljive preventivne programe koji bi uvažili ove različitosti. Kao još jednu potvrdu opravdanosti osmišljavanja rodno osetljivih preventivnih programa možemo navesti i to da se testirani modeli predviđanja i doživljenog i počinjenog nasilja donekle različito ponašaju na poduzorcima, odnosno, da je drugačija konstelacija faktora koji su značajni za doživljavanje i počinjenje partnerskog nasilja kod devojaka i mladića.

Rezultati testiranja povezanosti između školskog uspeha i ostalih ispitivanih varijabli takođe su od značaja u kontekstu sagledavanja različitih nivoa sa kojih možemo delovati u cilju prevencije nasilja. Dobijene korelacije pokazuju *da je znanje moć*. Bolji školski uspeh, kao mera znanja, povezan je i sa manje doživljenim i manje počinjenim nasiljem, što je potvrđeno i u drugim istraživanjima (Ajduković i sar., 2011; Batić, 2015). Korelacije i sa ostalim ispitivanim varijablama koje su razmatrane kao mogući faktori viktimizacije i počinjenja nasilja, takođe potvrđuju moć znanja. Bolji školski uspeh je pozitivno povezan sa pridavanjem važnosti ostvarivanju ličnih prava u vezi, boljim prepoznavanjem nasilnih oblika ponašanja, spremnosti da se potraži pomoć u slučaju nasilja, a negativno povezan sa nespremnošću da se postave granice u vezi i prihvatanjem pogrešnih uverenja o kvalitetnoj vezi. Ovakvi podaci potvrđeni su i u istraživanju Ajdukovića i saradnika (Ajduković i sar., 2011) i pokazuju da celokupni školski sistem, čiji je jedan od osnovnih ciljeva usvajanje različitih vrsta znanja, može biti u funkciji prevencije partnerskog nasilja.

Još jedan od dobijenih podataka a koji se dosledno potvrđuje u istraživanjima jeste visoka povezanost između doživljenog i počinjenog nasilja (Ajduković i sar., 2011; Spenser et al., 2021), što govori o uzajamnosti ovih iskustava, odnosno, o krugu nasilja, gde nasilje „rađa” nasilje.

U narednom poglavlju ponovo ćemo se osvrnuti na rezultate sprovedenog istraživanja, gde ćemo na osnovu dobijenih rezultata, kao i na osnovu znanja stečenih iz drugih istraživanja, dati preporuke za prevenciju nasilja u adolescentskim partnerskim vezama.

9. PREPORUKE ZA PREVENCIJU ADOLESCENTSKOG PARTNERSKOG NASILJA

Jedan od ciljeva naučnih istraživanja jeste da stečena znanja dobiju upotrebnu vrednost i doprinesu poboljšanju svakodnevnog života ljudi. Ova monografija je posvećena ispitivanju i razumevanju nasilja, specifično, partnerskog nasilja koje pogađa jednu ranjivu i osetljivu grupu – grupu adolescenata i adolescentkinja. Iskustva koja se stiču u ovom razvojnom periodu mogu imati dalekosežne posledice i na različite načine uticati na život u budućnosti. Nasilje u adolescentskim vezama izaziva mnoštvo negativnih posledica koje se mogu odraziti kako u domenu fizičkog tako i u domenu mentalnog zdravlja ili kroz pribegavanje različitim rizičnim oblicima ponašanja. Iz tih razloga, od velike je važnosti da se štetno dejstvo partnerskog nasilja prepozna i zaustavi. Sa tim ciljem, u nastavku će biti predstavljena integrisana saznanja iz analiziranih istraživanja i programa prevencije i na njima zasnovane preporuke za prevenciju nasilja u adolescentskim partnerskim vezama.

Najpre, sledeći pretpostavke ekološkog modela (Bronfenbrenner, 1979) da su za nastanak i održavanje nasilja važni faktori koji deluju sa različitih nivoa (makrosistem, egzosistem, mikrosistem i ontogenetski nivo), prevenciju partnerskog nasilja trebalo bi usmeriti na promenu društvenih shvatanja i vrednosti koje su podržavajuće prema nasilju, kao i na prevenciju riziko faktora koji potiču iz lokalne zajednice, školskog sistema, vršnjačke grupe, porodice i samog pojedinca. Da je u prevenciji nasilja potrebno zauzeti integrativni, sistemski pristup, stanovište je više istraživača (Ball et al., 2009; Simić i Todorović, 2009; Todorović i sar., 2012b), s obzirom na to da više različitih faktora iz različitih konteksta mogu delovati na ponašanje. Preventivni programi koji su usmereni na određenu sredinu mogu davati male ili kratkotrajne rezultate jer njihovi efekti mogu biti umanjeni riziko faktorima iz drugih konteksta (Farmer et al., 2001). U prilog tome idu i rezultati istraživanja u kome je ispitivano dejstvo različitih riziko faktora iz različitih konteksta (Reyes et al., 2018) i u kome je utvrđeno da u odnosu na adolescente i adolescentkinje sa drugačijom konfiguracijom riziko faktora, oni adolescenti/adolescentkinje koji/koje su bili/bile izloženi/izložene porodičnom nasilju, živeli/živele u okruženju sa visokom stopom nasilja i pohađali/pohađale škole u kojima je upotreba nedozvoljenih supstanci uobičajena bili/bile su u najvećem riziku za počinjenje nasilja u partnerskom odnosu.

S obzirom na to da rezultati istraživanja pokazuju da iskustvo nasilja u ranim partnerskim vezama povećava rizik od zdravstvenih posledica i nasilja od strane intimnog partnera u odraslom dobu (Ackard et al., 2007), stanovište je više istraživača (Vives-Cases et al., 2021; Weisz & Black, 2001) da preventivne intervencije treba započeti već na uzrastu od 12-13 godina jer su tada adolescenti i adolescentkinje otvoreniji prema znanju i veća je verovatnoća da nisu uspostavili nasilne obrasce ponašanja u partnerskim odnosima. To bi značilo da preventivne intervencije treba započeti još u osnovnim školama, i pre nego da devojke i mladići imaju iskustva u romantičnim vezama. Takođe, programi prevencije bi trebalo da imaju kontinuitet u trajanju, a poželjno bi bilo da se sprovede tokom celog školovanja.

Budući da se adolescenti/adolescentkinje u razumevanju odlika zdravih i kvalitetnih odnosa oslanjaju i na kulturne norme i vrednosti koje se prenose posredstvom različitih oblika medija (Feiring, 1999; Connolly & McIsaac, 2009), jedan od vidova prevencije nasilja bili bi edukativni programi prezentovani preko sredstava javnog informisanja. Edukativni sadržaji trebalo bi da omogućе sticanje znanja o prihvatljivim oblicima ponašanja u partnerskom odnosu, kao i da pomognu u senzitivizaciji adolescenata/adolescentkinja za prepoznavanje znakova nasilja. Takođe, informacije o resursima i podršci koja im stoji na raspolaganju u slučaju doživljenog partnerskog nasilja trebalo bi vrlo transparentno distribuirati putem medija. Pored sredstava javnog informisanja, kao što je televizija, ove informacije bi trebalo prenositi i putem interneta, s obzirom na to da ga adolescenti/adolescentkinje u velikoj meri koriste (Borrajó et al., 2015a; Kuzmanović i sar., 2019). Veliku dostupnost i upotrebu različitih sredstava informacione tehnologije od strane adolescenata i adolescentkinja treba iskoristiti kao resurs za prenos informacija. Kao primer dobre prakse možemo navesti kratke video-snimke o problemu nasilja u partnerskim vezama koji su postavljeni na internetu, a koje je osmislilo udruženje građana Protekta, u okviru realizacije projekta o prevenciji partnerskog nasilja³⁷.

Većina programa prevencije adolescentskog partnerskog nasilja je vremenski ograničena i izvodi se u školi, u toku regularnih časova ili u vidu vannastavnih aktivnosti i kao takvi često nemaju obavezujući karakter za učenike i učenice. Iako evaluacije kratkoročnih programa prevencije pokazuju njihove dobre rezultate u pogledu sticanja znanja i veština, razvijanje stavova, menjanje ponašanja (Adler-Baeder et al., 2007; Antle et al., 2011; Ball et al., 2012; Gardner et al., 2004; Foshee et al., 2000; Rosenbluth, 2002; Trella, 2009), pretpostavka je da bi ipak kontinuirana dugotrajna edukacija dala još

---

³⁷ Video snimak na temu: *Kako prepoznati, preventivno delovati i sprečiti nasilno ponašanje u adolescentskim partnerskim vezama*. <https://www.facebook.com/watch/?v=678327783396907>

bolje rezultate (Jaffe et al., 1992). To bi značilo da bi različite odlike nasilja (npr. oblici nasilja, dinamika nasilnih odnosa, znaci upozorenja da se dešava nasilje, posledice nasilja, reagovanje na nasilje) trebalo izučavati u okviru nastavnog programa svakog pojedinačnog predmeta, kod onih nastavnih jedinica gde je moguće integrisati partnersko nasilje kao temu. Kod nas već postoji analiza sadržaja različitih predmeta u nastavnim programima gimnazija i srednjih stručnih škola u okviru kojih je moguće bavljenje temom rodno zasnovanog nasilja i temom rodne ravnopravnosti/diskriminacije (Ignjatović, 2018). Dakle, preventivni program bi trebalo integrisati u kurikulum, tako da postane deo regularnog programa za učenike/učenicice jer bi kontinuiranost edukacije omogućila veću efikasnost u odnosu na kratkoročne intervencije.

Analiza postojeće zakonske regulative Republike Srbije u domenu sprečavanja nasilja u partnerskim odnosima pokazuje da je problem partnerskog nasilja u adolescentskom periodu prepoznat, kao i da postoje razvijene strategije kako treba delovati u cilju prevencije i detaljno opisani koraci intervenisanja u slučaju registrovanja nasilja. Međutim, pored postojećih pravilnika koji se odnose na uzrast rane i srednje adolescencije, potrebno je kreirati i pravilnik kojim bi se definisalo postupanje i u slučaju registrovanog nasilja na visokoškolskim ustanovama. Period studiranja se poklapa sa periodom kasne adolescencije, od 18. godine do ranih 20-ih godina (Smetana et al., 2006), a specifičnost ovog perioda je da je reč o punoletnim osobama, te postojeći pravilnici za mlađi uzrast nisu do kraja primenljivi. Takav pravilnik bi mogao jasnije da odredi domen interventnog delovanja na fakultetima, kao npr. da li u slučaju nasilja fakultet može obavestiti roditelje ili zatražiti saradnju sa stručnjacima iz različitih oblasti, kao što su doktori/doktorke, socijalni/socijalne radnici/radnice, psiholozi/psihološkinje.

Doživljaj podrške, sigurnosti i prihvaćenosti u lokalnoj zajednici može biti važan resurs u sprečavanju nasilja u partnerskim vezama. Žrtve nasilja bi sa više poverenja otkrivale svoja iskustva i obraćale se za pomoć u slučaju nasilja ukoliko bi očekivale da će naići na podršku i razumevanje. S druge strane, zajednice koje su kohezivne, u kojima su stanovnici međusobno povezani i spremniji da deluju za opšte dobro, adekvatnije će odgovoriti na potrebe žrtve (Jain et al., 2010). S tim u vezi, jedna od preporuka bila bi rad na jačanju umreženosti članova lokalne zajednice u cilju jačanja kolektivne efikasnosti kroz različite aktivnosti koje ne moraju direktno biti povezane sa prevencijom nasilja (npr. festivali, druženja, okupljanja, sajmovi). Povezano sa tim, od značaja je podizanje ekonomskog nivoa stanovnika lokalne zajednice, jer se kolektivna efikasnost pokazala kao protektivan faktor u sredinama koje nisu najsiromašnije (Jain et al., 2010). Od velikog je značaja i transparentnost u pogledu resursa za pružanje pomoći žrtvama nasilja na nivou lo-

kalne zajednice, promovisanje i informisanje o mestima gde se može zatražiti pomoć u slučaju doživljenog nasilja, što bi moglo voditi jačanju poverenja žrtava da se obrate za pomoć i očekivanja adekvatnog institucionalnog odgovora.

Preventivne mere u domenu porodice mogu obuhvatiti različite aspekte. Najpre, veliki broj istraživanja potvrđuje da su negativna iskustva u porodici porekla, kao što je nasilje u porodici, zanemarivanje deteta, povezana sa kasnijom viktimizacijom u partnerskom odnosu (Hébert et al., 2019; Vézina & Hébert, 2007; Vives-Cases et al., 2021). Dakle, baveći se prevencijom nasilja u porodici indirektno možemo doprineti i prevenciji nasilja u partnerskim vezama adolescenata i adolescentkinja. Kod adolescenata/adolescentkinja koji/koje su već doživeli/doživele nasilje u porodici, trebalo bi raditi na povećanju njihovih resursa socijalne podrške i razvijanju netolerantnih stavova prema nasilju (Earnest & Brady, 2016). Gledano kroz prizmu zakonske regulative, sistemi zaštite od nasilja u porodici veoma su razvijeni u različitim zemljama, pa i u našoj (što je definisano različitim zakonima, pravilnicima), što dalje ostavlja zadatak da se oni dosledno primenjuju.

Drugi aspekt delovanja u okviru porodičnog konteksta odnosi se na razvoj roditeljskog ponašanja i odnosa na relaciji roditelj – dete koji bi bio u funkciji prevencije nasilja u partnerskim vezama adolescenata/adolescentkinja. Kako istraživanja potvrđuju da su podrška roditelja, adekvatan roditeljski nadzor i disciplina, zainteresovani pristup roditelja prema detetu od značaja u prevenciji adolescentskog partnerskog nasilja (Earnest & Brady, 2016; Leadbeater et al., 2008; Brooks-Russell et al., 2013; Chapple, 2003; East & Hakode, 2016), trebalo bi osmišljavati programe edukacije za roditelje koji bi bili u funkciji razvijanja znanja i veština potrebnih za asertivno komuniciranje, jasno postavljanje granica, sprovođenje nadzora ponašanja sa kojim bi adolescenti/adolescentkinje bili/bile komforni/komforne, odnosno, razvijanju znanja potrebnog za primenjivanje autoritativnog vaspitnog stila (Darling, 1999) koji podrazumeva balansiran nivo iskazivanja ljubavi, topline i nadzora, a istovremeno uvažavanje autonomije deteta.

Vršnjačka grupa ima velikog udela u formiranju stavova adolescenata/adolescentkinja prema nasilju u partnerskim vezama. Oni mogu biti promotori razvoja kako kvalitetnih partnerskih odnosa tako i nasilnih (Arriaga & Foshee, 2004). Zbog toga je od velike važnosti raditi na neprihvatanju partnerskog nasilja na nivou vršnjačke grupe. Otuda je školski kontekst jedan od najvažnijih resursa za delovanje u smeru prevencije svakog vida nasilja među vršnjacima, pa i partnerskog nasilja. Ovde je ipak važno istaći da vršnjačko nasilje nije isto što i partnersko nasilje, a to podrazumeva i donekle različite pristupe u prevenciji.

U najširem smislu, treba razvijati klimu neprihvatanja svakog vida nasilja, čemu mogu doprineti različite aktivnosti na nivou škole, kao što su organizacija tribina o problemu nasilja u partnerskim vezama, obeležavanje važnih datuma koji simbolizuju borbu protiv nasilja, festivala, takmičenja, predstava kojima bi se promovisale zdrave partnerske veze i neprihvatanje nasilja.

Istraživanja pokazuju da je nivo vezanosti za školu i osećanje (ne)sigurnosti u školi značajno za uključenost u partnersko nasilje u adolescentskim vezama (Banyard et al., 2006; Earnest & Brady, 2016). Otuda treba sprovoditi aktivnosti koje mogu doprineti razvoju osećanja sigurnosti učenika/učenica u školi, doživljavanju škole kao sigurnog mesta gde se svako može osetiti zaštićenim od nasilja. O potrebi jačanja poverenja učenika i učenica u nastavnike/nastavnice i druge zaposlene u školskom sistemu, svedoče i rezultati istraživanja koji pokazuju da bi se u slučaju doživljenog partnerskog nasilja učenici i učenice najpre obratili za pomoć nekome iz školskog sistema (Ajduković i sar., 2011; Pavlović, 2020; rezultati našeg istraživanja predstavljenog u ovoj monografiji). Pored toga, kada učenik ili učenica pokazuje problematično ponašanje, što uključuje i ispoljavanje nasilja, ili je u riziku da počini nasilje (npr. usled loših porodičnih odnosa, zanemarivanja, nasilja u porodici), zainteresovani nastavnik/nastavnica koji/koja pokazuje empatiju i razumevanje od velikog je značaja za razvoj osećanja prihvaćenosti kod takve dece, što bi dalje omogućilo lakše usvajanje vaspitnih poruka (Tošić Radev, 2022; Tošić Radev & Janković, 2022). Kao dobar primer prakse možemo navesti inicijativu Filozofskog fakulteta u Nišu koji je oformio Tim za prevenciju i prvi odgovor na nasilje koji se bavi osmišljavanjem aktivnosti kojima se promovise bezbednost i zaštita studenata i studentkinja. Tim čine članovi iz redova nastavnog, nenastavnog osoblja i studenata/studentkinja koji su zajednički uključeni u kreiranje ovih aktivnosti. Takođe, oformljena je i stranica na sajtu fakulteta pod nazivom *Moj fakultet, moje sigurno mesto*³⁸, gde se postavljaju različiti edukativni materijali i informacije o aktivnostima koje se preduzimaju. Pored aktivnosti koje se sprovode u cilju prevencije, u školama treba da postoje protokoli o postupanju u slučaju saznanja o počinjenom nasilju u partnerskim vezama učenika i učenica, što je i regulisano postojećim pravilnicima.

Kroz neposredan rad sa adolescentima i adolescentkinjama treba razvijati svest o neprihvatanju partnerskog nasilja i potrebi reagovanja na nasilje. Ukoliko u grupi vršnjaka postoje pojedinci koji će prezentovati takav stav prema nasilju, oni mogu podstaknuti i druge da se odlučnije suprotstave nasilju. U tom smislu, vršnjačke edukacije su dragocen resurs u sistemu zaštite od nasilja u partnerskim vezama. Njihova efikasnost se može posmatrati na više

³⁸ <https://tpn.filfak.ni.ac.rs/>

načina. Najpre, mladi koji se obučavaju da postanu vršnjački edukatori/edukatorke stiču brojna korisna saznanja koja jačaju kako njihovo razumevanje dinamike nasilnih partnerskih odnosa, tako i razvijaju njihove kompetencije neophodne za rad sa grupom, kao što je podsticanje i upravljanje interakcijama na nivou grupe, sticanje sigurnosti za nastupanje pred publikom. S druge strane, znanja i veštine koje se uče od vršnjaka lakše se prihvataju, zbog uticaja koji vršnjačka grupa ima u tom razvojnem periodu. Takođe, podjednako važna je i sama vidljivost vršnjačkih edukatora i edukatorki, koji bivaju prepoznati kao osobe kojima se može obratiti za pomoć u slučaju doživljenog nasilja.

Jedan od najkonzistentnijih podataka koji se potvrđuje u istraživanjima jeste uzajamnost činjenja i doživljavanja nasilja u partnerskim vezama (Ajduković i sar., 2011; Connolly et al., 2010; Gray & Foshee, 1997; O’Leary & Slep, 2003; Spenser et al., 2021). Dakle, nivo partnerskih interakcija je mesto na koje treba naročito usmeriti preventivne aktivnosti, što je svakako prepoznato u mnogim, ako ne i u svim programima prevencije. Da bi se ovaj krug nasilja zaustavio, treba razvijati veštine asertivnog komuniciranja između partnera, veštine za identifikovanje i izražavanje emocija, želja i potreba na nenasilan način, veštine prikladnog reagovanja na ljutnju i bes (Adler-Bader et al., 2007; Ball et al., 2012; Gardner et al., 2004; Foshee et al., 2000). Sadržaje programa trebalo bi osmisliti tako da vode sticanju znanja neophodnih za prepoznavanje i održavanje zdravih partnerskih odnosa i znanja koja će povećati osetljivost adolescenata/adolescentkinja na nasilje u partnerskim vezama. Čini se da je od naročitog značaja sticanje znanja o karakteristikama kvalitetne veze i zdravih načina iskazivanja ljubavi. U više istraživanja dobijeni su zabrinjavajući podaci da veliki procenat adolescenata i adolescentkinja smatra da ispoljavanje ljubomore i kontrolišućih oblika ponašanja čini prihvatljive oblike partnerskih interakcija (Batić, 2015; Perić i Jovanović Belotić, 2020; rezultati našeg istraživanja predstavljenog u ovoj monografiji). Iz tih razloga, kod adolescenata i adolescentkinja trebalo bi razvijati saznanja o zdravim i funkcionalnim oblicima partnerskih interakcija i svest da je ljubav davanje slobode drugome, a ne ograničavanje, te da shodno tome zdrav partnerski odnos podrazumeva ostvarivanje svih potreba i ličnih prava.

Pored usmerenosti na smanjenje riziko faktora, od naročitog je značaja da programi budu usmereni i na jačanje protektivnih faktora (Grych et al., 2015). Generalno gledano, jačanje unutrašnjih resursa, ličnih pozitivnih kompetenci svakog pojedinca u funkciji su prevencije i doživljenog i počinjenog nasilja; ovo se odnosi na razvijanje empatije (Caiozzo et al., 2016; Frick & White, 2008), jačanje samopoštovanja (Janković et al., 2019), jačanje ukupnog mentalnog zdravlja (npr. kroz odsustvo depresivnosti) (Spenser et al.,

2021). Isto tako, rezultati studije (Caiozzo et al., 2016) sugerišu da bi veštine emocionalne regulacije mogle pomoći u smanjenju partnerskog nasilja direktno, ili indirektno, umanjujući efekat drugih stabilnih osobina ličnosti koje su prediktivne za partnersko nasilje (npr. bezosećajnost, narcizam). Prevenciju bi trebalo usmeriti i na razvoj konkretnih i konstruktivnih strategija za izražavanje negativnih emocija (Smith-Darden et al., 2017), što bi takođe bio primer strategije usmerene na jačanje protektivnih faktora koji mogu sprečiti delovanje mnogobrojnih riziko faktora.

Nasilje se može posmatrati i kao neefektivna strategija razrešavanja konflikta, te bi rad na razvoju veština za konstruktivno razrešavanje konflikata u adolescentskom periodu bio od velikog značaja za prevenciju partnerskog nasilja. U studiji u kojoj su istraživane pozitivne veštine razrešavanja konflikta (Feldman & Gowan, 1998), utvrđeno je da je kompromis značajno i negativno povezan na nasiljem u partnerskim vezama. Takođe je utvrđeno da je kompromis u negativnoj povezanosti sa otvorenim izražavanjem ljutnje u partnerskom odnosu. Autorke zaključuju da pozitivne strategije razrešavanja konflikta ne isključuju doživljaj ljutnje, ali mogu inhibirati upotrebu nasilja kao načina reagovanja na ljutnju i agresivno reagovanje zameniti konstruktivnijim načinima reagovanja.

Takođe, jedna od važnih oblasti na koju se preventivni programi usmeravaju jeste promena uverenja i stavova za koje se pretpostavlja, a ima i empirijskih potvrda, da su povezani sa činjenjem i doživljavanjem partnerskog nasilja, kao što su npr. stavovi u pogledu prihvatljivosti nasilja u partnerskom odnosu, tradicionalni stavovi, podržavanje mitova o silovanju (Ajduković i sar. 2011; Connolly et al., 2010; Hodžić, 2007; Foshee et al., 2000; Maxvel et al., 2002; Reyes et al., 2016; Sears et al., 2007; Volfe et al., 1996). Sadržaje radionica treba kreirati tako da učesnici i učesnice razumeju kako su tradicionalni stavovi o rodnim ulogama povezani sa disbalansom moći i kako to može biti povezano sa rodno zasnovanim nasiljem (Dobash & Dobash, 1979; Walker, 1984), da razumeju mehanizme kojima se podržavaju mitovi o silovanju i konstruiše slika o žrtvi kao odgovornoj za sopstvenu viktimizaciju (Simić, 2011), da razumeju posledice doživljenog nasilja kako bi usvojili nultu toleranciju prema nasilju. Za proces razvijanja/menjanja stavova veoma je važno uključiti medijsku komponentu u programe prevencije, jer su mediji važan izvor u kreiranju slike kako prihvatljivih tako i neprihvatljivih oblika partnerskih interakcija.

Rezultati evaluacije analiziranih preventivnih programa pokazuju da bi ih trebalo kreirati tako da podstiču što veću aktivnu uključenost učesnika i učesnica (Wolf et al., 2003); da je za neke teme, kao što su odnos roda i nasilja, karakteristike idealnog partnera/partnerke, poželjno obezbediti diskusiju

unutar muške i ženske grupe, a onda diskusiju završiti u rodno mešovitoj grupi (Rosenbluth, 2002; Weard, 1999-2000); da je potrebno obezbediti grupe podrške, u okviru kojih bi se razvijali pozitivni odnosi sa vršnjacima i vežbale nove veštine u emocionalno sigurnom i podržavajućem okruženju, što je od naročitog značaja za mlade koji su u visokom riziku od budućeg doživljenog i počinjenog nasilja (Wolfe et al., 1996); da je potrebno obezbediti rodno osetljive preventivne programe zbog razlika između devojka i mladića u pogledu početnog znanja i stavova prema partnerskom nasilju (Weisz & Black, 2001). Takođe, i rezultati istraživanja koje je sprovedla autorka, prikazani u ovoj monografiji, pokazuju da postoje razlike između momaka i devojaka u pogledu stavova, znanja i veština koji su prediktivni za predviđanje i počinjenog i doživljenog nasilja, što je još jedna potvrda opravdanosti rodno osetljivih programa prevencije.

Sistemski pristup u sprečavanju nasilja u adolescentskim partnerskim vezama podrazumeva koordinirane aktivnosti u mnogim pravcima i više uključenih strana koje su od podjednake važnosti u procesu prevencije nasilja. Tako, programom prevencije treba predvideti kako obuku školskog osoblja (sticanje znanja o partnerskom nasilju i načinu reagovanja u slučaju otkrivanja nasilja u školi), tako i roditelja učenika/učenica (kroz roditeljske sastanke, prezentacije u učionicama, dostavljanjem informativnog materijala o nasilju u partnerskim vezama mladih). Kao deo koordiniranih aktivnosti trebalo bi predvideti i istovremenost sprovođenja aktivnosti u učionicama i intervencija na nivou škole, jer se takva strategija prevencije partnerskog nasilja pokazala vrlo efikasnom (Taylor et al., 2011). Takođe, aktivnosti koje se sprovode u školi trebalo bi uskladiti sa aktivnostima koje se sprovode u lokalnoj zajednici sa ciljem podizanja svesti o nasilju u partnerskim vezama adolescenata/adolescentkinja i razvijanja nulte tolerancije na nasilje.

10. ZAKLJUČAK

Nasilje kao fenomen može biti prisutno u mnogim aspektima ličnih interakcija i mnogim segmentima na nivou društva. Njegova univerzalna karakteristika, bez obzira na sferu u kojoj se javlja, jeste njegova štetnost i destruktivnost koja samo može varirati u pogledu obima i intenziteta. Posledice koje nasilje u partnerskim vezama ostavlja mogu biti raznovrsne i dalekosežne. Kao što smo mogli da vidimo, nasilje otvara mogućnost javljanja novog nasilja i u kontekstu partnerskih veza koji smo ovde posmatrali, nasilje u adolescentkom periodu može biti riziko faktor za održivost nasilja i u odrasloj dobi. Potencijalni kontinuitet nasilja važan je signal i upozorenje da se na nasilje mora reagovati kako bi krug nasilja bio zaustavljen. Prevencija nasilja u adolescentskim partnerskim vezama zahteva reagovanje u periodu rane adolescencije, kako bi adolescenti i adolescentkinje mogli da steknu neophodne veštine i znanja za održavanje kvalitetnih partnerskih odnosa i pre nego što stupe u njih. To je period kada su oni vrlo prijemčivi za učenje, naročito o nečemu što je važna sfera interesovanja u tim godinama. Za sve nas koji smo zainteresovani da im pomognemo da grade zdrave i kvalitetne partnerske odnose, ovo je vreme kada bi trebalo da delujemo. Videli smo, na prethodnim stranicama, koliko mogućnosti nam stoji na raspolaganju; ostaje samo da napisano pretočimo u dela.

LITERATURA

- Ackard, D. M., Eisenberg, M. E., & Neumark-Sztainer, D. (2007). Long-term impact of adolescent dating violence on the behavioral and psychological health of male and female youth. *Journal of Pediatrics*, *151*, 476–481. <https://doi.org/10.1016/j.jpeds.2007.04.034>
- Adler-Baeder, F., Kerpelman, J. L., Schramm, D. G., Higginbotham, B., & Paulk, A. (2007). The impact of relationship education on adolescents of diverse backgrounds. *Family Relations: An Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, *56*(3), 291–303. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2007.00460.x>
- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Lawrence Erlbaum.
- Ajduković, M., i Ručević, S. (2009). Nasilje u vezama mladih. *Medicus*, *18*(2_ Adolescencija), 217–225.
- Ajduković, M., Ručević, S. & Šincek, D. (2007). Konstrukcija upitnika samoiska-za devijantnog i delinkventnog ponašanja mladih. U: G. Keresteš, I. Brković, i A. Butković (ur.), *Sažeci priopćenja – 18. dani Ramira i Zorana Bujasa* (str. 81). Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Ajduković, D., Löw, A., & Sušac, N. (2011a). Rodne razlike i prediktori partnerskog nasilja u mladenačkim vezama. *Ljetopis socijalnog rada*, *18*(3), 527–553.
- Ajduković, D., Löw, A., & Sušac, N. (2011b). *Upitnik doživljenih nasilnih ponašanja u vezi*. Društvo za psihološku pomoć.
- Ajduković, D., Löw, A., & Sušac, N. (2011c). *Upitnik počinjenih nasilnih ponašanja u vezi*. Društvo za psihološku pomoć.
- Ajduković, D., Löw, A., & Sušac, N. (2011d). *Skala pogrešnih uvjerenja o kvalitetnoj vezi*. Društvo za psihološku pomoć.
- Ajduković, D., Löw, A., & Sušac, N. (2011e). *Skala važnosti prava u vezi*. Društvo za psihološku pomoć.
- Ajduković, D., Löw, A., & Sušac, N. (2011f). *Skala (ne)spremnosti na postavljanje osobnih granica*. Društvo za psihološku pomoć.
- Ajduković, D., Löw, A., & Sušac, N. (2011g). *Skala prepoznavanja nasilnih ponašanja u vezi*. Društvo za psihološku pomoć.
- Ajduković, D., Löw, A., & Sušac, N. (2011h). *Spremnost na traženje pomoći u slučaju nasilja u vezi*. Društvo za psihološku pomoć.

- Ajduković, D., Löw, A., & Sušac, N. (2011i). *Spremnost na pružanje pomoći u slučaju nasilja u vezi*. Društvo za psihološku pomoć.
- Ajzen, I., & Fishbein, M. (Eds.). (1980). *Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior*. Englewood Cliffs, Prentice–Hall.
- Alexander, P. C., Moore, S., & Alexander, E. R. III. (1991). What is transmitted in the intergenerational transmission of violence? *Journal of Marriage and the Family*, 53(3), 657–668. <https://doi.org/10.2307/352741>
- Alleyne-Green, B., Grinnell-Davis, C., Clark, T. T., Quinn, C. R., & Cryer-Coupet, Q. R. (2014). Father involvement, dating violence, and sexual risk behaviors among a national sample of adolescent females. *Journal of Interpersonal Violence*, 31(5), 810–830. <https://doi.org/10.1177/0886260514556762>
- Amar, A. F., & Alexy, E. M. (2005). „Dissed” by dating violence. *Perspectives in Psychiatric Care*, 41(4), 162–171. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6163.2005.00032.x>.
- Anderson, P. B., & Struckman-Johnson, C. (Eds.). (1998). *Sexually aggressive women: Current perspectives and controversies*. Guilford.
- Antle, B. F., Sullivan, D. J., Dryden, A., Karam, E. A., & Barbee, A. P. (2011). Healthy relationship education for dating violence prevention among high-risk youth. *Children and Youth Services Review*, 33(1), 173–179. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2010.08.031>
- Archer, J. (2000). Sex differences in aggression between heterosexual partners: a meta-analytic review. *Psychological bulletin*, 126(5), 651–680. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.126.5.651>
- Arnett, J. J. (Ed.). (2006). *Encyclopedia of Children, Adolescents, and the Media: Two-volume set*. Sage Publications.
- Arriaga, X. B., & Foshee, V. A. (2004). Adolescent dating violence: Do adolescents follow in their friends’, or their parents’, footsteps? *Journal of interpersonal violence*, 19(2), 162–184. <http://dx.doi.org/10.1177/0886260503260247>
- Babović, M., Ginić, K., i Vuković, O. (2010). *Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama u Centralnoj Srbiji*. SeConS.
- Ball, B., Kerig, P. K., & Rosenbluth, B. (2009). Like a family but better because you can actually trust each other. *Health Promotion Practice*, 10(1_suppl), 45S–58S. <https://doi.org/10.1177/1524839908322115>
- Ball, B., Tharp, A. T., Noonan, R. K., Valle, L. A., Hamburger, M. E., & Rosenbluth, B. (2012). Expect Respect Support Groups: Preliminary Evaluation of a Dating Violence Prevention Program for At-Risk Youth. *Violence Against Women*, 18(7), 746–762. <https://doi.org/10.1177/1077801212455188>
- Banister, E., & Jakubec, S. (2004). „I’ m stuck as far as relationships go”: Dilemmas of voice in girls’ dating relationships. *Child & Youth Services*, 26(2), 33–52. https://doi.org/10.1300/J024v26n02_03

- Batić, S. (2015). *Prisutnost nasilja u adolescentskim vezama*. Grad Novi Sad, Gradska uprava za sport i omladinu, Kancelarija za mlade, Udruženje Crvena linija.
- Bandura, A. (1973). *Aggression: a social learning analysis*. Prentice-Hall.
- Banyard, V. L., Cross, C., & Modecki, K. (2006). Interpersonal violence in adolescence: Ecological correlates of self-reported perpetration. *Journal of Interpersonal Violence, 21*(10), 1314–1332. <https://doi.org/10.1177/0886260506291657>
- Barter, C., McCarry, M., Berridge, D., & Evans, K. (2009). *Partner exploitation and violence in teenage intimate relationships*. National Society for the Prevention of Cruelty to Children.
- Bell, K. M., & Naugle, A. E. (2008). Intimate partner violence theoretical considerations: Moving towards a contextual framework. *Clinical Psychology Review, 28*(7), 1096–1107. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2008.03.003>
- Ben-Ze'ev A. (2011). The nature and morality of romantic compromises. In C. Baglioli (Ed.), *Morality and the emotions* (pp. 95–117). Oxford University Press.
- Bonanno, R. A., & Hymel, S. (2013). Cyber bullying and internalizing differences: Above and beyond the impact of traditional forms of bullying. *Journal of Youth and Adolescence, 42*(5), 685–697. <https://doi.org/10.1007/s10964-013-9937-1>.
- Bentley, C. G., Galliher, R. V., & Ferguson, T. J. (2007). Associations among aspects of interpersonal power and relationship functioning in adolescent romantic couples. *Sex Roles, 57*(7-8), 483–495. <https://doi.org/10.1007/s11199-007-9280-7>
- Bograd, M. (1984). Family systems approaches to wife battering: A feminist critique. *American Journal of Orthopsychiatry, 54*(4), 558–568. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.1984.tb01526.x>
- Bonomi, A. E., Anderson, M. L., Nemeth, J., Bartle-Haring, S., Buettner, C., & Schipper, D. (2012). Dating violence victimization across the teen years: Abuse frequency, number of abusive partners, and age at first occurrence. *BMC Public Health, 12*(1), 637–646. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-12-637>
- Borrajo, E., Gámez-Guadix, M., & Calvete, E. (2015a). Cyber Dating Abuse: Prevalence, Context, and Relationship with Offline Dating Aggression. *Psychological Reports, 116*(2), 565–585. <https://doi.org/10.2466/21.16.PR0.116k22w4>
- Borrajo, E., Gámez-Guadix, M., Pereda, N. & Calvete, E. (2015b). The development and validation of the cyber dating abuse questionnaire among young couples. *Computers in Human Behavior, 48*, 358–365. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.01.063>.
- Borrajo E., Gámez-Guadix, M., Calvete, E. (2015c). Justification beliefs of violence, myths about love and cyber dating abuse. *Psicothema, 27*, 327–333. <https://doi.org/10.7334/psicothema2015.59>

- Borrajo, E. & Gámez-Guadix, M. (2016). Cyber dating abuse: its link to depression, anxiety and dyadic adjustment. *Behavioural Psychology* 24(2), 221–235.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss: Vol 3: Loss, sadness, and depression*. Basic Books.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*. Basic Books.
- Bouffard, L. A. (2010). Exploring the utility of entitlement in understanding sexual aggression. *Journal of Criminal Justice*, 38(5), 870–879. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2010.06.002>
- Brand, S., Luethi, M., von Planta, A., Hatzinger, M., & Holsboer-Trachsler, E. (2007). Romantic love, hypomania, and sleep pattern in adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 41(1), 69–76. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2007.01.012>
- Brooks-Russell, A., Foshee, V.A., & Ennett, S.T. (2013). Predictors of latent trajectory classes of physical dating violence victimization. *Journal of Youth and Adolescence*, 42(4), 566–580. <https://doi.org/10.1007/s10964-012-9876-2>
- Bronfenbrenner, U. (1979). Contexts of child rearing: Problems and prospects. *American Psychologist*, 34(10), 844–850. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.34.10.844>
- Bronfenbrenner, U., & Morris, P. A. (1998). The ecology of developmental processes. In W. Damon & R. M. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology, Vol. 1: Theoretical models of human development*, (5th ed., pp. 993–1023). John Wiley and Sons, Inc.
- Buist, K. L. (2010). Sibling relationship quality and adolescent delinquency: A latent growth curve approach. *Journal of Family Psychology*, 24(4), 400–410. <https://doi.org/10.1037/a0020351>
- Burman, M. (2010). The Ability of Criminal Law to Produce Gender Equality: Judicial Discourses in the Swedish Criminal Legal System. *Violence Against Women*, 16(2), 173–188. <https://doi.org/10.1177/1077801209355515>
- Burton, M. (2008). *Legal responses to domestic violence*. Routledge-Cavendish.
- Butler, N., Bates, R., & Quigg, Z. (September, 2021). *Evaluation of the Mentors in Violence Prevention (MVP) Programme across Merseyside—Final Report*. <https://educationmvp.co.uk/wp-content/uploads/2022/01/Merseyside-VRP-202021-evaluation-of-the-Mentors-in-Violence-Prevention-programme-September-2021-Final-report-and-Infograph.pdf>
- Caiozzo, C. N., Houston, J., & Grych, J. (2016). Predicting aggression in late adolescent romantic relationships: A short-term longitudinal study. *Journal of Adolescence*, 53, 237–248. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2016.10.012>
- Callahan, M. R., Tolman, R. M., & Saunders, D. G. (2003). Adolescent Dating Violence Victimization and Psychological Well-Being. *Journal of Adolescent Research*, 18(6), 664–681. <https://doi.org/10.1177/0743558403254784>

- Capaldi, D., & Gorman-Smith, D. (2003). The development of aggression in young male/female couples. In P. Florsheim (Ed.), *Adolescent romantic relations and sexual behavior: Theory, research and practical implications* (pp. 243–278). Lawrence Erlbaum.
- Carlson, B. E., McNutt, L. A., & Choi, D. Y. (2003). Childhood and adult abuse among women in primary health care: Effects on mental health. *Journal of Interpersonal Violence, 18*(8), 924–941. <https://doi.org/10.1177/0886260503253882>
- Carlson, B. E., McNutt, L.-A., Choi, D. Y., & Rose, I. M. (2002). Intimate partner abuse and mental health: The role of social support and other protective factors. *Violence Against Women, 8*(6), 720–745. <https://doi.org/10.1177/10778010222183251>
- Carlson, W., & Rose, A. J. (2007). The role of reciprocity in romantic relationships in middle childhood and early adolescence. *Merrill-Palmer Quarterly, 53*(2), 262–290. <https://doi.org/10.1353/mpq.2007.0008>
- Carlson, W., & Rose, A. J. (2012). Brief report: Activities in heterosexual romantic relationships: Grade differences and associations with relationship satisfaction. *Journal of Adolescence, 35*(1), 219–224. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2010.09.001>
- Carver, K., Joyner, K., & Udry, J. R. (2003). National estimates of adolescent romantic relationships. In P. Florsheim (Ed.), *Adolescent romantic relations and sexual behavior: Theory, research, and practical implications* (pp. 23–56). Lawrence Erlbaum.
- Cascardi, M., Jouriles, E. N., & Temple, J. R. (2020). Distinct and Overlapping Correlates of Psychological and Physical Partner Violence Perpetration. *Journal of Interpersonal Violence, 35*(13–14), 2375–2398. <https://doi.org/10.1177/0886260517702492>
- Cascardi, M., O’Leary, K. D., Lawrence, E. E., & Schlee, K. A. (1995). Characteristics of women physically abused by their spouses and who seek treatment regarding marital conflict. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 63*(4), 616–623. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.63.4.616>
- Catalano, R. F., Hawkins, J. D., Berglund, L., Pollard, J. A., & Arthur, M. W. (2002). Prevention science and positive youth development: Competitive or cooperative frameworks? *Journal of Adolescent Health, 31*(6), 230–239. [https://doi.org/10.1016/S1054-139X\(02\)00496-2](https://doi.org/10.1016/S1054-139X(02)00496-2)
- Cava, M.-J., Martínez-Ferrer, B., Buelga, S., & Carrascosa, L. (2020). Sexist attitudes, romantic myths, and offline dating violence as predictors of cyber dating violence perpetration in adolescents. *Computers in Human Behavior, 111*, Article 106449. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106449>
- Cicchetti, D., & Howes, P. W. (1991). Developmental psychopathology in the context of the family: Illustrations from the study of child maltreatment. *Canadian Journal of Behavioural Science / Revue canadienne des sciences du comportement, 23*(3), 257–281. <https://doi.org/10.1037/h0079020>

- Champion, H., Foley, K., Sigmon-Smith, K., Sutfin, E., & Durant, R. (2008). Contextual factors and health risk behaviors associated with date fighting among high school students. *Women Health, 47*(3), 1–22. <https://doi.org/10.1080/03630240802132286>
- Chapple, L. (2003). Examining intergenerational violence: Violent role modeling or weak parental controls? *Violence and Victims, 18*(2), 143–162. <https://doi.org/10.1891/vivi.2003.18.2.143>
- Chase, K. A., Treboux, D., & O’leary, K. D. (2002). Characteristics of high-risk adolescents’ dating violence. *Journal of Interpersonal Violence, 17*(1), 23–49. <https://doi.org/10.1177/0886260502017001003>
- Christie, D., & Viner, R. (2005). Adolescent development. *BMJ, 330*(7486), 301–304. <https://doi.org/10.1136/bmj.330.7486.301>
- Chronister, K. M., Marsiglio, M. C., Linville, D., & Lantrip, K. R. (2014). The Influence of Dating Violence on Adolescent Girls’ Educational Experiences. *The Counseling Psychologist, 42*(3), 374–405. <https://doi.org/10.1177/0011000012470569>
- Chung, D. (2005). Violence, control, romance and gender equality: Young women and heterosexual relationships. *Women’s Studies International Forum, 28*(6), 445–455. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2005.09.005>
- Cicchetti, D., & Rogosch, F. A. (2002). A developmental psychopathology perspective on adolescence. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 70*(1), 6–20. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.70.1.6>
- Cissner, A. B. (2009). *Evaluating the mentors in violence prevention program*. Center for Court Innovation. <http://www.mvpngational.org/wp-content/uploads/2011/12/DOE-MVP-Eval-Report-2008.pdf>
- Clark, C. J., Spencer, R. A., Everson-Rose, S. A., Brady, S. S., Mason, S. M., Connett, J. E., & Suglia, S. F. (2014). Dating violence, childhood maltreatment, and BMI from adolescence to young adulthood. *Pediatrics, 134*(4), 678–685. <https://doi.org/10.1542/peds.2014-1179>
- Cohen, S., & Wills, T. A. (1985). Stress, social support, and the buffering hypothesis. *Psychological Bulletin, 98*(2), 310–357. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.98.2.310>
- Coker, A. L., Davis, K. E., Arias, I., Desai, S., Sanderson, M., Brandt, H. M., et al. (2002). Physical and mental health effects of intimate partner violence for men and women. *American Journal of Preventive Medicine, 23*(4), 260–268. [https://doi.org/10.1016/s0749-3797\(02\)00514-7](https://doi.org/10.1016/s0749-3797(02)00514-7)
- Coker, A. L., Smith, P. H., Bethea, L., King, M. R., & McKeown, R. E. (2000). Physical health consequences of physical and psychological intimate partner violence. *Archives of Family Medicine, 9*(5), 451–457. <https://doi.org/10.1001/archfami.9.5.451>

- Collins, W. A., & van Dulmen, M. (2006). „The Course of True Love(s)...”: Origins and Pathways in the Development of Romantic Relationships. In A. C. Crouter & A. Booth (Eds.), *Romance and sex in adolescence and emerging adulthood: Risks and opportunities* (pp. 63–86). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Collins, W. A., Welsh, D. P., & Furman, W. (2009). Adolescent romantic relationships. *Annual Review of Psychology*, *60*, 631–652. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.60.110707.163459>
- Collin-Vézina, D., Hébert, M., Manseau, H., Blais, M., & Fernet, M. (2006). Self concept and dating violence in 220 adolescent girls in the child protective system. *Child and Youth Care Forum*, *35*(4), 319–326. <https://doi.org/10.1007/s10566-006-9019-6>
- Connolly, J., Craig, W., Goldberg, A., & Pepler, D. (1999). Conceptions of cross-sex friendships and romantic relationships in early adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, *28*(4), 481–494. <https://doi.org/10.1023/A:1021669024820>
- Connolly, J., Craig, W., Goldberg, A., & Pepler, D. (2004). Mixed-gender groups, dating, and romantic relationships in early adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, *14*(2), 185–207. <https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2004.01402003.x>
- Connolly, J., Friedlander, L., Pepler, D., Craig, W., & Laporte, L. (2010). The ecology of adolescent dating aggression: Attitudes, relationships, media use, and socio-demographic risk factors. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, *19*(5), 469–491. <https://doi.org/10.1080/10926771.2010.495028>
- Connolly, J., & Goldberg, A. (1999). Romantic relationships in adolescence: The role of friends and peers in their emergence and development. In W. Furman, B. B. Brown, & C. Feiring (Eds.), *The development of romantic relationships in adolescence* (pp. 266–290). Cambridge University Press.
- Connolly, J. A., & Johnson, A. M. (1996). Adolescents’ romantic relationships and the structure and quality of their close interpersonal ties. *Personal Relationships*, *3*(2), 185–195. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6811.1996.tb00111.x>
- Connolly, J. A., & Josephson, W. (2007). Aggression in adolescent dating relationships: Predictors and prevention. *The Prevention Researcher*, *14*(5), 3–5.
- Connolly, J. A., & McIsaac, C. (2009). Romantic relationships in adolescence. In M. Richard, R. M. Lerner & L. Steinberg (Eds.), *Handbook of Adolescent Psychology* (pp. 104–151). John Wiley & Sons, Inc.
- Conger, R. D., Cui, M., Bryant, C. M., Elder, G. H. Jr. (2000). Competence in early adult romantic relationships: a developmental perspective on family influences. *Journal of Personality and Social Psychology*, *79*(2), 224–237. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.79.2.224>
- Copp, J. E., Giordano, P. C., Longmore, M. A., & Manning, W. D. (2016). Dating violence and physical health: A longitudinal lens on the significance of relational

- onship dynamics and antisocial lifestyle characteristics. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 26(4), 251–262. <https://doi.org/10.1002/cbm.2016>.
- Cornelius, T. L., Bell, K. M., Wyngarden, N., & Shorey, R. C. (2015). What Happens After I Hit? A Qualitative Analysis of the Consequences of Dating Violence for Female Perpetrators. *Violence & Victims*, 30(3), 93–416. <https://doi.org/10.1891/0886-6708.vv-d-13-00058>
- Cui, M., & Conger, R. D. (2008). Parenting behavior as mediator and moderator of the association between marital problems and adolescent maladjustment. *Journal of Research on Adolescence*, 18(2), 261–284. <https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2008.00560.x>
- Currie, D.W. (1983). A Toronto model. *Social Work with Groups*, 6(3–4), 179–188. https://doi.org/10.1300/J009v06n03_17
- Cutbush, S., Williams, J., Miller, S., Gibbs, D., & Clinton-Sherrod, M. (2021). Longitudinal Patterns of Electronic Teen Dating Violence Among Middle School Students. *Journal of Interpersonal Violence*, 36(5–6), NP2506–NP2526. <https://doi.org/10.1177/0886260518758326>
- Czar, K. A., Dahlen, E. R., Bullock, E. E., & Nicholson, B. C. (2011). Psychopathic personality traits in relational aggression among young adults. *Aggressive Behavior*, 37(2), 207–214. <https://doi.org/10.1002/ab.20381>
- Ćeriman, J., Duhaček, N., Perišić, K., Bogdanović, M., Duhaček, D. (2015). *Istraživanje rodno zasnovanog nasilja u školama u Srbiji*. Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Dank, M., Lachman, P., Zweig, J. M., Yahner, J. (2014). Dating violence experiences of lesbian, gay, bisexual, and transgender youth. *Journal of Youth and Adolescence*, 43(5), 846–857. <https://doi.org/10.1007/s10964-013-9975-8>
- Darling, N. (1999). *Parenting Style and Its Correlates*. ERIC Digest.
- Darling, N., Dowdy, B. B., Van Horn, M. L., & Caldwell, L. L. (1999). Mixed-sex settings and the perception of competence. *Journal of Youth and Adolescence*, 28(4), 461–480. <https://doi.org/10.1023/A:1021617007981>
- Davies, P. T., & Windle, M. (2000). Middle adolescents' dating pathways and psychosocial adjustment. *Merrill-Palmer Quarterly*, 46(1), 90–118.
- Detelić, M. (2011). *Violence in adolescent romantic relationship: role of inaccurate beliefs, dating violence recognition and gender roles*. Diploma Thesis. Faculty of Philosophy in Zagreb, Department of Psychology.
- Donnellan, M. B., Larsen-Rife, D., & Conger, R. D. (2005). Personality, Family History, and Competence in Early Adult Romantic Relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(3), 562–576. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.88.3.562>
- Dobash, R. E., & Dobash, R. (1979). *Violence against wives: A case against the patriarchy*. Free Press.

- Doucette, H., Collibee, C., Hood, E., Gittins Stone, D. I., DeJesus, B., & Rizzo, C. J. (2021). Perpetration of Electronic Intrusiveness Among Adolescent Females: Associations With In-Person Dating Violence. *Journal of Interpersonal Violence, 36*(11–12), NP6581–NP6601. <https://doi.org/10.1177/0886260518815725>
- Draucker, C. B., & Martsolf, D. S. (2010). The role of electronic communication technology in adolescent dating violence. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing, 23*(3), 133–142. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6171.2010.00235.x>
- DuRant, R. H., Champion, H., & Wolfson, M. (2006). The relationship between watching professional wrestling on television and engaging in date fighting among high school students. *Pediatrics, 118*(2), 265–272. <https://doi.org/10.1542/peds.2005-2098>
- Dutton, D. G. (1995). *The domestic assault of women: Psychological and criminal justice perspectives*. UBC Press.
- Dutton, D. G. (2007). Female intimate partner violence and developmental trajectories of abusive females. *International Journal of Men's Health, 6*(1), 54–70. <https://doi.org/10.3149/jmh.0601.54>
- Đan, A. i Jovanović, N. (ur.), *Prepoznaj nasilje u partnerskim odnosima: Vodič za mlade*. Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova. Autonomni ženski Centar. https://www.endvawnow.org/uploads/browser/files/recognize_ipv_youthguide_autonomouswomenctr_2010_serb.pdf
- East, P. L., Chien, N. C., Adams, J. A., Hokoda, A., & Maier, A. (2010). Links between sisters' sexual and dating victimization: The roles of neighborhood crime and parental controls. *Journal of Family Psychology, 24*(6), 698–708. <https://doi.org/10.1037/a0021751>
- East, P.L., & Hokoda, A. (2015). Risk and protective factors for sexual and dating violence victimization: a longitudinal, prospective study of Latino and African American adolescents. *Journal of Youth and Adolescence, 44*(6), 1288–1300. <https://doi.org/10.1007/s10964-015-0273-5>
- Earnest, A. A., & Brady, S. S. (2016). Dating Violence Victimization Among High School Students in Minnesota: Associations With Family Violence, Unsafe Schools, and Resources for Support. *Journal of Interpersonal Violence, 31*(3), 383–406. <https://doi.org/10.1177/0886260514555863>
- Eckhardt, C., Jamison, T. R., & Watts, K. (2002). Anger Experience and Expression Among Male Dating Violence Perpetrators During Anger Arousal. *Journal of Interpersonal Violence, 17*(10), 1102–1114. <https://doi.org/10.1177/08862605-0201710-05>
- Edleson, J. L., & Tolman, R. M. (1992). *Intervention for men who batter: An ecological approach*. Sage Publications, Inc.

- Ehrensaft, M. K., Cohen, P., Brown, J., Smailes, E., Chen, H., & Johnson, J. G. (2003). Intergenerational transmission of partner violence: A 20-year prospective study. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 71*(4), 741–753. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.71.4.741>
- Espelage, D. L., Davis, J. P., Basile, K. C., Rostad, W. L., & Leemis, R. W. (2018). Alcohol, prescription drug misuse, sexual violence, and dating violence among high school youth. *Journal of Adolescent Health, 63*(5), 601–607. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2018.05.024>
- Exner-Cortens, D., Eckenrode, J., & Rothman, E. (2013). Longitudinal associations between teen dating violence victimization and adverse health outcomes. *Pediatrics, 131*(1), 71–78. <https://doi.org/10.1542/peds.2012-1029>
- Gagné, M. H., Lavoie, F., & Hébert, M. (2005). Victimization during childhood and revictimization in dating relationships in adolescent girls. *Child Abuse & Neglect, 29*(10), 1155–1172. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chiabu.2004.11.009>
- Gardner, S. (2001). Evaluation of the „Connections: Relationships and Marriage” curriculum. *Journal of Family and Consumer Sciences Education, 19*(1). <https://www.dibbleinstitute.org/wp-new/wp-content/uploads/2020/02/Evaluation-of-the-Connections-Relationships-and-Marriage.pdf>
- Gardner, S. P., Giese, K., & Parrott, S. M. (2004). Evaluation of the connections: Relationships and marriage curriculum. *Family Relations, 53*(5), 521–527. <https://www.jstor.org/stable/20456769>
- Garthe, R. C., Sullivan, T. N., & McDaniel, M. A. (2017). A meta-analytic review of peer risk factors and adolescent dating violence. *Psychology of Violence, 7*(1), 45–57. <https://doi.org/10.1037/vio0000040>
- Gold, M. S., & Bentler, P. M. (2000). Treatments of missing data: A Monte Carlo comparison of RBHDI, iterative stochastic regression imputation, and expectation-maximization. *Structural Equation Modeling, 7*(3), 319–355. https://doi.org/10.1207/S15328007SEM0703_1
- Goldenberg, H. & Goldenberg, I. (2008). *Family therapy: An overview* (7th ed.). Thomson books/Cole.
- Gover, A. R. (2004). Risky lifestyles and dating violence: A theoretical test of violent victimization. *Journal of Criminal Justice, 32*(2), 171–180. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2003.12.007>
- Galliher, R. V., Welsh, D. P., Rostosky, S. S., & Kawaguchi, M. C. (2004). Interaction and Relationship Quality in Late Adolescent Romantic Couples. *Journal of Social and Personal Relationships, 21*(2), 203–216. <https://doi.org/10.1177/0265407504041383>
- Giordano, P. C., Kaufman, A., Manning, W., & Longmore, M. (2015). Teen dating violence: The influence of friendships and school context. *Sociological Focus, 48*(2), 150–171. <https://doi.org/10.1080/00380237.2015.1007024>

- Glick, P., & Fiske, S. T. (2001). An ambivalent alliance: Hostile and benevolent sexism as complementary justifications for gender inequality. *American Psychologist*, *56*(2), 109–118. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.2.109>
- Glick, P., Fiske, S. T., Mladinic, A., Saiz, J. L., Abrams, D., Masser, B., Adetoun, B., Osagie, J. E., Akande, A., Alao, A., Annetje, B., Willemsen, T. M., Chipeta, K., Dardenne, B., Dijksterhuis, A., Wigboldus, D., Eckes, T., Six-Materna, I., Expósito, F., [...] López, W. L. (2000). Beyond prejudice as simple antipathy: Hostile and benevolent sexism across cultures. *Journal of Personality and Social Psychology*, *79*(5), 763–775. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.79.5.763>
- Glick, P., & Whitehead, J. (2010). Hostility toward men and the perceived stability of male dominance. *Social Psychology*, *41*(3), 177–185. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000025>
- Golding, J. M. (1999). Intimate partner violence as a risk factor for mental disorders: A meta-analysis. *Journal of Family Violence*, *14*(2), 99–132. <https://doi.org/10.1023/A:1022079418229>
- Gomez, A. M. (2011). Testing the cycle of violence hypothesis: Child abuse and adolescent dating violence as predictors of intimate partner violence in young adulthood. *Youth & Society*, *43*(1), 171–192. <https://doi.org/10.1177/0044118x09358313>
- Gray, H. M., & Foshee, V. (1997). Adolescent dating violence: Differences between one-sided and mutually violent profiles. *Journal of Interpersonal Violence*, *12*(1), 126–141. <https://doi.org/10.1177/088626097012001008>
- Grych, J., Hamby, S., & Banyard, V. (2015). The resilience portfolio model: Understanding healthy adaptation in victims of violence. *Psychology of Violence*, *5*(4), 343–354. <https://doi.org/10.1037/a0039671>
- Guttman, H. A. (1991). Systems theory, cybernetics, and epistemology. In A. S. Gurman & D. P. Kniskern (Eds.), *Handbook of family therapy, Vol. 2*, (pp. 41–61). Brunner/Mazel.
- Halpern, C. T., Oslak, S. G., Young, M. L., Martin, S. L., & Kupper, L. L. (2001). Partner violence among adolescents in opposite-sex romantic relationships: Findings from the national longitudinal study of adolescent health. *American Journal of Public Health*, *91*(10), 1679–1685.
- Halpern, C. T., Spriggs, A.L., Martin, S. L., & Kupper, L. L. (2009). Patterns of intimate partner violence victimization from adolescence to young adulthood in a nationally representative sample. *Journal of Adolescent Health*, *45*(5), 508–516. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2009.03.011>
- Hammock, G., & O’Hearn, R. (2002). Psychological aggression in dating relationships: Predictive models for males and females. *Violence and Victims*, *17*(5), 525–540. <https://doi.org/10.1891/vivi.17.5.525.33715>

- Hanby, M. S. R., Fales, J., Nangle, D. W., Serwik, A. K., & Hedrich, U. J. (2012). Social anxiety as a predictor of dating aggression. *Journal of Interpersonal Violence, 27*(10), 1867–1888. <https://doi.org/10.1177/0886260511431438>.
- Hancock, K., Keast, H., & Ellis, W. (2017). The impact of cyber dating abuse on self-esteem: The mediating role of emotional distress. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace, 11*(2), article 2. <https://doi.org/10.5817/CP2017-2-2>.
- Hansen, W. B., Paskett, E. D., & Carter, L. J. (1999). The Adolescent Sexual Activity Index (ASAI): A standardized strategy for measuring interpersonal heterosexual behaviors among youth. *Health Education Research, 14*(4), 485–490. <https://doi.org/10.1093/her/14.4.485>
- Hansen, W. B., Wolkenstein, B. H., & Hahn, G. L. (1992). Young adult sexual behavior: Issues in programming and evaluation. *Health Education Research, 7*(2), 305–312. <https://doi.org/10.1093/her/7.2.305>
- Harris, J. R. (1995). Where is the child's environment? A group socialization theory of development. *Psychological Review, 102*(3), 458–489. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.102.3.458>
- Harned, M. S. (2001). Abused women or abused men? An examination of the context and outcomes of intimate partner violence. *Violence and Victims, 16*(3), 269–285. <https://doi.org/10.1891/0886-6708.16.3.269>
- Harper, M. S., Dickson, J. W., & Welsh, D. P. (2006). Self-Silencing and Rejection Sensitivity in Adolescent Romantic Relationships. *Journal of Youth and Adolescence, 35*(3), 459–467. <https://doi.org/10.1007/s10964-006-9048-3>
- Harper, M. S., & Welsh, D. P. (2007). Keeping quiet: Self-silencing and its association with relational and individual functioning among adolescent romantic couples. *Journal of Social and Personal Relationships, 24*(1), 99–116. <https://doi.org/10.1177/0265407507072601>
- Hatfield, E., Schmitz, E., Cornelius, J., & Rapson, R. L. (1988). Passionate love: How early does it begin? *Journal of Psychology & Human Sexuality, 1*(1), 35–51. https://doi.org/10.1300/J056v01n01_04
- Haynie, D. L., Farhat, T., Brooks-Russell, A., Wang, J., Barbieri, B., & Iannotti, R. J. (2013). Dating violence perpetration and victimization among US adolescents: Prevalence, patterns, and associations with health complaints and substance use. *Journal of Adolescent Health, 53*(2), 194–201. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2013.02.008>.
- Hazan, C., & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology, 52*(3), 511–524. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.52.3.511>.
- Hearn, J., & McKie, L. (2010). Gendered and Social Hierarchies in Problem Representation and Policy Processes: „Domestic Violence” in Finland and Scotland. *Violence Against Women, 16*(2), 136–158. <https://doi.org/10.1177/1077801209355185>

- Hébert, M., Daspe, M.-È., Lapierre, A., Godbout, N., Blais, M., Fernet, M., & Lavoie, F. (2019). A Meta-Analysis of Risk and Protective Factors for Dating Violence Victimization: The Role of Family and Peer Interpersonal Context. *Trauma, Violence, & Abuse, 20*(4), 574–590. <https://doi.org/10.1177/1524838017725336>
- Hettrich, E. L., & O’Leary, K. D. (2007). Females’ Reasons for Their Physical Aggression in Dating Relationships. *Journal of Interpersonal Violence, 22*(9), 1131–1143. <https://doi.org/10.1177/0886260507303729>
- Heyman, R. E., & Slep, A. M. S. (2002). Do child abuse and interparental violence lead to adulthood family violence? *Journal of Marriage and Family, 64*(4), 864–870. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2002.00864.x>
- Hickman, L.J., Jaycox, L.H., & Aronoff, J. (2004). Dating violence among adolescents: Prevalence, Gender Distribution, and Prevention Program Effectiveness. *Trauma, Violence & Abuse, 5*(2), 123–142. <https://doi.org/10.1177/1524838003262332>
- Hindelang, M. J., Gottfredson, M. R., & Garofalo, J. (1978). *Victims of personal crime: An empirical foundation for a theory of personal victimization*. Ballinger.
- Hirschi, T. (2008). A control theory of delinquency. In R. Heiner (Ed.), *Deviance across cultures* (pp. 32–40). Oxford University Press.
- Hodžić, A. (2007.) *Nasilje ne prolazi samo od sebe: Izvještaj o istraživanju rodno uvjetovanog nasilja u adolescentskim vezama u Republici Hrvatskoj*. CESI.
- Holt, M. K., & Espelage, D. L. (2005). Social support as a moderator between dating violence victimization and depression/anxiety among African American and Caucasian adolescents. *School Psychology Review, 34*(3), 309–328.
- Holtzworth-Munroe, A., Meehan, J. C., Herron, K., Rehman, U., & Stuart, G. L. (2000). Testing the Holtzworth-Munroe and Stuart (1994) batterer typology. *Journal of Consulting & Clinical Psychology, 68*, 1000–1019. <https://doi.org/10.1037//0022-006x.68.6.1000>
- Holtzworth-Munroe, A., & Stuart, G. L. (1994). Typologies of male batterers: Three subtypes and the differences among them. *Psychological Bulletin, 116*(3), 476–497. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.116.3.476>
- Fang, X., & Corso, P. S. (2007). Child maltreatment, youth violence, and intimate partner violence: Developmental relationships. *American Journal of Preventative Medicine, 33*(4), 281–290. <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2007.06.003>
- Farmer, T. W., Quinn, M. M., Hussey, W., & Holahan, T. (2001). The Development of Disruptive Behavioral Disorders and Correlated Constraints: Implications for Intervention. *Behavioral Disorders, 26*(2), 117–130. <http://www.jstor.org/stable/23888761>

- Fedina, L., Howard, D. E., Wang, M. Q., & Murray, K. (2016). Teen dating violence victimization, perpetration, and sexual health correlates among urban, low-income, ethnic, and racial minority youth. *International Quarterly of Community Health Education, 37*(1), 3–12. <https://doi.org/10.1177/0272684X16685249>
- Feiring, C. (1999). Gender identity and the development of romantic relationships in adolescence. In W. Furman, B. Brown, & C. Feiring (Eds.), *The development of romantic relationships in adolescence* (pp. 211–232). Cambridge University Press.
- Feldman, S. S., & Gowen, L. K. (1998). Conflict negotiation tactics in romantic relationships in high school students. *Journal of Youth and Adolescence, 27*(6), 691–717. <https://doi.org/10.1023/A:1022857731497>
- Fernández-Antelo, I., Cuadrado-Gordillo, I., & Martín-Mora Parra, G. (2020). Synergy between Acceptance of Violence and Sexist Attitudes as a Dating Violence Risk Factor. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 17*(14), 5209. <https://doi.org/10.3390/ijerph17145209>
- Fernández-González, L., Wekerle, C., & Goldstein, A. L. (2012). Measuring adolescent dating violence: Development of ‘conflict in adolescent dating relationships inventory’ short form. *Advances in Mental Health, 11*(1), 35–54. <https://doi.org/10.5172/jamh.2012.11.1.35>
- Finn, J. (1986). The relationship between sex role attitudes and attitudes supporting marital violence. *Sex Roles: A Journal of Research, 14*(5-6), 235–244. <https://doi.org/10.1007/BF00287576>
- Flach, R. M. D., & Deslandes, S. F. (2017). Cyber dating abuse in affective and sexual relationships: A literature review. *Cadernos De Saude Publica, 33*(7), e00138516. <https://doi.org/10.1590/0102-311X00138516>
- Follette, V. M., & Alexander, P. C. (1992). Dating violence: current and historical correlates. *Behavioral Assessment, 14*(1), 39–52.
- Follingstad, D. R., Bradley, R. G., Laughlin, J. E., & Burke, L. (1999). Risk factors and correlates of dating violence: The relevance of examining frequency and severity levels in a college sample. *Violence and Victims, 14*(4), 365–380. <https://doi.org/10.1891/0886-6708.14.4.365>
- Follingstad, D. R., Wright, S., Lloyd, S., & Sebastian, J. A. (1991). Sex differences in motivations and effects in dating violence. *Family Relations: An Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies, 40*(1), 51–57. <https://doi.org/10.2307/585658>
- Fosco, G. M., & Feinberg, M. E. (2015). Cascading effects of interparental conflict in adolescence: Linking threat appraisals, self efficacy, and adjustment. *Development and Psychopathology, 27*(1), 239–252. <https://doi.org/10.1017/S0954579414000704>
- Foshee, V. A. (1996). Gender differences in adolescent dating abuse prevalence, types and injuries. *Health Education Research, 11*(3), 275–286. <https://doi.org/10.1093/her/11.3.275-a>

- Foshee, V. A., Bauman, K. E., & Linder, G. F. (1999). Family violence and the perpetration of adolescent dating violence: Examining social learning and social control processes. *Journal of Marriage and the Family*, *61*(2), 331–342. <https://doi.org/10.2307/353752>
- Foshee, V. A., Bauman, K. E., Linder, F., Rice, J., & Wilcher, R. (2007). Typologies of Adolescent Dating Violence: Identifying Typologies of Adolescent Dating Violence Perpetration. *Journal of Interpersonal Violence*, *22*(5), 498–519. <https://doi.org/10.1177/0886260506298829>
- Foshee, V. A., Bauman, K. E., Arriaga, X. B., Helms, R. W., Koch, G. G., & Linder, G. F. (1998). An evaluation of Safe Dates, an adolescent dating violence prevention program. *American Journal of Public Health*, *88*(1), 45–50. <https://doi.org/10.2105/ajph.88.1.45>
- Foshee, V.A., Bauman, K.E., Greene, W.F., Koch, G.G., et al. (2000). Safe Dates program: 1-year follow-up results. *American Journal of Public Health*, *90*(10), 1619–1621. <https://doi.org/10.2105/ajph.90.10.1619>
- Foshee, V.A., Bauman, K.E., Ennett, S.T., Linder, G.F., Benefield, T., & Suchindran, C. (2004a). Assessing the long-term effects of the Safe Dates program and a booster in preventing and reducing adolescent dating violence victimization and perpetration. *American Journal of Public Health*, *94*(4), 619–624. <https://doi.org/10.2105/ajph.94.4.619>
- Foshee, V. A., Bauman, K. E., Ennett, S. T., Suchindran, C., Benefield, T., & Linder, G. F. (2005a). Assessing the effects of the dating violence prevention program „Safe Dates” using random coefficient regression modeling. *Prevention Science*, *6*(3), 245–258. <https://doi.org/10.1007/s11121-005-0007-0>
- Foshee, V. A., Benefield, T. S., Ennett, S. T., Bauman, K. E., & Suchindran, C. (2004b). Longitudinal predictors of series physical and sexual dating violence victimization during adolescence. *Preventative Medicine*, *39*(5), 1007–1016. <https://doi.org/10.1016/j.ypmed.2004.04.014>
- Foshee, V. A., Ennett, S. T., Bauman, K. E., Benefield, T., & Suchindran, C. (2005b). The Association Between Family Violence and Adolescent Dating Violence Onset: Does it Vary by Race, Socioeconomic Status, and Family Structure? *The Journal of Early Adolescence*, *25*(3), 317–344. <https://doi.org/10.1177/0272431605277307>
- Foshee, V. A., Fletcher Linder, G., Bauman, K. E., Langwick, S. A., Arriaga, X. B., Heath, J. L., McMahan, P. M., & Bangdiwala, S. (1996). The Safe Dates Project: Theoretical basis, evaluation design, and selected baseline findings. *American Journal of Preventive Medicine*, *12*(5), 39–47. [https://doi.org/10.1016/S0749-3797\(18\)30235-6](https://doi.org/10.1016/S0749-3797(18)30235-6)
- Foshee, V. A., Karriker-Jaffe, K. J., Reyes, H. L. M., Ennett, S. T., Suchindran, C., Bauman, K. E., & Benefield, T. S. (2008). What accounts for demographic differences in trajectories of adolescent dating violence? An examination of intrapersonal and contextual mediators. *Journal of Adolescent Health*, *42*(6), 596–604. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2007.11.005>

- Foshee, V. A., Linder, F., MacDougall, J. E., & Bangdiwala, S. (2001). Gender differences in the longitudinal predictors of adolescent dating violence. *Preventive Medicine: An International Journal Devoted to Practice and Theory*, 32(2), 128–141. <https://doi.org/10.1006/pmed.2000.0793>
- Foshee, V. A., McNaughton Reyes, H. L., Vivolo-Kantor, A. M., Basile, K. C., Chang, L., Faris, R., & Ennett, S. T. (2014). Bullying as a longitudinal predictor of adolescent dating violence. *Journal of Adolescent Health*, 55(3), 439–444. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2014.03.004>
- Foshee, V. A., Reyes, H. L., & Ennett, S. T. (2010). Examination of sex and race differences in longitudinal predictors of the initiation of adolescent dating violence perpetration. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 19(5), 492–516. <http://dx.doi.org/10.1080/10926771.2010.495032>
- Foshee, V. A., Reyes, H. L. M., Gottfredson, N. C., Chang, L.-Y., & Ennett, S. T. (2013). A longitudinal examination of psychological, behavioral, academic, and relationship consequences dating abuse victimization among a primarily rural sample of adolescents. *The Journal of Adolescent Health: Official Publication Of The Society For Adolescent Medicine*, 53(6), 723–729. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2013.06.016>
- Franklin, C. A. (2010). Physically forced, alcohol-induced, and verbally coerced sexual victimization: Assessing risk factors among university women. *Journal of Criminal Justice*, 38(2), 149–159. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2010.02.004>
- Frick, P. J., & White, S. F. (2008). Research review: The importance of callous-unemotional traits for developmental models of aggressive and antisocial behavior. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49(4), 359–375. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1469-7610.2007.01862.x>
- Furman, W., & Buhrmester, D. (1992). Age and sex differences in perceptions of networks of personal relationships. *Child Development*, 63(1), 103–115. <https://doi.org/10.2307/1130905>
- Furman, W., & Collins, W. A. (2009). Adolescent romantic relationships and experiences. In K. H. Rubin, W. M. Bukowski, & B. Laursen (Eds.), *Handbook of peer interactions, relationships, and groups* (pp. 341–360). The Guilford Press.
- Furman, W., & Hand, L. S. (2006). The Slippery Nature of Romantic Relationships: Issues in Definition and Differentiation. In A. C. Crouter & A. Booth (Eds.), *Romance and sex in adolescence and emerging adulthood: Risks and opportunities* (pp. 171–178). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Furman, W., Simon, V.A., Shaffer, L., Bouchey, H.A. (2002). Adolescents' working models and styles for relationships with parents, friends, and romantic partners. *Child Development*, 73(1), 241–55. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00403>

- Furman, W., & Shaffer, L. (2003). The role of romantic relationships in adolescent development. In P. Florsheim (Ed.), *Adolescent Romantic Relations and Sexual Behavior: Theory, Research, and Practical Implications* (pp. 3–22). Erlbaum.
- Garthe, R. C., Sullivan, T. N., & McDaniel, M. A. (2017). A meta-analytic review of peer risk factors and adolescent dating violence. *Psychology of Violence, 7*(1), 45–57. <https://doi.org/10.1037/vio0000040>
- Ignjatović, T. (2011). *Nasilje prema ženama u intimnom partnerskom odnosu: Model koordiniranog odgovora zajednice*. Rekonstrukcija Ženski Fond.
- Ignjatović, T. (2018). *Zašto i kako o temi rodno zasnovanog nasilja u školskom programu u srednjim školama*. Autonomni ženski centar.
- Ignjatović, T. i Ileš, M. (2018). *Odgovor obrazovno-vaspitnih institucija na rodno zasnovano nasilje u porodici – zbirka stručnih tekstova*. Autonomni ženski centar.
- Ignjatović, T. i Ileš, M. (2020). *Stavovi i odgovor predstavnika i predstavnic srednjih škola na pojavu zlostavljanja među mladima koji su u emotivnoj vezi. Izveštaj za Srbiji*. Autnomni ženski centar. <https://mogudanecu.rs/nec-hupedia/wp-content/uploads/2021/08/FINAL-4-Nacionalni-izvestaj-nastavnici-Srbija.pdf>
- Ignjatović, T. i Ileš, M. (2021). *Prevenција i odgovor na (digitalno) seksualno i rodno zasnovano nasilje – priručnik za nastavnike*. Autonomni ženski centar. <https://www.womenngo.org.rs/images/publikacije-dp/2021/Prevenција-i-odgovor-na-digitalno-seksualno-i-rodno-zasnovano-nasilje-prirucnik-za-nastavnike.pdf>
- Ignjatović, T. i Ileš, M. (2022). Digitalno rodno zasnovano nasilje u emotivnim vezama učenika iz perspektive nastavnika i stručnih saradnika u srednjoj školi. *Pedagoška stvarnost, 68*(1), 12–30. <https://doi.org/10.19090/ps.2022.1.12-30>
- Ignjatović, T., Ileš, M., i Delibašić, A. (2018). *Nulta tolerancija na rodno zasnovano nasilje: Priručnik za uključivanje tema rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja u nastavu i vannastavne aktivnosti srednjih škola*. Autonomni ženski centar.
- Jaffe, P. G., Suderman, M., Reitzel, D., & Killip, S. M. (1992). An evaluation of a secondary school primary prevention program on violence in intimate relationships. *Violence and Victims, 7*(2), 129–146. <https://doi.org/10.1891/0886-6708.7.2.129>
- Jain, S., Buka, S. L., Subramanian, S. V., & Molnar, B. E. (2010). Neighborhood predictors of dating violence victimization and perpetration in young adulthood: A multilevel study. *American Journal of Public Health, 100*(9), 1737C1744. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2009.169730>

- Janković, I. (2017). Domestic violence in the judicial discourse of the Republic of Serbia. In V. Hedrih (Ed.), *Work and family relations at the beginning of the 21st century / International Thematic Proceedings Book* (pp. 74–87). Faculty of Philosophy.
- Janković, I., Todorović, J. (2016). Tradicionalno shvatanje rodnih uloga, subjektivno blagostanje i samopoštovanje. *Godišnjak za psihologiju*, 13(15), 7–20.
- Janković, I., Todorović, J., & Arnaudova, V. (2017). Family functioning and self-silencing of students. *Facta Universitatis. Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 16(2), 151–161. <https://doi.org/10.22190/FUPSPH1702151J>
- Janković, I. & Todorović, J. (2019). Intimate partner violence, attitudes towards gender equality and self-esteem of female students. In J. Todorović, V. Hedrih & S. Djorić (Eds.), *International Thematic Proceedings Modern age and competencies of psychologist* (pp. 211–225). Faculty of Philosophy in Niš.
- Janković, I., Todorović, J., & Stojiljković, S. (2019). Self-esteem and conformism of female students as predictors of experienced violence by partner. In C. Pracana & M. Wang. (Eds.), *Psychological Applications and Trends*, International Psychological Applications Conference and Trends (InPACT), pp. 222–227. http://inpact-psychologyconference.org/wp-content/uploads/2019/05/InPACT-2019_Book-Proceedings.pdf
- Janković, I. (2022). As if living in a concentration camp: The experience of intimate partner violence as seen through the eyes of female victims. *Psihologija*, 55(4), 357–378. <https://doi.org/10.2298/PSI210813010J>
- Jennings, W. G., Park, M., Tomsich, E. A., Gover, A. R., & Akers, R. L. (2011). Assessing the overlap in dating violence perpetration and victimization among South Korean college students: The influence of social learning and self-control. *American Journal of Criminal Justice*, 36(2), 188–206. <https://doi.org/10.1007/s12103-011-9110-x>
- Jessor, R. (1998). *New perspectives on adolescent risk behavior*. Cambridge University Press Publishing Co.
- Johnson, W. L., Giordano, P. C., Longmore, M. A., & Manning, W. D. (2014). Intimate partner violence and depressive symptoms during adolescence and young adulthood. *Journal of Health and Social Behavior*, 55(1), 39–55. <https://doi.org/10.1177/0022146513520430>
- Johnson, S.E., Hoffman, J.A., Kruger, L.J., & Rizzo, C. J. (2015). Teaching school psychology students about teen dating violence: a snapshot of training practices across the USA. *School Mental Health*, 7(4), 249–260. <https://doi.org/10.1007/s12310-015-9156-x>
- Joseph, H. L., & Kuperminc, G. P. (2020). Bridging the siloed fields to address shared risk for violence: Building an integrated intervention model to prevent bullying and teen dating violence. *Aggression and Violent Behavior*, 55, Article 101506. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101506>

- Josephson, W. L., & Proulx, J. B. (2008). Violence in Young Adolescents' Relationships: A Path Model. *Journal of Interpersonal Violence, 23*(2), 189–208. <https://doi.org/10.1177/0886260507309340>
- Kaestle, C.E., & Halpern, C.T. (2005). Sexual intercourse precedes partner violence in adolescent romantic relationships. *Journal of Adolescent Health, 36*(5), 386–392. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2004.02.030>
- Kemper, C. R. (1996). *Connections: Relationships and marriage*. Dibble Fund for Marital Enhancement.
- Kan, M. L., McHale, S. M., & Crouter, A. C. (2008). Parental involvement in adolescent romantic relationships: Patterns and correlates. *Journal of Youth and Adolescence, 37*(2), 168–179. <https://doi.org/10.1007/s10964-007-9185-3>
- Karlsson, M. E., Temple, J. R., Weston, R., & Le, V. D. (2016). Witnessing Interparental Violence and Acceptance of Dating Violence as Predictors for Teen Dating Violence Victimization. *Violence Against Women, 22*(5), 625–646. <https://doi.org/10.1177/1077801215605920>
- Katz, J. (1995). Reconstructing masculinity in the locker room: The Mentors in Violence Prevention Project. *Harvard Educational Review, 65*(2), 163–174. <https://doi.org/10.17763/haer.65.2.55533188520136u1>
- Kaura, S. A., & Lohman, B. J. (2007). Dating violence victimization, relationship satisfaction, mental health problems, and acceptability of violence: A comparison of men and women. *Journal of Family Violence, 22*(6), 367–381. <https://doi.org/10.1007/s10896-007-9092-0>
- Kim, K., Conger, R.D., Lorenz, F.O., & Elder, G.H. Jr. (2001). Parent-adolescent reciprocity in negative affect and its relation to early adult social development. *Developmental Psychology, 37*(6), 775–790.
- Kim, Y., Lee, E., & Lee, H. (2019). Sexual double standard, dating violence recognition, and sexual assertiveness among university students in South Korea. *Asian nursing research, 13*(1), 47–52. <https://doi.org/10.1016/j.anr.2019.01.003>
- Kimerling, R., & Calhoun, K. S. (1994). Somatic symptoms, social support, and treatment seeking among sexual assault victims. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 62*(2), 333–340. <https://doi.org/10.1037//0022-006x.62.2.333>
- Kernsmith, P. D., & Tolman, R. M. (2011). Attitudinal Correlates of Girls' Use of Violence in Teen Dating Relationships. *Violence Against Women, 17*(4), 500–516. <https://doi.org/10.1177/1077801211404312>
- Konstantinović Vilić, S., i Petrušić, N. (2007). *Krivično delo nasilja u porodici: aktuelna pravosudna praksa u Beogradu i Nišu*. Autonomni ženski centar, Program razvoja dobrih praksi u oblasti nasilja u porodici.
- Korenis, P., & Billick, S. B. (2014). Forensic implications: Adolescent sexting and cyberbullying. *Psychiatric Quarterly, 85*(1), 97–101. <https://doi.org/10.1007/s11126-013-9277-z>

- Kovacs, D.M., Parker, J.G., & Hoffman, L.W. (1996). Behavioral, affective, and social correlates of involvement in cross-sex friendship in elementary school. *Child Development*, 67(5), 2269–2286. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.1996.tb01856.x>
- Krahé, B., Schuster, I., & Tomaszewska, P. (2021). Prevalence of sexual aggression victimization and perpetration in a German university student sample. *Archives of Sexual Behavior*, 50(5), 2109–2121. <https://doi.org/10.1007/s10508-021-01963-4>
- Krahé, B., Tomaszewska, P., Kuyper, L., & Vanwesenbeeck, I. (2014). Prevalence of sexual aggression among young people in Europe: A review of the evidence from 27 EU countries. *Aggression and Violent Behavior*, 19(5), 545–558. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2014.07.005>
- Krahé, B., Waizenhöfer, E., & Möller, I. (2003). Women's Sexual Aggression Against Men: Prevalence and Predictors. *Sex Roles: A Journal of Research*, 49(5–6), 219–232. <https://doi.org/10.1023/A:1024648106477>
- Kuzmanović, D., Pavlović, Z., Popadić, D. i Milošević, T. (2019). *Korišćenje interneta i digitalne tehnologije kod dece i mladih u Srbiji: rezultati istraživanja „Deca Evrope na internetu”*. Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. https://www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org.serbia/files/2019-11/Korisćenje_interneta_i_digitalne_tehnologije_kod_dece_i_mladih_u_Srbiji.pdf
- Linder, J. R., & Collins, W. A. (2005). Parent and Peer Predictors of Physical Aggression and Conflict Management in Romantic Relationships in Early Adulthood. *Journal of Family Psychology*, 19(2), 252–262. <https://doi.org/10.1037/0893-3200.19.2.252>
- Laporte, L., Jiang, D., Pepler, D. J., & Chamberland, C. (2011). The relationship between adolescents' experience of family violence and dating violence. *Youth & Society*, 43(1), 3–27. <https://doi.org/10.1177/0044118X09336631>
- Larson, R. W., Clore, G. L., & Wood, G. A. (1999). The emotions of romantic relationships: Do they wreak havoc on adolescents? In W. Furman, B. B. Brown, & C. Feiring (Eds.), *The development of romantic relationships in adolescence* (pp. 19–49). Cambridge University Press.
- Laursen, B., & Williams, V. A. (1997). Perceptions of interdependence and closeness in family and peer relationships among adolescents with and without romantic partners. In S. Shulman & W. A. Collins (Eds.), *Romantic relationships in adolescence: Developmental perspectives* (pp. 3–20). Jossey-Bass.
- Leadbeater, B. J., Banister, E. M., Ellis, W. E., & Yeung, R. (2008). Victimization and relational aggression in adolescent romantic relationships: The influence of parental and peer behaviors, and individual adjustment. *Journal of Youth and Adolescence*, 37(3), 359–372. <https://doi.org/10.1007/s10964-007-9269-0>

- Lenhart, A. (2009). *Teens and sexting: How and why minor teens are sending sexually suggestive nude or nearly nude images via text messaging*. Pew Research Centre Report. http://www.ncdsv.org/images/pewinternet_teensandsexting_12-2009.pdf
- Linder, J. R., Crick, N. R., & Collins, W. A. (2002). Relational aggression and victimization in young adults' romantic relationships: Associations with perceptions of parent, peer, and romantic relationship quality. *Social Development, 11*(1), 69–86. <https://doi.org/10.1111/1467-9507.00187>
- Loh, C., & Gidycz, C. A. (2006). A Prospective Analysis of the Relationship Between Childhood Sexual Victimization and Perpetration of Dating Violence and Sexual Assault in Adulthood. *Journal of Interpersonal Violence, 21*(6), 732–749. <https://doi.org/10.1177/0886260506287313>
- Lown, E. A., & Vega, W. A. (2001). Intimate partner violence and health: Self-assessed health, chronic health, and somatic symptoms among Mexican American women. *Psychosomatic Medicine, 63*(3), 352–360. <https://doi.org/10.1097/00006842-200105000-00004>
- Lloyd, S. A. (1991). The darkside of courtship: Violence and sexual exploitation. *Family Relations: An Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies, 40*(1), 14–20. <https://doi.org/10.2307/585653>
- Longmore, M. A., Manning, W. D., & Giordano, P. C. (2001). Preadolescent parenting strategies and teens' dating and sexual initiation: A longitudinal analysis. *Journal of Marriage and Family, 63*(2), 322–335. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2001.00322.x>
- Lucero, J.L., Weisz, A.N., Smith-Darden, J., & Lucero, S.M. (2014). Exploring Gender Differences: Socially Interactive Technology Use/Abuse Among Dating Teens. *Affilia, 29*(4), 478–491. <https://doi.org/10.1177/0886109914522627>
- Luthra, R., & Gidycz, C. A. (2006). Dating Violence Among College Men and Women: Evaluation of a Theoretical Model. *Journal of Interpersonal Violence, 21*(6), 717–731. <https://doi.org/10.1177/0886260506287312>
- Maas, C. D., Fleming, C. B., Herrenkohl, T. I., & Catalano, R. F. (2010). Childhood predictors of teen dating violence victimization. *Violence and Victims, 25*(2), 131–149. <https://doi.org/10.1891/0886-6708.25.2.131>
- Madigan, S., Ly, A., Rash, C. L., Van Ouytsel, J., & Temple, J. R. (2018). Prevalence of multiple forms of sexting behavior among youth: A systematic review and meta-analysis. *JAMA Pediatrics, 172*(4), 327–335. <https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2017.5314>
- Malik, S., Sorenson, S. B., & Aneshensel, C. S. (1997). Community and dating violence among adolescents: Perpetration and victimization. *Journal of Adolescent Health, 21*(5), 291–302. [https://doi.org/10.1016/S1054-139X\(97\)00143-2](https://doi.org/10.1016/S1054-139X(97)00143-2)

- Manganello, J. A. (2008). Teens, dating violence, and media use. *Trauma, Violence, & Abuse, 9*(1), 3–18. <https://doi.org/10.1177/1524838007309804>
- Martin, B. (1990). The transmission of relationship difficulties from one generation to the next. *Journal of Youth and Adolescence, 19*(3), 181–199. <https://doi.org/10.1007/BF01537886>
- Maas, C. D., Fleming, C. B., Herrenkohl, T. I., & Catalano, R. F. (2010). Childhood predictors of teen dating violence victimization. *Violence and Victims, 25*(2), 131–149. <https://doi.org/10.1891/0886-6708.25.2.131>
- Maxwell, C. D., Robinson, A. L., & Post, L. A. (2003). The Nature and Predictors of Sexual Victimization and Offending Among Adolescents. *Journal of Youth and Adolescence, 32*(6), 465–477. <https://doi.org/10.1023/A:1025942503285>
- McCloskey, L. A., & Lichter, E. L. (2003). The contribution of marital violence to adolescent aggression across different relationships. *Journal of Interpersonal Violence, 18*(4), 390–412. <http://dx.doi.org/10.1177/0886260503251179>
- McDonell, J., Ott, J., & Mitchell, M. (2010). Predicting dating violence victimization and perpetration among middle and high school students in a rural southern community. *Children and Youth Services Review, 32*(10), 1458–1463. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chilyouth.2010.07.001>
- Mentors in Violence Prevention, Northeastern University. (2000/2001). *2000-2001 MVP evaluation report*. <http://www.mvpngnational.org/wp-content/uploads/2011/12/MVP-HS-Eval-Report-2000-2001.pdf>
- Mihalic, S. W., & Elliott, D. (1997). A social learning theory model of marital violence. *Journal of Family Violence, 12*(1), 21–47. <https://doi.org/10.1023/A:1021941816102>
- Miller, S., Gorman-Smith, D., Sullivan, T., Orpinas, P., & Simon, T. (2009). Parent and peer predictors of physical dating violence in early adolescence: Tests of moderation and gender differences. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology, 38*(4), 538–550. <https://doi.org/10.1080/15374410902976270>
- Milletich, R. J., Kelley, M. L., Doane, A. N., & Pearson, M. R. (2010). Exposure to interparental violence and childhood physical and emotional abuse as related to physical aggression in undergraduate dating relationships. *Journal of Family Violence, 25*(7), 627–637. <https://doi.org/10.1007/s10896-010-9319-3>
- Molidor, C., & Tolman, R. M. (1998). Gender and contextual factors in adolescent dating violence. *Violence Against Women, 4*(2), 180–194. <https://doi.org/10.1177/1077801298004002004>
- Moore, A., Sargent, K. M., Ferranti, D., & Gonzalez-Guarda, R. M. (2015). Adolescent dating violence: Supports and barriers in accessing services. *Journal of Community Health Nursing, 32*(1), 39–52. <https://doi.org/10.1080/07370016.2015.991668>

- Murray, C. E. (2006). Controversy, constraints, and context: Understanding family violence through family systems theory. *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families*, 14(3), 234–239. <https://core.ac.uk/download/pdf/149233094.pdf>
- McIsaac, C., Connolly, J., McKenney, K. S., Pepler, D., & Craig, W. (2008). Conflict negotiation and autonomy processes in adolescent romantic relationships: An observational study of interdependency in boyfriend and girlfriend effects. *Journal of Adolescence*, 31, 691–707. <http://dx.doi.org/10.1016/j.adolescence.2008.08.005>
- Mikulincer, M., Shaver, P. R., & Pereg, D. (2003). Attachment theory and affect regulation: The dynamics, development, and cognitive consequences of attachment-related strategies. *Motivation and Emotion*, 27(2), 77–102. <https://doi.org/10.1023/A:1024515519160>
- Miller, E., Decker, M. R., Reed, E., Raj, A., Hathaway, J. E., & Silverman, J. G. (2007). Male partner pregnancy-promoting behaviors and adolescent partner violence: Findings from a qualitative study with adolescent females. *Ambulatory Pediatrics*, 7(5), 360–366. <https://doi.org/10.1016/j.ambp.2007.05.007>
- Mizuchi, E. H., & Perrucci, R. (1962). Norm qualities and differential effects of deviant behavior: An exploratory analysis. *American Sociological Review*, 27(3), 391–399. <https://doi.org/10.2307/2089800>
- Monks, C. P., & Van Zalk, N. (2020). Adolescent Relationships in a Digital Age: What Do We Know and Where Does the Future Lie? In N. Van Zalk & C. Monks (Eds.), *Online Peer Engagement in Adolescence: Positive and Negative Aspects of Online Social Interaction*. Routledge.
- Mulford, C. F., & Blachman-Demner, D. R. (2013). Teen Dating Violence: Building a Research Program Through Collaborative Insights. *Violence Against Women*, 19(6), 756–770. <https://doi.org/10.1177/1077801213494705>
- Mulford, C., & Giordano, P. C. (2008). Teen Dating Violence: A Closer Look at Adolescent Romantic Relationships. *National Institute of Justice Journal*, 261, 34–40. <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/224089.pdf>
- Mumford, E.A., Liu, W., Taylor, B.G. (2016). Parenting Profiles and Adolescent Dating Relationship Abuse: Attitudes and Experiences. *Journal of Youth and Adolescence*, 45(5), 959-972. <https://doi.org/10.1007/s10964-016-0448-8>
- Munoz-Rojas, D., Ching-Alvarez, C., Gonzalez-Pons, K. M. (2022). Red Flags of Dating Violence Among College Students: From the Perspective of Campus Service Providers in Costa Rica. *Global Qualitative Nursing Research*. 17; 9: 23333936211035750. <https://doi.org/10.1177/23333936211035750>
- Muñoz-Rivas, M. J., Graña, J. L., O’Leary, K. D., & González, M. P. (2007). Aggression in adolescent dating relationships: Prevalence, justification, and health consequences. *Journal of Adolescent Health*, 40(4), 298–304. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2006.11.137>

- Murray, S., & Powell, A. (2009). „What’s the Problem?”: Australian Public Policy Constructions of Domestic and Family Violence. *Violence Against Women*, 15(5), 532–552. <https://doi.org/10.1177/1077801209331408>
- Nikolić-Ristanović, V., i Dokmanović, M. (2006). *Međunarodni standardi o nasilju u porodicii njihova primena na Zapadnom Balkanu*. Prometej.
- O’Keefe, M. (1997). Predictors of dating violence among high school students. *Journal of Interpersonal Violence*, 12(4), 546–568. <https://doi.org/10.1177/088626097012004005>
- O’Keefe, M. (2005). Teen dating violence: A review of risk factors and prevention efforts. *Applied Research Forum*, April, 1–13. https://vawnet.org/sites/default/files/materials/files/2016-09/AR_TeenDatingViolence.pdf
- O’Keefe, M., & Treister, L. (1998). Victims of dating violence among high school students: Are the predictors different for males and females? *Violence Against Women*, 4(2), 195–223. <https://doi.org/10.1177/1077801298004002005>
- O’Leary, K. D. (1988). Physical aggression between spouses: A social learning theory perspective. In V. B. Van Hasselt, R. L. Morrison, A. S. Bellack, & M. Hersen (Eds.), *Handbook of family violence* (pp. 31–55). Plenum Press.
- O’Leary, K. D., & Slep, A. M. S. (2003). A dyadic longitudinal model of adolescent dating aggression. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 32(3), 314–327. https://doi.org/10.1207/S15374424JCCP3203_01
- O’Leary, K. D., Smith Slep, A. M., Avery-Leaf, S., & Cascardi, M. (2008). Gender differences in dating aggression among multiethnic high school students. *Journal of Adolescent Health*, 42(5), 473–479. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2007.09.012>
- Opsenica Kostić, J., Panić, T., & Pedović, I. (2016). Problematic Online Behaviors and Experiences of Adolescents: Correlations with Parental Mediation, Information Disclosure and Personality Characteristics. *British Journal of Education, Society & Behavioural Science*, 18(4), 1–14. <https://doi.org/10.9734/BJESBS/2016/30251>
- Opsenica Kostić, J., Todorović, J., Janković, I. (2017). *Izazovi savremene porodice*. Unigraf -X-copy.
- Orpinas, P., Nahapetyan, L., Song, X., McNicholas, C., & Reeves, P. M. (2012). Psychological dating violence perpetration and victimization: Trajectories from middle to high school. *Aggressive Behavior*, 38(6), 510–520. <https://doi.org/10.1002/ab.21441>
- Orpinas, P., Hsieh, H.L., Song, X., Holland, K., & Nahapetyan, L. (2013). Trajectories of physical dating violence from middle to high school: association with relationship quality and acceptability of aggression. *Journal of Youth and Adolescence*, 42(4), 5515–5565. <https://doi.org/10.1007/s10964-012-9881-5>.

- O'Sullivan, L. F., & Meyer-Bahlberg, H. F. L. (2003). African American and Latina inner-city girls' reports of romantic and sexual development. *Journal of Social and Personal Relationships*, 20(2), 221–238. <https://doi.org/10.1177/0265407503020002006>
- Pavlović, S. (2020). *Svest, iskustva i strategije srednjoškolke i srednjoškolaca za imenovanje problema digitalnog seksualnog i rodno zasnovanog nasilja – izveštaj za Srbiju, Beograd, jun 2020*. Autonomni ženski centar. https://www.womenngo.org.rs/images/publikacije-dp/2020/Digitalno_nasilje_i_mla-di-izvestaj_za_Srbiju.pdf
- Paat, Y. F., & Markham, C. (2021). Digital crime, trauma, and abuse: Internet safety and cyber risks for adolescents and emerging adults in the 21st century. *Social Work in Mental Health*, 19(1), 18–40. <https://doi.org/10.1080/15332985.2020.1845281>
- Pearson, M. F. (2004). *Love U2: Communication smarts for all relationships*. Dibble Fund for Marriage Education.
- Pearson, M. (2007). *Relationship smarts PLUS*. The Dibble Institute.
- Pence, E., & Paymar, M. (1993). *Education groups for men who batter: The Duluth model*. Springer Publishing Company.
- Pearce, M. J., Boergers, J., & Prinstein, M. J. (2002). Adolescent obesity, overt and relational peer victimization, and romantic relationships. *Obesity research*, 10(5), 386–393. <https://doi.org/10.1038/oby.2002.53>
- Pérez-Martínez, V., Sanz-Barbero, B., Ferrer-Cascales, R., Bowes, N., Ayala, A., Sánchez-SanSegundo, M., Albaladejo-Blázquez, N., Rosati, N., Neves, S., Vieira, C.P. et al. (2021). The Role of Social Support in Machismo and Acceptance of Violence Among Adolescents in Europe. Lights4Violence Baseline Results. *Journal of Adolescent Health*, 68(5), 922–929. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2020.09.007>
- Perić, I., i Jovanović Belotić, S. (2020). *Pogled u partnerske veze mladih: istraživanje rodno zasnovanog nasilja u partnerskim vezama mladih u Kragujevcu*. Prodesign.
- Popadić, D. i Kuzmanović, D. (2016). *Mladi u svetu interneta – korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji*. Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije UNICEF. <https://www.unicef.org/serbia/media/5486/file/Mladi%20u%20svetu%20interneta.pdf>
- Prkosovački, B. P., Ileš, M., Trivanović, M. (2018). Rodno zasnovano nasilje u partnerskim odnosima mladih–mogući pristup prevenciji. *Pedagoška stvarnost*, 64(1), 23–39. <https://doi.org/10.19090/ps.2018.1.23-39>
- Russell, B. L., & Oswald, D. L. (2001). Strategies and dispositional correlates of sexual coercion perpetrated by women: An exploratory investigation. *Sex Roles: A Journal of Research*, 45(1–2), 103–115. <https://doi.org/10.1023/A:1013016502745>

- Reece, H. (2006). The end of domestic violence. *The Modern Law Review*, 69(5), 770–791. <http://www.jstor.org/stable/3877243>
- Reed, E., Silverman, J. G., Raj, A., Decker, M. R., & Miller, E. (2011). Male perpetration of teen dating violence: Associations with neighborhood violence involvement, gender attitudes, and perceived peer and neighborhood norms. *Journal of Urban Health: Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 88(2), 226–239. <http://dx.doi.org/10.1007/s11524-011-9545-x>
- Reed, L. A., Tolman, R. M., & Ward, L. M. (2016). Snooping and sexting: Digital media as a context for dating aggression and abuse among college students. *Violence Against Women*, 22(13), 1556–1576. <https://doi.org/10.1177/1077801216630143>
- Reed, L. A., Tolman, R. M., & Ward, L. M. (2017). Gender matters: Experiences and consequences of digital dating abuse victimization in adolescent dating relationships. *Journal of Adolescence*, 59, 79–89. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2017.05.015>
- Regan, P. C., & Joshi, A. (2003). Ideal partner preferences among adolescents. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 31(1), 13–20. <https://doi.org/10.2224/sbp.2003.31.1.13>
- Reis, H. T., Lin, Y.C., Bennett, M. E., & Nezlek, J. B. (1993). Change and consistency in social participation during early adulthood. *Developmental Psychology*, 29(4), 633–645. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.29.4.633>
- Reyes, H. L., Foshee, V. A., Markiewicz, N., Chen, M. S., & Ennett, S. T. (2018). Contextual Risk Profiles and Trajectories of Adolescent Dating Violence Perpetration. *Prevention Science*, 19(8), 997–1007. <https://doi.org/10.1007/s11121-018-0896-3>
- Reyes, H. L., Foshee, V. A., Niolon, P. H., Reidy, D. E., & Hall, J. E. (2016). Gender Role Attitudes and Male Adolescent Dating Violence Perpetration: Normative Beliefs as Moderators. *Journal Youth and Adolescence*, 45(2), 350–360. <https://doi.org/10.1007/s10964-015-0278-0>
- Rich, C. L., Gidycz, C. A., Warkentin, J. B., Lohi, C., & Weiland, P. (2005). Child and adolescent abuse and subsequent victimization: A prospective study. *Child Abuse and Neglect*, 29(2), 1373–1394. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2005.07.003>
- Richards, M. H., Crowe, P. A., Larson, R., & Swarr, A. (1998). Developmental patterns and gender differences in the experience of peer companionship during adolescence. *Child Development*, 69(1), 154–163. <https://doi.org/10.2307/1132077>
- Riger, S., Raja, S., & Camacho, J. (2002). The radiating impact of intimate partner violence. *Journal of Interpersonal Violence*, 17(2), 184–205. <https://doi.org/10.1177/0886260502017002005>
- Riggs, D. S., & Caulfield, M. B. (1997). Expected consequences of male violence against their female dating partners. *Journal of Interpersonal Violence*, 12(2), 229–240. <https://doi.org/10.1177/088626097012002005>

- Riggs, D. S., & O'Leary, K. D. (1989). A theoretical model of courtship aggression. In M. A. Pirog-Good & J. E. Stets (Eds.), *Violence in dating relationships: Emerging social issues* (pp. 53–71). Praeger Publishers.
- Riggs, D. S., & O'Leary, K. D. (1996). Aggression between heterosexual dating partners: An examination of a causal model of courtship aggression. *Journal of Interpersonal Violence, 11*(4), 519–540. <https://doi.org/10.1177/088626096011004005>
- Riggs, D. S., O'Leary, K. D., & Breslin, F. C. (1990). Multiple Correlates of Physical Aggression in Dating Couples. *Journal of Interpersonal Violence, 5*(1), 61–73. <https://doi.org/10.1177/088626090005001005>
- Rizzo, C. J., Esposito-Smythers, C., Spirito, A., & Thompson, A. (2010). Psychiatric and cognitive functioning in adolescent inpatients with histories of dating violence victimization. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma, 19*(5), 565–583. <https://doi.org/10.1080/10926771.2010.495034>.
- Roberts, T. A., Klein, J. D., & Fisher, S. (2003). Longitudinal effect of intimate partner abuse on high-risk behavior among adolescents. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine, 157*(9), 875–881. <https://doi.org/10.1001/archpedi.157.9.875>
- Rodríguez-deArriba, M.L., Nocentini, A., Menesini, E., & Sánchez-Jiménez, V. (2021). Dimensions and measures of cyber dating violence in adolescents: A systematic review. *Aggression and Violent Behavior, 58*, Article 101613. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2021.101613>
- Rose, A. J., & Rudolph, K. D. (2006). A review of sex differences in peer relationship processes: Potential trade-offs for the emotional and behavioral development of girls and boys. *Psychological Bulletin, 132*(1), 98–131. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.132.1.98>
- Rosenbluth, B. (2002). *Expect respect: A school based program promoting health relationships for youth*. National Resource Center on Domestic Violence.
- Rothman, F. E. (2018). Theories on the Causation of Partner Abuse Perpetration. In D. Wolfe & J.R. Temple (Eds.), *Adolescent dating violence: Theory, research, and prevention*. (pp. 25–42). Academic Press.
- Rueda, H. A., Lindsay, M., & Williams, L. R. (2015). „She posted it on Facebook”: Mexican American adolescents' experiences with technology and romantic relationship conflict. *Journal of Adolescent Research, 30*(4), 419–445. <https://doi.org/10.1177/0743558414565236>
- Sánchez, V., Muñoz-Fernández, N., & Vega, E. (2015). Cyberdating in adolescence: the risks and the emotional harm of sexual cyberbehavior. *Psychology, Society & Education, 7*(2), 227–240.
- Sampson, R.J., Morenoff, J. D., & Gannon-Rowley, T. (2002). Assessing „neighborhood effects”: social processes and new directions in research. *Annual Review of Sociology, 28*, 443–478. <http://www.jstor.org/stable/3069249>

- Savet Evrope (2011). *Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici*. <https://rm.coe.int/1680462540>
- Saunders, D. G. (2002). Developing guidelines for domestic violence offender programs: What can we learn from related fields and current research? *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 5(2), 235–248. https://doi.org/10.1300/J146v05n02_14
- Scales, P. C., Benson, P. L., Leffert, N., & Blyth, D. A. (2000). Contribution of developmental assets to the prediction of thriving among adolescents. *Applied Developmental Science*, 4(1), 27–46. https://doi.org/10.1207/S1532480XADS0401_3
- Scaramella, L. V., Conger, R. D., Spoth, R., & Simons, R. L. (2002). Evaluation of a social contextual model of delinquency: A cross-study replication. *Child Development*, 73(1), 175–195. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00399>
- Schwartz, J. P., Hage, S. M., Bush, I., & Burns, L. K. (2006). Unhealthy Parenting and Potential Mediators As Contributing Factors To Future Intimate Violence: A Review of the Literature. *Trauma, Violence, & Abuse*, 7(3), 206–221. <https://doi.org/10.1177/1524838006288932>
- Shen, A.C., Chiu, M.Y., & Gao, J. (2012). Predictors of dating violence among Chinese adolescents: The role of gender-role beliefs and justification of violence. *Journal of Interpersonal Violence*, 27(6), 1066–1089. <https://doi.org/10.1177/0886260511424497>
- Sears, H. A., Byers, E. S., & Price, E. L. (2007). The co-occurrence of adolescent boys' and girls' use of psychologically, physically, and sexually abusive behaviors in their dating relationships. *Journal of Adolescence*, 30(3), 487–504. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2006.05.002>
- Seiffge-Krenke, I., & Lang, J. (2002, April). Forming and maintaining romantic relations from early adolescence to young adulthood: Evidence of a developmental sequence. In S. Shulman & I. Seiffge-Krenke (Co-chairs), *Antecedents of the quality and stability of adolescent romantic relationships*. Symposium conducted at the Biennial Meeting of the Society for Research on Adolescence, New Orleans, LA.
- Sesar, K., Pavela, I., Simic, N., Barisic, M., & Banai, B. (2012). The relation of jealousy and various forms of violent behavior in the relationships of adolescent. *Paediatrics Today*, 8(2), 133–146. <https://doi.org/10.5457/p2005-114.48>
- Schad, M. M., Szvedo, D. E., Antonishak, J., Hare, A., & Allen, J. P. (2008). The broader context of relational aggression in adolescent romantic relationships: Predictions from peer pressure and links to psychosocial functioning. *Journal of Youth and Adolescence*, 37(3), 346–358. <https://doi.org/10.1007/s10964-007-9226-y>
- Shook, N. J., Gerrity, D. A., Jurich, J., & Segrist, A. E. (2000). Courtship violence among college students: A comparison of verbally and physically

- abusive couples. *Journal of Family Violence*, 15(1), 1–22. <https://doi.org/10.1023/A:1007532718917>
- Shorey, R. C., Cornelius, T. L., & Bell, K. M. (2008). A critical review of theoretical frameworks for dating violence: Comparing the dating and marital fields. *Aggression and Violent Behavior*, 13(3), 185–194. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2008.03.003>
- Shorey, R. C., Fite, P. J., Choi, H., Cohen, J. R., Stuart, G. L., & Temple, J. R. (2015). Dating violence and substance use as longitudinal predictors of adolescents' risky sexual behavior. *Prevention Science: The Official Journal of the Society for Prevention Research*, 16(6), 853–861. <https://doi.org/10.1007/s11121-015-0556-9>
- Shulman, S., Tuval-Mashiach, R., Levran, E., & Anbar, S. (2006). Conflict resolution patterns and longevity of adolescent romantic couples: A 2-year follow-up study. *Journal of Adolescence*, 29(4), 575–588. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2005.08.018>
- Shute, R., & Charlton, K. (2006). Anger or Compromise? Adolescents' Conflict Resolution Strategies in Relation to Gender and Type of Peer Relationship. *International Journal of Adolescence and Youth*, 13(1-2), 55–69. <https://doi.org/10.1080/02673843.2006.9747966>
- Sigelman, C. K., Berry, C. J., & Wiles, K. A. (1984). Violence in college students' dating relationships. *Journal of Applied Social Psychology*, 14(6), 530–548.
- Silverman, J. G., Raj, A., Mucci, L. A., & Hathaway, J. E. (2001). Dating violence against adolescent girls and associated substance use, unhealthy weight control, sexual risk behavior, pregnancy, and suicidality. *JAMA*, 286(5), 572–579. <https://doi.org/10.1001/jama.286.5.572>
- Simić, I., i Todorović, J. (2009). Činioci i oblici nasilnog ponašanja u školi i sistemske strategije za prevenciju. Tematski zbornik radova *Obrazovanje i razvoj* (199–219), Filozofski fakultet Niš.
- Simić, I., i Todorović, J. (2011). Diskurs, mitovi i seksualno nasilje. *Godišnjak za psihologiju*, 8(10), 26–40.
- Simić, I., Stoiljković, S., & Todorović, J. (2013). Doživljaj porodičnih odnosa, empatija i novčani prihodi porodice. *TEME*, (37)2, 719–734.
- Simon, V. A., Aikins, J. W., & Prinstein, M. J. (2008). Romantic partner selection and socialization during early adolescence. *Child Development*, 79(6), 1676–1692. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2008.01218.x>
- Simon, T. R., Miller, S., Gorman-Smith, D., Orpinas, P., & Sullivan, T. (2010). Physical Dating Violence Norms and Behavior Among Sixth-Grade Students From Four U.S. Sites. *The Journal of Early Adolescence*, 30(3), 395–409. <https://doi.org/10.1177/0272431609333301>
- Simons, L. G., Simons, R. L., Lei, M.-K., Hancock, D. L., & Fincham, F. D. (2012). Parental Warmth Amplifies the Negative Effect of Parental Hosti-

- lity on Dating Violence. *Journal of Interpersonal Violence*, 27(13), 2603–2626. <https://doi.org/10.1177/0886260512436387>
- Slonje, R., & Smith, P. K. (2008). Cyberbullying: Another main type of bullying? *Scandinavian Journal of Psychology*, 49(2), 147–154. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9450.2007.00611.x>.
- Smetana, J. G., Campione-Barr, N., & Metzger, A. (2006). Adolescent development in interpersonal and societal contexts. *Annual Review of Psychology*, 57, 255–284. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.57.102904.190124>
- Smith, K., Cénata, J. M., Lapierrera, A., Dionb, J., Hébert, M., & Côté, K. (2018). Cyber dating violence: Prevalence and correlates among high school students from small urban areas in Quebec. *Journal of Affective Disorders*, 234, 220–223. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2018.02.043>
- Smith-Darden, J. P., Kernsmith, P. D., Reidy, D. E., & Cortina, K. S. (2017). In search of modifiable risk and protective factors for teen dating violence. *Journal of Research on Adolescence*, 27(2), 423–435. <https://doi.org/10.1111/jora.12280>
- Smith, J., Mulford, C., Latzman, N. E., Tharp, A. T., Niolon, P. H., & Blachman-Demner, D. (2015). Taking stock of behavioral measures of adolescent dating violence. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 24(5), 674–692. <https://doi.org/10.1080/10926771.2015.1049767>
- Sousa, C. (1999). Teen dating violence: The hidden epidemic. *Family and Conciliation Court Review*, 37(3), 356–374. <https://doi.org/10.1111/j.174-1617.1999.tb01310.x>
- Spencer, G. A., & Bryant, S. A. (2000). Dating violence: A comparison of rural, suburban, and urban teens. *Journal of Adolescent Health*, 27(5), 302–305. [https://doi.org/10.1016/S1054-139X\(00\)00125-7](https://doi.org/10.1016/S1054-139X(00)00125-7)
- Spencer, C. M., Toews, M. L., Anders, K. M., & Emanuels, S. K. (2021). Risk Markers for Physical Teen Dating Violence Perpetration: A Meta-Analysis. *Trauma, Violence, & Abuse*, 22(3), 619–631. <https://doi.org/10.1177/1524838019875700>
- Spriggs, A. L., Halpern, C. T., Herring, A. H., & Schoenbach, V. J. (2009). Family and school socioeconomic disadvantage: Interactive influences on adolescent dating violence victimization. *Social Science & Medicine*, 68(1), 1956–1965. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2009.03.015>
- STAR: Southside Teens About Respect. *A Comprehensive Community-Based Teen Dating Violence Prevention Program*. <https://schewepa.people.uic.edu/web-content/newpages/STAR.html>
- Stein, N. D., Mennemeier, K., Russ, N., & Taylor, B. (2012). Shifting boundaries: Lessons on relationships for students in middle school. <https://www.wcwonline.org/images/stories/projects/datingviolence/ShiftingBoundaries.pdf>

- Stets, J. E., & Pirog-Good, M. A. (1989). Sexual aggression and control in dating relationships. *Journal of Applied Social Psychology, 19*(16, Pt 2), 1392–1412. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.1989.tb01455.x>
- Stonard, K. E. (2020). „Technology was designed for this”: Adolescents’ perceptions of the role and impact of the use of technology in cyber dating violence. *Computers in Human Behavior, 105*, 106211. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.106211>
- Stonard, K. E. (2021). The prevalence and overlap of technology-assisted and offline adolescent dating violence. *Current Psychology: A Journal for Diverse Perspectives on Diverse Psychological Issues, 40*(3), 1056–1070. <https://doi.org/10.1007/s12144-018-0023-4>
- Stonard, K. E., Bowen, E., Lawrence, T. R., & Price, S. A. (2014). The relevance of technology to the nature, prevalence and impact of Adolescent Dating Violence and Abuse: A research synthesis. *Aggression and Violent Behavior, 19*(4), 390–417. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2014.06.005>
- Stonard, K. E., Bowen, E., Walker, K., & Price, S. A. (2017). „They’ll Always Find a Way to Get to You”: Technology Use in Adolescent Romantic Relationships and Its Role in Dating Violence and Abuse. *Journal of Interpersonal Violence, 32*(14), 2083–2117. <https://doi.org/10.1177/0886260515590787>
- Straight, E. S., Harper, F. W. K., & Arias, I. (2003). The Impact of Partner Psychological Abuse on Health Behaviors and Health Status in College Women. *Journal of Interpersonal Violence, 18*(9), 1035–1054. <https://doi.org/10.1177/0886260503254512>
- Strassberg, D. S., McKinnon, R. K., Sustaíta, M. A., & Rullo, J. (2013). Sexting by high school students: An exploratory and descriptive study. *Archives of Sexual Behavior, 42*(1), 15–21. <https://doi.org/10.1007/s10508-012-9969-8>
- Straus, M. A., Hamby, S. L., Boney-McCoy, S., & Sugarman, D. B. (1996). The revised Conflict Tactics Scales (CTS2): Development and preliminary psychometric data. *Journal of Family Issues, 17*(3), 283–316. <https://doi.org/10.1177/019251396017003001>
- Straus, M. A., & Ramirez, I. L. (2004). Criminal history and assault of dating partners: The role of type of prior crime, age of onset, and gender. *Violence and Victims, 19*(4), 413–434. <https://doi.org/10.1891/vivi.19.4.413.64164>
- Stuart, G. L., Moore, T. M., Gordon, K. C., Hellmuth, J. C., Ramsey, S. E., & Kahler, C. W. (2006). Reasons for intimate partner violence perpetration among arrested women. *Violence Against Women, 12*(7), 609–621. <https://doi.org/10.1177/1077801206290173>
- Sutherland, C. A., Sullivan, C. M., & Bybee, D. I. (2001). Effects of intimate partner violence versus poverty on women’s health. *Violence Against Women, 7*(10), 1122–1143. <https://doi.org/10.1177/10778010122183775>

- Taft, C. T., Street, A. E., Marshall, A. D., Dowdall, D. J., & Riggs, D. S. (2007). Posttraumatic stress disorder, anger, and partner abuse among Vietnam combat veterans. *Journal of Family Psychology, 21*(2), 270–277. <https://doi.org/10.1037/0893-3200.21.2.270>
- Taylor, B. G., Mumford, E. A., & Stein, N. D. (2015). Effectiveness of „shifting boundaries” teen dating violence prevention program for subgroups of middle school students. *Journal of Adolescent Health, 56*(2), S20–S26. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2014.07.004>
- Taylor, B. G., Stein, N. D., Mumford, E. A., & Woods, D. (2013). Shifting boundaries: An experimental evaluation of a dating violence prevention program in middle schools. *Prevention Science, 14*(1), 64–76. <https://doi.org/10.1007/s11121-012-0293-2>
- Taylor, B., Stein, N. D., Woods, D., & Mumford, E. (2011). *Shifting boundaries: Final report on an experimental evaluation of a youth dating violence prevention program in New York City middle schools*. <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/grants/236175.pdf>
- Thompson, M. P., Koss, M. P., Kingree, J. B., Goree, J., & Rice, J. (2011). A Prospective Mediational Model of Sexual Aggression Among College Men. *Journal of Interpersonal Violence, 26*(13), 2716–2734. <https://doi.org/10.1177/0886260510388285>
- Temple, J. R., & Freeman, D. H. (2011). Dating Violence and Substance Use Among Ethnically Diverse Adolescents. *Journal of Interpersonal Violence, 26*(4), 701–718. <https://doi.org/10.1177/0886260510365858>
- Temple, J. R., Choi, H. J., Brem, M., Wolford-Clevenger, C., Stuart, G. L., Peskin, M. F., & Elmquist, J. (2016). The Temporal Association between Traditional and Cyber Dating Abuse among Adolescents. *Journal of Youth and Adolescence, 45*(2), 340–349. <https://doi.org/10.1007/s10964-015-0380-3>
- Temple, J. R., Shorey, R. C., Fite, P., Stuart, G. L., & Le, V. D. (2013). Substance use as a longitudinal predictor of the perpetration of teen dating violence. *Journal of Youth and Adolescence, 42*(4), 596–606. <https://doi.org/10.1007/s10964-012-9877-1>
- Todorović, J., Arsov, J., Stojiljković, S., Simić, I. (2012a). Porodični odnosi i nasilno ponašanje učenika. U T. Stefanović Stanojević, J. Todorović, B. Dimitrijević (ur.), *Psihički razvoj, mentalno zdravlje i rad* (36–51). Tematski zbornik radova sa VI Konferencije *Dani primenjene psihologije*, Filozofski fakultet Niš.
- Todorović, J., Simić, I., Hadži Pešić, M. (2012b). Porodica i škola – sistemski pristup. U S. Stojiljković, J. Todorović, G. Đigić (ur.), *Ličnost i obrazovno-vaspitni rad* (99–107), Tematski zbornik radova sa VII Konferencije *Dani primenjene psihologije*. Filozofski fakultet Niš.

- Tolmacz, R. (2011). Sense of entitlement in couple relationships: An attachment theory perspective. *The American Journal of Psychoanalysis*, 71(1), 37–57. <https://doi.org/10.1057/ajp.2010.40>
- Tolman, D. L., Spencer, R., Harmon, T., Rosen-Reynoso, M., & Striepe, M. (2004). Getting close, staying cool: Early adolescent boys' experiences with romantic relationships. In N. Way & J. Y. Chu (Eds.), *Adolescent boys: Exploring the diverse cultures of boyhood* (pp. 235–255). New York University Press.
- Tomaszewska, P., & Schuster, I. (2021). Prevalence of teen dating violence in Europe: A systematic review of studies since 2010. *New directions for child and adolescent development*, 2021(178), 11–37. <https://doi.org/10.1002/cad.20437>
- Tošić Radev, M. (2022). *Nastavnik kao sigurna baza: Afektivna vezanost u učionici*. Filozofski fakultet u Nišu.
- Tošić Radev, M. & Janković, I. (2022). Peer violence: Recognition, understanding and response from the Attachment theory perspective. *Facta Universitatis, Series: philosophy, sociology, psychology and history*, 21(3), 149–164. <https://doi.org/10.22190/FUPSPH2203149T>
- Trella, D. (2009). *Relationship Smarts: Assessment of an adolescent relationship education program*. National Center for Family and Marriage Research, Bowling Green State University. <https://www.dibbleinstitute.org/wp-new/wp-content/uploads/2020/02/Relationship-Smarts-An-Assessment.pdf>
- Tutty, L. (1991). *An investigation of the ability of young children to learn sexual abuse prevention concepts*. Doctoral Dissertation. Waterloo, ON: School of Social Work. Wilfrid Laurier University.
- Tutty, L., Bradshaw, C., Thurston, W., Barlow, A., Marshall, P., Tunstall, L., & Nixon, K. (2005). *School-based violence prevention programs. A resource manual: Preventing violence against children and youth*.
- Tyler, K. A., Brownridge, D. A., & Melander, L. A. (2011). The effect of poor parenting on male and female dating violence perpetration and victimization. *Violence and Victims*, 26(2), 218–230. <https://doi.org/10.1891/0886-6708.26.2.218>
- Ulloa, E. C., Hammett, J. F., O'Neal, D. N., Lydston, E. E., & Aramburo, L. F. (2016). The big five personality traits and intimate partner violence: Findings from a large, nationally representative sample. *Violence & Victims*, 31(6), 1100–1115. <https://doi.org/10.1891/0886-6708.vv-d-15-00055>
- Underwood, M. K. (2007). Girlfriends and boyfriends diverging in middle childhood and coming together in romantic relationships. *Merrill-Palmer Quarterly*, 53, 520–526. <http://dx.doi.org/10.1353/mpq.2007.0024>
- Van Dulmen, M. H., Klipfel, K. M., Mata, A. D., Schinka, K. C., Claxton, S. E., Swahn, M. H., & Bossarte, R. M. (2012). Cross-lagged effects between intimate partner violence victimization and suicidality from adolescence

- into adulthood. *Journal of Adolescent Health*, 51(5), 510–516. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2012.02.015>
- Van Ouytsel, J., Walrave, M., Ponnet, K., Willems, A. S., & Van Dam, M. (2019). Adolescents' perceptions of digital media's potential to elicit jealousy, conflict and monitoring behaviors within romantic relationships. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 13(3), article 3. <https://doi.org/10.5817/CP2019-3-3>
- Vézina, J., & Hebert, M. (2007). Risk factors for victimization in romantic relationships of young women: A review of empirical studies and implications for prevention. *Trauma, Violence & Abuse*, 8(1), 33–66. <https://doi.org/10.1177/1524838006297029>
- Vives-Cases, C., Sanz-Barbero, B., Ayala, A., Pérez-Martínez, V., Sánchez-San-Segundo, M., Jaskulska, S., Antunes das Neves, A.S., Forjaz, M.J., Pyżalski, J., Bowes, N., et al. (2021). Dating Violence Victimization among Adolescents in Europe: Baseline Results from the Lights4Violence Project. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(4), 1414. <https://doi.org/10.3390/ijerph18041414>
- You, S., & Shin, K. (2022). Influence of patriarchal sex-role attitudes on perpetration of dating violence. *Current Psychology*, 41, 943–948. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-00632-4>
- Waldner-Haugrud, L. K., & Magruder, B. (1995). Male and female sexual victimization in dating relationships: Gender differences in coercion techniques and outcomes. *Violence and Victims*, 10(3), 203–215. <https://doi.org/10.1891/0886-6708.10.3.203>
- Walker, L. E. (1984). *The battered woman syndrome*. Springer.
- Walrave, M., Ponnet, K., Van Ouytsel, J., Gool, E.V., Heirman, W., & Verbeek, A. (2015). Whether or not to engage in sexting: explaining adolescent sexting behavior by applying the prototype willingness model. *Telematics and Informatics*, 32(4), 796–808. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2015.03.008>
- Wang, J., Nansel, T. R., & Iannotti, R. J. (2011). Cyber bullying and traditional bullying: Differential association with depression. *Journal of Adolescent Health*, 48(4), 415–417. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2010.07.012>
- Ward, K. J. (1999/2000). *Mentors in Violence Prevention: Evaluation 1999/2000*. <http://www.mvpngational.org/wp-content/uploads/2011/12/MVP-HS-Eval-Report-1999-2000.pdf>
- Waters, E., Posada, G., Crowell, J., & Keng-ling, L. (1993). Is attachment theory ready to contribute to our understanding of disruptive behavior problems? *Development and Psychopathology*, 5(1-2), 215–224. <https://doi.org/10.1017/S0954579400004351>
- Waylen, A. E., Ness, A., McGovern, P., Wolke, D., & Low, N. (2010). Romantic and sexual behavior in young adolescents: Repeated surveys in a populati-

- on-based cohort. *The Journal of Early Adolescence*, 30(3), 432–443. <https://doi.org/10.1177/0272431609338179>
- Weisz, A. N., & Black, B. M. (2001). Evaluating a sexual assault and dating violence prevention program for urban youths. *Social Work Research*, 25(2), 89–102. <https://doi.org/10.1093/swr/25.2.89>
- Wekerle, C., & Wolfe, D. A. (1998). The role of child maltreatment and attachment style in adolescent relationship violence. *Development and Psychopathology*, 10(3), 571–586. <https://doi.org/10.1017/S0954579498001758>
- Wekerle, C., & Wolfe, D. A. (1999). Dating violence in mid-adolescence: Theory, significance, and emerging prevention initiatives. *Clinical Psychology Review*, 19(4), 435–456. [https://doi.org/10.1016/S0272-7358\(98\)00091-9](https://doi.org/10.1016/S0272-7358(98)00091-9)
- Welsh, D. P., Grello, C. M., & Harper, M. S. (2003). When love hurts: Depression and adolescent romantic relationships. In P. Florsheim (Ed.), *Adolescent romantic relations and sexual behavior: Theory, research, and practical implications* (pp. 185–211). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Welsh, D. P., Rostosky, S. S., & Kawaguchi, M. C. (2000). A normative perspective of adolescent girls' developing sexuality. In C. B. Travis & J. W. White (Eds.), *Sexuality, society, and feminism* (pp. 111–140). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/10345-005>
- White, J. W., Merrill, L. L., & Koss, M. P. (2001). Predictors of premilitary courtship violence in a Navy recruit sample. *Journal of Interpersonal Violence*, 16(9), 910–927. <https://doi.org/10.1177/088626001016009004>
- Whitson, S., & El-Sheikh, M. (2003). Marital conflict and health: Processes and protective factors. *Aggression and Violent Behavior*, 8(3), 283–312. [https://doi.org/10.1016/S1359-1789\(01\)00067-2](https://doi.org/10.1016/S1359-1789(01)00067-2)
- Widman, L., Welsh, D. P., McNulty, J. K., Little, K. C. (2006). Sexual communication and contraceptive use in adolescent dating couples. *Journal of Adolescent Health* 39(6), 893–899. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2006.06.003>
- Williams, T. S., Connolly, J., Pepler, D., Craig, W., & Laporte, L. (2008). Risk models of dating aggression across different adolescent relationships: A developmental psychopathology approach. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 76(4), 622–632. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.76.4.622>
- Williams, C., Richardson, D. S., Hammock, G. S., & Janit, A. S. (2012). Perceptions of physical and psychological aggression in close relationships: A review. *Aggression and Violent Behavior*, 17(6), 489–494. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2012.06.005>
- Wincentak, K., Connolly, J., & Card, N. (2017). Teen dating violence: A meta-analytic review of prevalence rates. *Psychology of Violence*, 7(2), 224–241. <https://doi.org/10.1037/a0040194>
- Wolf, K. A., & Foshee, V. A. (2003). Family violence, anger expression styles, and adolescent dating violence. *Journal of Family Violence*, 18(6), 309–316. <https://doi.org/10.1023/A:1026237914406>

- Wolfe, D. A., Scott, K., Reitzel-Jaffe, D., Wekerle, C., Grasley, C., & Straatman, A. L. (2001). Development and validation of the Conflict in Adolescent Dating Relationships Inventory. *Psychological Assessment, 13*(2), 277–293. <https://doi.org/10.1037/1040-3590.13.2.277>
- Wolfe, D. A., Scott, K., Wekerle, C., & Pittman, A.-L. (2001). Child maltreatment: Risk of adjustment problems and dating violence in adolescence. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 40*(3), 282–289. <https://doi.org/10.1097/00004583-200103000-00007>
- Wolfe, D. A., Wekerle, C., Gough, R., Reitzel-Jaffe, D., Grasley, C., Pittman, A. L., [...] & Stumpf, J. (1996). *The youth relationships manual: A group approach with adolescents for the prevention of woman abuse and the promotion of healthy relationships*. Sage.
- Wolfe, D. A., Wekerle, C., Scott, K., Straatman, A.-L., Grasley, C., & Reitzel-Jaffe, D. (2003). Dating violence prevention with at-risk youth: A controlled outcome evaluation. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 71*(2), 279–291. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.71.2.279>
- Wood, M., Barter, C., Stanley, N., Aghtaie, N., & Larkins, C. (2015). Images across Europe: The sending and receiving of sexual images and associations with interpersonal violence in young people's relationships. *Children and Youth Services Review, 59*, 149–160. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2015.11.005>
- Woodward, L. J., Fergusson, D. M., & Horwood, L. J. (2002). Romantic relationships of young people with childhood and adolescent onset antisocial behavior problems. *Journal of Abnormal Child Psychology, 30*(3), 231–243. <https://doi.org/10.1023/a:1015150728887>
- Zimmer-Gembeck M. J., Siebenbruner, J., & Collins, W. A. (2001). Diverse aspects of dating: associations with psychosocial functioning from early to middle adolescence. *Journal of Adolescence, 24*(3), 313–336. <https://doi.org/10.1006/jado.2001.0410>
- Zimmer-Gembeck M.J., Siebenbruner, J., & Collins, W. A. (2004). A prospective study of intraindividual and peer influences on adolescents' heterosexual romantic and sexual behavior. *Archives of Sexual Behavior, 33*(4), 381–394. <https://doi.org/10.1023/B:ASEB.0000028891.16654.2c>
- Zweig, J. M., Dank, M., Yahner, J. & Lachman, P. (2013). The rate of cyber dating abuse among teens and how it relates to other forms of teen dating violence. *Journal of Youth and Adolescence, 42*(7), 1063–1077. <https://doi.org/10.1007/s10964-013-9922-8>
- Zweig, J. M., Lachman, P., Yahner, J. & Dank, M. (2014). Correlates of cyber dating abuse among teens. *Journal of Youth and Adolescence, 43*(8), 1306–1321. <https://doi.org/10.1007/s10964-013-0047-x>

INDEKS POJMOVA

- A
Adolescencija 13
Adolescentsko partnersko nasilje 20, 97
Antisocijalni nasilnik niskog nivoa 32
- B
Benevolentni seksizam 45
- D
Digitalno partnersko nasilje 97, 98
Dinamički riziko faktori 50
Direktna agresija 99
Disforički tip/nasilnik sa graničnom ličnošću 32
Diskriminativni stimulusi 33
Distalne varijable 33
Društveno angažovano delovanje 90
- E
Ekološki model 35, 36
Ekonomsko nasilje 22
Egzosistem 35, 37
Eksternalizacija 52
Emocionalno nasilje 21
- F
Fizičko nasilje 21
- G
Granice 82
- H
Hipoteza o intergeneracijskoj transmisiji nasilja 27
Hipoteza o ublažavanju stresa 40
Hostilni seksizam 45
- I
Informacione tehnologije 100, 101
Internalizacija 52
Intervencija u učionici 82
Istorijski riziko faktori 50
Izolacija 21, 23
- K
Kolektivna efikasnost 37
Konflikt 17, 18
Kontekstualni model 32
Kontrola 21, 99
Korišćenje društvenog statusa 23
Kvalitet partnerskog odnosa 16
- M
Mačizam 45
Makrosistem 35, 47
Manipulativne taktike 117
Mentalne reprezentacije 29
Mikrosistem 35, 38
Mitovi o romantičnoj ljubavi 117
Motivacioni faktori 33
- N
Nasilnik ograničen na porodičnu sredinu 31
Nasilje 20
Nasilje u porodici 19, 105
- O
Ontogenetski nivo 36

Osvetnička pornografija 99

P

Paradigma potkrepljivanja 34

Posledice-kazna 34

Posledice-potkrepljivači 34

Pozadinski/situacioni model 28

Pozitivan roditeljski nadzor 40

Pretnja 21

Primarna prevencija 65

Programi prevencije 65, 94

Proksimalne varijable 33

Protektivni faktori 43

Psihičko nasilje 21

Pubertet 14

R

Relaciona agresija 21

Repertoar ponašanja 33

Rizična ponašanja 44, 58

Rizična seksualna ponašanja 58

Rodne uloge 30, 46

Romantični odnosi 13, 14

S

Samoefikasnost 86, 88

Samostišavanje 17, 38

Seksting 99

Seksualno nasilje 21

Seksualna prinuda 23

Sekundarna prevencija 65

Stilovi afektivne vezanosti 29

Strastvena ljubav 14

Strategije za rešavanje problema 17,
18

Suicidalnost 58

T

Tercijalna prevencija 65

Točak moći i kontrole 22, 23

U

Uopšteno nasilan/antisocijalni
nasilnik 32

Uhodjenje 21

Učenje po modelu 27, 28

V

Verbalna pravila 33

Vršnjačka edukacija 141, 142

Vršnjački pritisak 22

Z

Zastrašivanje 23

Zloupotreba supstanci 59

Zlostavljanje 20

O AUTORKI

Ivana Janković je docentkinja na Departmanu za psihologiju Filozofskog fakultetu u Nišu. Osnovne studije je završila na Departmanu za psihologiju u Nišu, a doktorske studije na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Titulu doktora nauka stekla je 2014. godine odbranivši doktorsku tezu pod nazivom *Diskursi o porodičnom nasilju i narativi žena žrtava partnerskog nasilja*. Na Filozofskom fakultetu u Nišu zaposlena je od 2008. godine u zvanju asistentkinje, a 2015. godine stiče zvanje docentkinje. Njena oblast rada i interesovanja je psihologija porodice, funkcionalni i disfunkcionalni odnosi, sa naglaskom na proučavanju nasilnih porodičnih i partnerskih odnosa. Zainteresovanost za ovu oblast pokazala je još u periodu studiranja, priključivši se volonterskom radu na liniji SOS telefona za žene i decu žrtve porodičnog nasilja. Kasnije, pored obrazovanja na osnovnim i doktorskim studijama, završava četvorogodišnju edukaciju iz sistemske porodične psihoterapije i dva programa specifično iz oblasti nasilja – program psihosocijalnog tretmana u radu sa počiniocima nasilja i obuku za jačanje kapaciteta za reagovanje na seksualno nasilje na Fakultetima u Srbiji. Bila je članica timova za dva projekta finansirana od strane ministarstva Republike Srbije i član tima jednog Tempus projekta. Od 2020. godine urednica je časopisa *Godišnjak za psihologiju* i jedan od urednika zbornika radova sa međunarodne konferencije *Dani primenjene psihologije* za godinu 2022. Ima više objavljenih radova u domaćim, inostranim časopisima i zbornicima radova i jedan koautorski praktikum iz oblasti psihologije porodice.

Ivana Janković
NASILJE U ADOLESCENTSKIM PARTNERSKIM VEZAMA

Izdavač
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITETA U NIŠU

Za izdavača
Prof. dr Natalija Jovanović, dekanica

Koordinatorica Izdavačkog centra
Doc. dr Sanja Ignjatović, prodekanica za naučnoistraživački rad

Lektura
Prof. dr Snežana Božić

Tehničko uredništvo
Toni Radev (Ilustracija za korice)
Darko Jovanović (Dizajn korice)
Milan D. Randelović (Prelom)
Irena Veljković (Digitalizacija)

Format
17 x 24 cm

Tiraž
50 primeraka

Štamparija
SVEN, Niš

Niš, 2023.

ISBN 978-86-7379-617-8

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

159.942-053.6

316.624-053.6

613-053.6

ЈАНКОВИЋ, Ивана, 1982-

Nasilje u adolescentskim partnerskim vezama / Ivana Janković. - Niš : Filozofski fakultet Univerziteta, 2023 (Niš : Sven). - 188 str. : table ; 21 cm

“Monografija je pripremljena u okviru projekta ‘Popularizacija nauke i naučnih publikacija u sferi psihologije i socijalne politike’, koji se realizuje na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu (br. 300/1-14-6-01) ... “ --> poledina nasl. lista. - Tiraž 50. - O autorki: str. 185. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 147-182. - Registar.

ISBN 978-86-7379-617-8

а) Партнерски односи -- Адолесценти б) Адолесценти
-- Насиље -- Превенција

COBISS.SR-ID 111466249